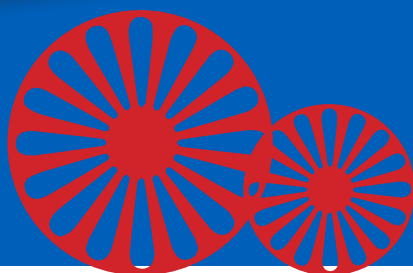

Memòria del Poble Gitano de Sabadell

Ajuntament de Sabadell

Il·lustració de portada: Dani Díaz Heredia

Dipòsit legal: B 11426-2024

introducció

Aquesta recerca per objectiu reconstruir les traces de la història dels gitanos i les gitanes de Sabadell en el període que comprèn el que s'anomena «memòria democràtica», és a dir, els fets relacionats amb els anys precedents a l'esclat de la guerra, el conflicte bèl·lic, el règim franquista i el període de transició posterior. Per fer-ho, s'ha enfocat a partir d'un doble abordatge.

D'una banda, s'ha fet una exploració històrica, a càrrec del Centre d'Estudis sobre Dictadures i Democràcies (CEDID-UAB), a partir de l'anàlisi de les fonts arxivístiques, titulada *Sólo se nos admira en el tablao*. En aquesta exploració, s'ha volgut dur a terme, com assenyala el mateix subtítol, un estudi de les formes de control social de les persones gitanes al municipi. Polítiques en què les autoritats locals van jugar un paper cabdal. Així mateix, com evidència l'estudi, aquesta repressió contra el col·lectiu romaní va transcórrer en paral·lel a l'articulació de discursos que, tot i canviants, van compartir un evident rerefons estigmatitzador. En aquest sentit, no s'ha volgut deixar de fer una aproximació a aquests discursos i llur evolució al llarg de la dictadura; sobretot si es té en compte la seva important contribució en el procés d'emmarcament de l'heterogènia comunitat gitana.

D'altra banda, el departament d'Antropologia Social i Cultural (UAB) ha dut a terme una exploració etnogràfica amb l'objectiu d'identificar experiències

concretes, imaginàries i narratives que circulen encara avui entre les famílies i la comunitat gitana de Sabadell, vinculades tant amb la vida a la ciutat com amb altres llocs significatius per als informants. Així, s'han fet entrevistes a gitanos i gitanes residents a la ciutat i, d'aquesta manera, s'ha incorporat l'orientació metodològica pròpia de l'antropologia social a una qüestió que encara no ha sigut abordada per la disciplina. Això ha permès recollir experiències i narratives de gran valor, que són presentades en aquest informe a partir d'un criteri temàtic i un de cronològic específic.

Aquest projecte s'impulsa des del Programa de Memòria Democràtica de l'Ajuntament de Sabadell, que el passat mes de febrer de l'any 2022 posava l'accent en la recuperació de la memòria democràtica tot presentant un pla amb el mateix nom per als pròxims quatre anys, amb l'objectiu de "divulgar la història per construir una memòria ciutadana i la feminització de la memòria pública"¹. A més, Sabadell també ha sigut la primera ciutat a configurar un fons especialitzat en el poble gitano a la xarxa de biblioteques públiques de Catalunya, amb l'objectiu d'"apropar la cultura gitana a la ciutadania" i convertir-se també "en un lloc de referència per als estudiosos sobre el tema, atesa la presència i rellevància de la comunitat gitana a Sabadell"². Per acabar, volem agrair la col·laboració de l'Associació Gitana de Sabadell i de la Fundación Secretariado Gitano.

¹ Redacció (23 de febrer de 2022). En marxa el Pla de Memòria Democràtica de Sabadell.

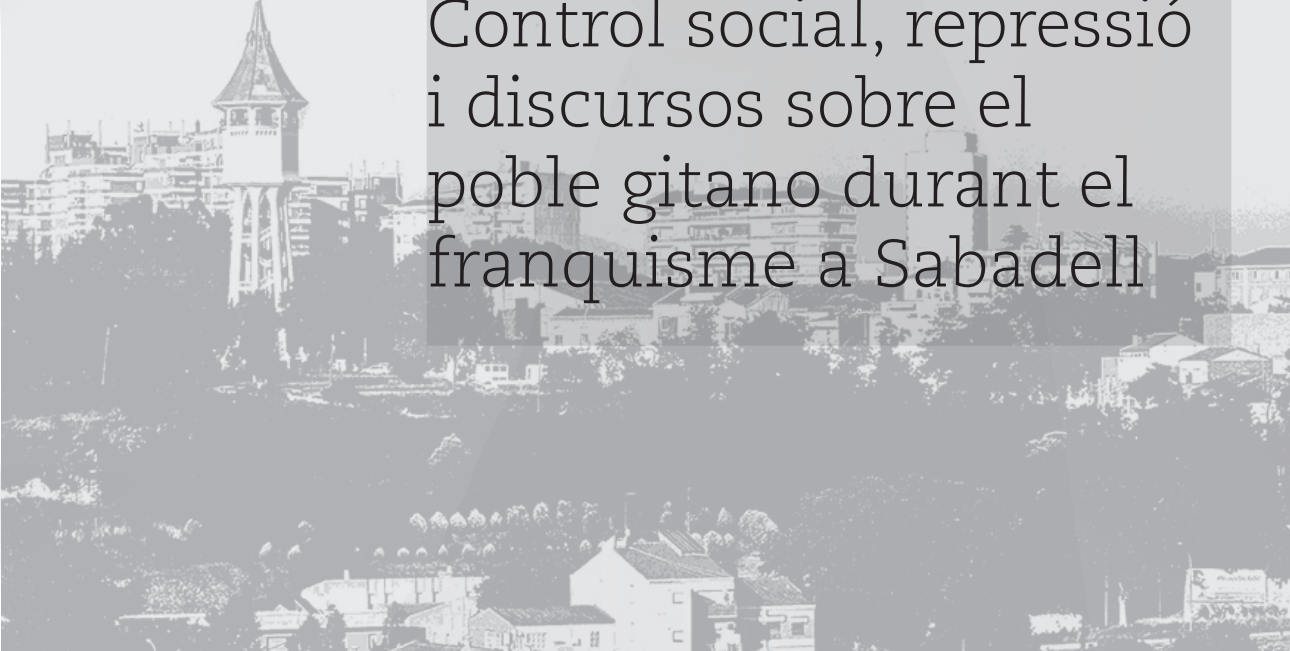
Recuperat de: <https://www.diaridesabadell.com/2022/02/23/pla-memoria-democratica-sabadell/>

² Biblioteques municipals de Sabadell. Poble Gitano - Romano Them. Recuperat de: <https://www.sabadell.cat/ca/fons-especials/poble-gitano>

1a PART

«*Sólo se nos admira en el tablao*»

Control social, repressió i discursos sobre el poble gitano durant el franquisme a Sabadell

Informe redactat en el marc del projecte:

"El poble gitano i la memòria democràtica a la ciutat de Sabadell: una exploració històrica"

Autors:

Joan Gimeno Igual

Martí Marín Corbera

índex

1. Introducció: poble gitano i memòria democràtica	9
2. El gitano com a objecte de la repressió: un fenomen transnacional	11
3. El cas espanyol	13
4. Gitanos a Sabadell: els antecedents	19
5. La repressió contra els gitanos a Sabadell durant el franquisme	21
6. <i>Bohemios i trashumantes</i> : discursos sobre la comunitat gitana durant el franquisme	29
Anys quaranta i cinquanta	30
La dècada dels seixanta	33
El tardofranquisme	37
Transició i canvi polític	40
7. Gitanos i hàbitat	43
8. Bibliografia	55
9. Annexos	57
Annex 1: Persones expulsades: destinació i data	57
Annex 2: Els gitanos a la premsa sabadellenca	61

1. introducció: poble gitano i memòria democràtica

La història del poble gitano duu inevitablement a la de la seva exclusió i persecució. En aquest sentit, el franquisme no suposà en cap cas una ruptura radical amb una tradició secular. Tanmateix, mentre d'altres estats iniciaven el camí del constitucionalisme social i democràtic de postguerra, l'espanyol prenia una senda particular caracteritzada per la manca de drets i llibertats i les seves garanties. Durant quaranta anys, aquests van ser negats i conculcats de manera sistemàtica pel règim franquista. En aquest marc, la població gitana no va ser l'excepció, ans al contrari: bona part de les comunitats romanís del nostre país van ser objecte d'aquesta repressió social articulada a través de jurisdiccions especials i el tracte discriminatori, abusi i, de vegades, brutal prodigat per les autoritats governatives i els cossos policials.

Comptat i debatut, bona part de la població gitana, així com aquells que hi eren assimilats pels prejudicis ètnics, xenòfobs o aporofòbics, vivia en una sort d'estat d'excepció permanent. Així, el règim reforçà l'atàvica gitanofòbia i fomentà una visió exotitzant del col·lectiu que no feia sinó reforçar un estès racisme popular a través de l'institucional. Un dels àmbits en què aquestes polítiques són més visibles és el local. En efecte, les comu-

nitats gitanes vivien als seus marges i, en no poques ocasions, n'eren fins i tot expulsades sense cap mena de garantia o respecte als seus drets humans.

L'actual Llei 22/2022, de Memòria Democràtica, a l'article 3r, on s'hi estableix la definició de víctima de la dictadura, en el seu apartat 5 disposa la possibilitat de reconèixer i reparar les minories ètniques que encaixin en al definició de persona represaliada. Si, com diu l'articulat de la norma, entenem com a tal els individus que, de manera individual o col·lectiva, van patir dany físic, moral o psicològic, danys patrimonials, o menysteniment substancial dels seus drets fonamentals, com a conseqüència d'accions o omissions que constitueixin violacions de normes internacionals de drets humans i del dret internacional humanitari durant el període de la dictadura, el poble gitano s'encabeix en l'esmentada categoria de víctima.

Així mateix, la Disposició Addicional 12^a de la Llei estableix la creació d'una comissió de treball per fer valer els principis del dret internacional de veritat, justícia i reparació i garanties de no repetició relacionant-les, en aquest cas, amb la situació històrica del poble gitano.

En el present informe hem volgut constatar la situació de vulneració de drets fonamentals que la població gitana va patir durant el franquisme a Sabadell. De com es van bastir discursos i mesures d'exclusió que conculcaven la dignitat de les persones romanís.

Un dels axiomes de la present aproximació ha estat defugir les explicacions essencialistes, que carreguen la responsabilitat de llur exclusió als individus que en van patir, sovint sobre la base d'arguments racistes que obvien els condicionaments socioeconòmics.

Malauradament, no hem pogut sentir, més que de manera indirecta, a través de la societat i les autoritats que les rebutjava, la veu de les persones perseguides i excloses. Circumstància agreujada per la centralitat de la tradició oral en la cultura gitana. Aquesta és una de les limitacions més sagnants que hem hagut d'enfrontar; límits heurístics que, tanmateix, no han de ser una barrera infranquejable i, almenys en un futur immediat, sembla que es podran superar (en alguns casos ja han començat a ser remoguts). I és que, gràcies novament a la Llei 20/2022, s'apuntala la possibilitat

d'accedir als expedients de «vagos y maleantes» i «peligrosidad y rehabilitación social» incoats. El seu tractament extensiu i intensiu ens permetrà, per fi, no només dimensionar de manera fidedigna l'abast de la repressió patida, sinó que, a més, contribuirà a rescatar les veus de les persones afectades per aquests processos vergonyants.

La memòria democràtica, que és coral, fruit de l'articulació de les diferents memòries i històries de la repressió, però també de les resistències, de la lluita pels drets i les llibertats, per voler viure en pau, haurà d'incorporar, necessàriament, la del poble gitano. En aquest humil informe, hem volgut posar el nostre granet de sorra contra l'oblit, en la reconstrucció de la veritat històrica sobre aquest passat truculent.

Dit això, cal, però, fer una matisació important. En efecte, bona part dels buits assenyalats per al cas de l'estudi històric que el lector té al davant sobretot fruit de la mancança de font orals a què fèiem referència podran resultar emplenats per l'estudi etnogràfic «El pobre gitano i la memòria democràtica a la ciutat de Sabadell», dels investigadors Arnau Ribot Domènech i Helena Vivanco Torner.

2. el gitano com a objecte de la repressió: un fenomen transnacional

Malgrat tractar-se d'un camp d'estudis en bona mesura emergent, des de rellevants aportacions recents s'inscriu el tractament punitiu rebut pel subjecte romaní dintre de la categorització de «dret penal de l'enemic». Així, la persona gitana es manifesta com un «presumpte culpable» ja des dels inicis de l'Espanya constitucional *decimonònica* per ser objecte, durant la dictadura franquista, de l'aplicació sumària –freturosa de garanties– de la jurisdicció especial de *Vagos y Maleantes*. Aquesta darrera, popularment coneguda com «la Gandula», emana de la llei homònima de 1933, impulsada pel penalista republicà i socialista Jiménez de Asúa, i que comptà amb un ampli consens del legislador.

Val a dir que el tractament punitiu d'excepció no ha consistit en cap cas una singularitat espanyola, sinó la norma a l'hora d'abastar la «qüestió gitana» en l'entorn europeu. L'estigmatització social ha anat de la mà, en un tot indestruable, de la jurídica-política. Aquest enfocament, però, es troba clarament associat al procés de construcció dels Estats-nacionals durant el segle XIX, quan l'afany homogeneïtzador d'aquesta empresa va topat amb l'obstacle de la diferència que constituïa la comunitat zíngara, conceptualitzada com a

«nòmada», «transhumant» o «bohèmia» i, per tant, allunyada, quan no clarament confrontada, amb els valors que els ens estatals miraven d'instaurar. La voluntat disciplinària comportarà la proliferació de noves etiquetes, com ara la de «rodamon» o «malfeiner», entreobrint la porta a la seva traducció normativa i, en definitiva, repressiva. Aquestes dinàmiques són, com dèiem al principi, observables en bona part dels estats europeus emergents, més enllà de les diferències pel que fa a l'abast existents, i, en alguns casos, també ens els de formació tardana, com ara Itàlia o Alemanya, on es perllongaran en el segle XX.

El gitano serà, per tant, objecte de persecució no tant per les seves conductes concretes, sinó per la «perillositat social» que deriva d'un *modus vivendi* estrany al normatiu. Conseqüentment, els ordenaments incorporaran sancions i penes preventives en què no cal dir que el marge de discrecionalitat era enorme.

Després de la Gran Guerra els gitanos van esdevenir un dels segments de població més controlats a Europa. Les polítiques «reeducatives» van resultar especialment severes al franc oriental del continent, on, cal recordar-ho, aquesta «minoria hi tenia una presència major. En aquest període

es produirà la consolidació de les fonamentacions de tipus racial i la proliferació de mesures de seguretat –prèvies, per tant, a la constatació de la culpabilitat– contra la comunitat. Evidentment, el protagonisme d'aquesta operació d'identificació i control social trobarà en els cossos policials un dels seus agents protagonistes.

La radicalització de determinats postulats fundats en el darwinisme social comportarà, finalment, la difusió de les teories eugenèsiques que acabaran per esborrar els límits entre les polítiques de «domesticació» o «disciplinàries» i les de genocidi que van tenir lloc durant la Segona Guerra Mundial. Aquestes, per al cas de la població gitana, es coneixen com *Porraimos* o *Samudaripen*. El nombre de víctimes segueix sent objecte de controvèrsia,

sobretot pel que respecta a l'aplicació del criteri d'etnicitat, però es calcula va assolir una àmplia forquilla d'entre 200.000 i 1.500.000 individus exterminats.

La fi del conflicte i la derrota del feixisme comportarà la condemna unànime d'aquesta ideologia en la que el racisme era un component fonamental. Tanmateix, el nou ordre, bastit sobre l'extensió del paradigma constitucional i democràtic, no comportarà la fi de les polítiques assimilacionistes i racistes de la minoria gitana. En aquest sentit, no és estrany trobar, a les acaballes dels anys seixanta, un desenvolupament normatiu amb què es pretenia regular de manera restrictiva les activitats ambulants o afavorir la sedentarització.

3.

el cas espanyol

L'Espanya *decimonònica* no ofereix gaires diferències respecte al context general europeu. Una tradició en efecte secular que, durant el segle XVI i XVIII, va deixar una estela de 280 disposicions – entre pragmàtiques, lleis, edictes, ordres i recomanacions – contra el poble gitano. Tot i així, aquests van romandre en territori hispànic, no així d'altres minories, com la jueva o la morisca.

El 1783, en el marc del reformisme impulsat per Carles III, té lloc un efímer gir «liberal». Cristal·litzat en la Pragmàtica Sanció d'aquell any, s'hi explicita una crítica a la l'enfocament punitiu previ, el qual no hauria fet sinó afavorir les tendències delictives entre el poble gitano des del moment en què es declarava els nòmades, pel simple fet de ser-ho, «fora de la llei». Així mateix, s'hi qüestionaven les concepcions més essencialistes afirmant que «Los gitanos no provienen de raíces infectadas ni tienen ninguna maldición sus progenitores». Efectivament, la relació de causalitat s'invertia. Així, segons un informe de la Real Chancillería també de 1783, si bé el poble romaní era identificat amb els llocs comuns habituals que remetien a la seva ociositat o formes de vida conceptualitzades com disbauxades o contràries al que avui anomenariem els costums social o els valors dominants; en aquesta

«infeliz situación los han colocado las mismas providencias que justamente se han tomado contra ellos por la legislación y la separación que de estas gentes han procurado hacer los demás vecinos de los pueblos». Malauradament, combatre les causes socials de la «qüestió gitana», permetent-los escollir llurs ocupacions, es va conjuminar amb un intent d'aculturació amb, per exemple, l'exigència d'abandonar la parla del caló, l'ús dels vestits propis o l'exigència de renunciar al nomadisme.

No obstant això, un segle després, i si tenim en compte la presència de persones d'ètnia gitana en les estadístiques de població penitenciària o les traces deixades en els anuncis de l'administració de justícia i les citacions per posar-se a disposició dels tribunals «gitanos», les limitacions de l'enfocament centrat en combatre les causes, més que no pas les conseqüències de l'exclusió i la marginació, són ben paleses.

L'Espanya liberal, que havia reconegut la igualtat formal dels espanyols, va fer una evident excepció per al cas del poble gitano. En aquest sentit, al darrer terç del segle XIX i principis del XX, no només van ser sovint desposseïts de les seves propietats amb les regulacions restrictives d'un dels seus oficis tradicionals com era la compravenda de cava-

lleries, sinó que van ser posats sota el focus d'un cos amb què, des d'aleshores, mantindrien una relació més que tibant: la Guàrdia Civil. Tant és així que aquesta relació antagònica, com la del gat i el gos, esdevindria una sort de tòpic patri.

Resulta important destacar com les disposicions legals del període de la Restauració van conculcar el dret fonamental a la presumpció d'innocència. Així, sense acreditar la legítima possessió del cap de bestiar en casos de ser requerida per la Benemèrita, l'animal era qualificat de «mostrenco», és a dir, sense amo i, per tant, objecte de confiscació. Aquesta relació constitueix un cas paradigmàtic d'aquesta construcció social i legal de l'arquetip del gitano lladregot. En un moment de clara hegemonia dels postulats liberals doctrinaris, alguns juristes no van passar per alt aquestes disposicions, tot qüestionant-ne la constitucionalitat.

Aquesta pràctica, consistent a enervar la presumpció d'innocència a partir d'un perfil «racial», persistirà en la dictadura. Val a dir, però, que aquesta es produïa en un marc generalitzat de vulneració de drets fonamentals, especialment virulenta contra determinats col·lectius, i una voluntat de control total de la població. En aquest sentit, el reglament de la Guàrdia Civil aprovat el 1943 en constitueix un exemple destacat¹. A l'articulat s'hi trobaven els preceptes següents:

Art. 4. Se vigilará escrupulosamente a los gitanos, cuidando mucho de reconocer todos los documentos que tengan, confrontar sus señas particulares, observar sus trajes, averiguar su modo de vivir y cuanto conduzca a formar una idea exacta de sus movimientos y ocupaciones, indagando el punto a que se dirigen en sus viajes y el objeto de ellos.

Art. 5. Como esta clase de gente no tiene, por lo general, residencia fija, se traslada con mucha frecuencia de un punto a otro en que sean desconocidos, conviene tomar de ellos todas las noticias necesarias para impedir que cometan robos de caballerías o de otra especie.

Així mateix, en una línia de continuïtat amb les normes fixades a les darreries del segle XIX i principis del XX, l'article 6 establia que:

“Está mandado que los gitanos y chalanés lleven, a más de la Cédula personal, la Patente de Hacienda que los autorice para ejercer la industria de tratantes de caballerías. Por cada una de éstas llevarán una guía con la clase, procedencia, edad, hierro y señas, la cual se entregará al comprador. Las anotaciones que en este documento se hagan por cambios y ventas serán autorizadas por los Alcaldes de los pueblos o por un Inspector de Orden público en las capitales, y para el ganado mular por los Veterinarios municipales. Los que no vayan provistos de estos documentos o que de su examen o comprobación resulte que no están en regla, serán detenidos por la Guardia Civil y puestos a disposición de la Autoridad competente como infractores de la Ley.”

Els textos citats són força eloqüents. No serà fins a la recuperació de les llibertats democràtiques que el llavors diputat d'UCD per Barcelona Juan de Dios Ramírez Heredia presentarà una proposició no de llei instant el Govern a la derogació. El seu caràcter no resultava de cap de les maneres conciliable amb l'aspiració de construir una societat democràtica que, per principi, havia de rebutjar qualsevol mena de discriminació basada, en aquest cas, en criteris de «raça»². Axioma més endavant consolidat a l'article 14 de la Constitució de 1978.

Ara bé, com s'ha assenyalat, aquestes modificacions no van comportar una modificació de les dinàmiques d'incriminació basades en valors i prejudicis de caràcter extrajurídics. En efecte, la persistència d'aquesta realitat parapenal, aliena al dret positiu, va ser bandejada ex lege per la norma que establia que l'actuació de les forces i cossos de seguretat de l'Estat havia de dur-se a terme «sense discriminació alguna per raó de raça»³.

¹ Orden del Ministerio de Gobernación de 14 de mayo de 1943, por el que se aprueba el Reglamento de Servicio.

² Boletín Oficial de las Cortes, 12 de juny de 1978, p. 2.342.

³ Ley Orgánica 2/1986, de 13 de marzo, de Fuerzas y Cuerpos de Seguridad, BOE, 63, de 14 de març de 1986.

Abans de la dictadura, durant el breu període democràtic de la Segona República, la filosofia modernitzadora que l'inspirà va permetre el desenvolupament, des d'una vessant eminentment resocialitzadora, del concepte de «perillositat social». La Ley de Vagos y Maleantes, a què hem fet referència al principi, n'és la clara mostra⁴. Així, si la norma pretenia donar una resposta jurídica als problemes socials relacionats amb els col·lectius subalterns considerats «perillosos», l'objectiu era reintegrar-los a «la plenitud de la vida jurídica normal comuna a tots els ciutadans». Les bones intencions de la llei, però, contrastaven notablement amb la seva aplicació, atès que les «conductes antisocials», fossin o no considerades delictives, constituïen els elements característics de la «perillositat». Concepte jurídic, aquest, flexible que obria les portes a la discrecionalitat, com va quedar demostrat amb l'ampliació de «l'estat perillós» als qui, a través de llur activitat o propaganda, incitessin a cometre delictes de terrorisme o atracaments. La modificació va servir per emparar la repressió contra elements del moviment obrer, sobretot anarquistes i comunistes⁵.

En aquest context, van tenir lloc accions governatives contra la població romaní. A tall d'exemple, el governador civil de Càceres ordenava, a l'abril de 1934, l'expulsió dels gitanos de la capital de província, prohibint-los circular per la població o establir-se dintre d'un radi de tres quilòmetres. Als qui desobeïssin els resultaria d'aplicació la Ley de Vagos y Maleantes. A aquests efectes, s'instal·lava un punt de concentració per les persones apressades. La mesura es va estendre a totes les localitats de la província, encarregant a la Guàrdia Civil la seva aplicació⁶. Aquesta actuació resulta força indicativa de com la repressió de la comunitat gitana rebia un impuls des de l'administració i amb importants dosis de discrecionalitat. Al cap i a la fi, quan es tractava d'aplicar les mesures de seguretat que la llei contemplava, aquestes tenien lloc per resolució judicial, circumstància que oferia majors garanties que la simple via de fet que implicava, en aquest

cas, la decisió governativa d'expulsió i desterrament.

En el context de la Guerra Civil, la violència desplegada va afectar també els gitanos que no van creuar el Pirineus fugint del que molts membres d'aquesta comunitat consideraven una «guerra de païos» i, per tant, aliena. Per descomptat hi trobem excepcions, amb persones romanís enrolades, forçadament o voluntàriament, en un dels dos bàndols. Durant el conflicte, la repressió i la brutalitat contra la població gitana va assolir uns nivells inaudits, caracteritzats per l'exili, els empresonaments i, fins i tot, els assassinats. De fet, alguns van aprofitar l'avinentesa –o es van veure compelsos per les circumstàncies– a adoptar identitats noves per evitar la persecució. Canvis que, en alguns casos, encara perviuen avui dia. No cal dir, però, que els qui van creure que exiliant-se a França asseguraven la seva immunitat s'endurien una desagradable sorpresa: molts es van trobar en una situació més que compromesa quan Europa va començar a ser engolida pel nazisme. Els més afortunats van trobar d'altres indrets on amagar-se –en alguns casos retornant a la Península–, d'altres, com és sabut, van ser privats de llibertat, o inclús de la vida, en els camps de concentració i extermini.

La victòria franquista va comportar la supervivència i modificació, entre d'altres, de la *Ley de Vagos y Maleantes*⁷. Les bones raons d'inspiració correcionista que havien motivat el legislador republicà, van ser transmutades durant la dictadura per assumir un clar caràcter persecutori. La norma s'escapà de les mans dels qui l'havien concebut i la dictadura va recórrer a les categories dels estats perillosos amb evidents finalitats repressives. Així, el penalista falangista Sánchez Tejerina, sense anar més lluny, no només es s'havia mostrat favorable a l'adopció de les mesures de seguretat contra perillosos sense delicte, sinó que va suggerir un ampliació de les categories a qui aplicar-les, entre les quals els gitanos.

⁴ Ley 5 de agosto de 1933, Gaceta de Madrid, 217, p. 874-877.

⁵ Ley modificando la de 4 de agosto de 1933, denominada de Vagos y Maleantes, BOE, 332, de 28 de noviembre de 1935, p. 1.715.

⁶ «El sino de la raza nómada», Heraldo de Madrid, 20 de abril de 1934, p. 7

⁷ Ley de 4 de mayo de 1948 por la que se modifica el artículo segundo de la Ley de Vagos y Maleante, de 4 de agosto de 1933, BOE, 126, de 5 de mayo de 1948, p. 1.712.

En efecte, el progenitor del delictes de maçoneria i comunisme va fer una aposta clara pel rigor punitiu contra «malfeiners» i «pidolaires». L'objectiu era acabar amb l'ociositat i la mandra, actituds «casi siempre encubridoras de los crímenes y vicios más repugnantes». Les seves propostes contemplaven des dels treballs forçats al càstig corporal a través de la fustigació. Aquest enfocament havia d'aplicar-se, com va deixar escrit el 1940, a:

“Tantos seres contra los que el Estado apenas tiene defensa, pues si las garantías preventivas bastan para la mayoría de los ciudadanos, son insuficientes para prevenir los delitos que están como en el disparador siempre en la vida de tales personas. Sobran las medidas precautorias muchas veces que perturban el buen orden y aún la economía de un Estado por excesivamente formalistas y rigurosas y faltan en cambio respecto a seres peligrosos cuya menor libertad aumentaría la de los demás.”

La dictadura va comportar, com és sabut, un reforçament del dret penal d'autor, adreçat en bona mesura als qui encaixaven sota l'àmplia etiqueta de l'anti-Espanya. Així mateix, sota el règim de Franco van proliferar les jurisdiccions especials per castigar-los, tot sovint vulnerant les garanties processals.

De la mateixa manera, l'etiquetatge com a «gitano» es va traduir en mesures punitives contra els individus que quedaven a disposició de la jurisdicció de Vagos y Maleantes. Ara bé, davant la dificultat evident per establir una categorització estrictament racial del col·lectiu –malgrat els esforços evidents des de l'antropologia física o la psiquiatria–, fou el mode de vida allò que la va dotar de contingut. D'aquesta manera, en alguns sumaris s'establí una relació directa entre la «mala conducta, moral, pública y privada» i «la vida errante propia de su raza». Dret penal d'autor, en fi, que establí una relació de causalitat entre la condició atorgada a l'individu i la inclinació «natural» a les

conductes delictives com ara la tendència al furt de ramat, de fuites i hortalisses, l'estafa, el contraban o les normes socials i la moral (catòlica). Aquesta línia de pensament jurídic-penal, així com els llocs comuns gitanofòbics sobre les quals se sustentaven, van tenir continuïtat i vigència, si bé amb modulacions, també durant el tardo-franquisme, com evidencia la legislació en la matèria⁸. A l'empara d'aquesta ordenament, la Policia Armada va mantenir una norma interna de presumpció de delinqüència dels que no disposaven de domicili fix.

Per tant, si des de la vessant penal el gitano va ser objecte de repressió, no s'ha de menystenir tampoc la vessant administrativa d'aquesta persecució. Com hem vist amb anterioritat, el poder governatiu també va actuar de manera «preventiva» contra la població romaní. Si la via judicial ofería minses garanties, les actuacions administratives eren totalment discrecionals i van tenir un innegable impacte sobre les vides de la comunitat gitana.

Aporofòbia i racisme s'encavalcaven, en el marc de la voluntat del control social desplegada en la repressió de les migracions internes, en les actuacions de les autoritats franquistes. Així, en una comunicació datada de 1941 adreçada pel Ministeri de Governació, competent en la matèria, als governadors civils resultava diàfana en afirmar, des d'una perspectiva higienista, que:

“Ante el peligro que para la salud pública significa el trasiego de personas indigentes parasitadas en muchos casos y que constituyen además un serio problema de albergue y alimentación, sírvase adoptar medidas restrictivas para evitarlo denegando billetes de caridad salvo casos imprescindibles y persiguiendo la circulación de vagos y mendigos gitanos y otras gentes igualmente peligrosas en el aspecto higiénico. En dichas medidas dará intervención a Jefatura de Sanidad para evitar que los remitidos a lugares de su naturaleza puedan ser agentes transmisoras de enfermedades.”

⁸Ley 16/1970, de 4 de agosto, sobre peligrosidad y rehabilitación social, BOE, de 6 d'agost de 1970, 12.551-12.557.

Encarezco la máxima atención a este servicio ante el peligro sanitario."

Cap a la meitat de la dècada dels quaranta del segle passat, l'Ajuntament de Barcelona finançà la publicació d'un recull d'articles facturats pel novel·lista i periodista falangista José Esteban Vilaró sota el títol *Un mundo insospechado en Barcelona*. Amb la finalitat de difondre aquest discurs excoient i criminalitzador del col·lectiu, s'hi podia llegir que:

"La mendicidad en la gitanería reviste caracteres particulares a la idiosincrasia de la raza [...]. El hombre gitano no mendiga nunca. Abúlico, perezoso, bohemio y poeta, rehúsa el esfuerzo de continuidad que el ejercicio requiere [...]. So-

lución: envía a sus mujeres a que lo hagan por él. Ellas dan gracia y fantasía al gesto.

[...] Cuando se apresa a una gitana joven mendigando en circunstancias agravantes, como es la de importunar a los ciudadanos en lugares y calles céntricas, puede condenársela a algo que para ella representa el peor castigo, la mayor pena: el rasurado al cero de su cabeza."

Les traces documentals d'aquesta orientació, tant pel que fa a l'articulació de relats discriminatoris com a les disposicions repressives, i la seva afectació del col·lectiu gitano tenen continuïtat en els anys cinquanta i seixanta del segle passat.

4.

gitanos a Sabadell: els antecedents

Un cop promulgada la Pragmàtica Sanció de 1783, un grup de gitanos van decidir acollir-s'hi per poder instal·lar-se a Sabadell. Tanmateix, aquesta petició va ser denegada el 15 d'abril de 1790 pels regidors de l'Ajuntament, tot al·legant que s'havia de resoldre un cas de robatori produït gairebé un any i mig abans. Pressionats pels membres del consistori i sota amenaça d'empresonament, els gitanos van desistir en les seves pretensions i van abandonar la vila.

El 1795, un lustre després d'aquesta expulsió, es va establir la primera família de forma fixa al carrer d'en Font, popularment conegut avui com carrer dels Gitanos. Es tractava d'Antoni Batista i de la seva esposa i fills, procedents de Mataró i de Jonqueres. Aquesta primera arribada probablement va posar en marxa un sistema de xarxa migratòria i, si el 1814 ja hi constaven dos germans Batista, en finalitzar el primer quart del segle XIX eren quatre les famílies que compartien cognom. En total, s'hi comptaven 23 individus instal·lats als números 8, 9 i 10 del carrer d'en Font.

Més endavant, el 1929, el llibre *Sabadell del meu record* testimonia la presència de població romaní de la següent manera:

“Vuit o quinze dies abans de les fires d'hivern o d'estiu solien arribar caravanes de gitanos amb un estol de someres, cavalls i matxos secs i despentinats, coixos, cecs, pintats i plens de macadures, Els més rics anaven amb un carro apedaçat que servia per a tot: de cambra, d'infermeria, de magatzem i tot quant requereix xopluc, D'on venien? Del món. Els carrers de la nostra vila es veien envaïts per gitanes joves i velles, captant i dient la bonaventura al que s'esqueia, home o dona, que pretingués desxifrar el seu previndre: «Resalao, ¿quieres que te diga la buenaventura? ¿te la digo? Dame dos cuartos y sabrás lo que te quiere la rubia», I la tonteria humana es deixava temptar per aquella cantarella dita com una lliçó i a voltes els dos cuartos es convertien en dos rals per un secret que contaven al tou que es deixava embadocar.”

Aquest fragment reproduïx en bona mesura una visió d'època construïda sobre el modus vivendi de la població gitana. En un sentit semblant, el 1917 podia llegir-se a la premsa local una notícia que testimoniava la condició sospitosa –quan no directament culpable– de què era valedora la població caló errant als ulls dels sabadellencs:

"Preuen hortales. Varis veïns d'aquesta ciutat que tenen els conreus prop del bosc de Can Feu, fa alguns dies que es queixen de que els preuen les hortales, ignorant-se els autors. Cridem l'atenció dels agent de l'autoritat que en el camí de l'esmentat bosc, a prop de la Riera, hi ha escampada una caravana de gitanos i, com sia que aquesta gent, segons sembla, no viu del treball ni té patrimoni ni benefici, cal indagar per quin objecte han escollit la nostra ciutat per a passar-hi la primavera."

Com veurem més endavant, en els discursos presents al diari de la localitat s'apreciava un tractament diferent de la població gitana sedentaritzada i integrada a la població i aquella que per la seva condició nòmada constituïa un permanent «altre», l'amenaçadora ombra del qual es projectava sobre els vilatans «honrats» i «treballadors». En aquest sentit, la premsa recollia, i alhora promovia, aquesta visibilitat negativa i estereotipada de la població romaní.

5.

la repressió contra els gitanos a Sabadell durant el franquisme

Les persones d'ètnia gitana, amb la seva idiosincràsia, van ser objecte d'expulsions sistemàtiques del terme municipal. Emmarcades per la voluntat de control de la població que el franquisme va aplicar, aquestes polítiques van tenir per objecte tant els col·lectius itinerants, com les persones que duïen a terme activitats considerades impropies o il·lícites per les autoritats. No cal dir que d'aquesta manera es cronificava o contribuïa a empitjorar la situació d'exclusió social en què vivien. En cap moment es va aplicar un enfocament que incidís en el respecte a la seva dignitat, la igualtat o el reconeixement de la seva identitat més enllà d'un exalçament folkloritzant del «bon gitano» com a encarnació de determinades essències pàtries.

Dit això, és important assenyalar com en aquesta discriminació s'hi conjuminava el secular sentiment antigitano, arrelat també entre els sectors populars, i l'aporofòbia. Així, els membres de la minoria romaní atrapats en el cercle viciós de la pobresa patien unes polítiques repressives agreujades que contrastaven amb el tractament dispensat als integrants d'aquesta mateixa ètnia que ja havien consolidat llur residència a la localitat i desenvolupaven activitats en l'economia formal. És més, sovint els segons eren contraposats als primers com a expo-

nents d'una integració possible i virtuosa. D'aquesta manera, allunyant-se de les causalitats socials, el «problema gitano» tenia motivacions individuals: la manca de voluntat expressada pels membres del col·lectiu a l'hora d'abandonar les seves pautes socials i valors culturals. Pautes i valors que, com hem vist, conformaven els elements constituents del *targeting* policial, primer, i del *sentencing* judicial de què eren objecte.

A continuació ens proposem analitzar les actuacions administratives que hem pogut detectar i que van tenir per objecte el segment de la comunitat gitana que patia el que podríem dir una doble discriminació: per origen ètnic, però també, com hem destacat, per una qüestió de classe. De fet, com veurem alhora d'analitzar els discursos d'exclusió, aquesta segona pota tindrà un paper important. Tanmateix, no hem pogut abraçar l'acció estrictament jurisdiccional. Entre 1934 i 1985 l'esmentada jurisdicció de *vagos y maleantes* –i més endavant de *peligrosidad social*– va incoar més de 24.000 expedients. El fons es troba dipositat a l'Arxiu Central dels Jutjats de la Ciutat de la Justícia de Barcelona. No obstant això, com que el terme gitano no integra un tipus concret, ni el municipi apareix com a camp de cerca, l'única manera dimensionar el fe-

nomen passa per un buidatge extensiu dels expedients disponibles. Malauradament, no s'ha pogut emprendre aquesta tasca en el marc de la present aproximació.

En qualsevol cas, no ha estat fàcil, fonamentalment per seu caràcter fragmentari, reconstruir la sèrie d'actuacions policials contra la població romaní. Malauradament, els buits continuen sent abundants i les xifres d'expulsions i detencions són, per tant, provisionals (característica força comuna en l'àmbit dels estudis de les diferents formes de repressió durant la dictadura).

En una primera època, aquestes dades eren fins i tot publicades a la premsa. Amb una evident voluntat propagandística, d'aquesta manera les autoritats locals es presentaven com a garants de l'ordre públic i protectores de la propietat. Si bé trobem un buit pel que fa a les notes en aquest sentit per a bona part de la dècada dels quaranta del segle passat, és cap a finals d'aquesta dècada quan disposem de xifres relatives a les actuacions governatives. És al *Sabadell*, el diari editat per la delegació local de premsa i propaganda del partit únic, FET y de las JONS, on apareixeran les primeres relacions, emeses pels «Servicios de Vigilancia Municipal», adscrits a la Jefatura de Policía Municipal, sobre expulsions. Les dades, però, han de tractar-se amb precaució, ja que la categorització distingeix, de manera potser artificial, entre «mendigos profesionales recogidos de la vía pública por implorar caridad» i les «caravanas de gitanos expulsados de la ciudad y término», en aquest darrer cas per la secció de cavalleria de la citada prefectura.

No cal dir que el concepte «recogido» és força indeterminat. En alguns casos, es referia a una detenció que podia ser seguida de l'expulsió del terme municipal. Més endavant hi tornarem. Així mateix, el concepte «caravana» no ens permet determinar el nombre d'individus afectats, però no resultaria inversemblant que es tractés, almenys, d'una família extensa. I això en el benentès que el mot *caravana* no sigui un substantiu col·lectiu i faci referència a un conjunt de vehicles. En aquests supòsits, el

nombre d'individus afectats experimentaria, òbviament, un augment exponencial. A tall d'exemple, quan el febrer de 1955 s'expulsa una d'aquestes caravanes, excepcionalment s'hi fa referència al fet que la conformaven una trentena de persones (aquest mateix nombre és el que apareix en una altra ocasió, a l'agost de 1955). El mateix mes, una altra era expulsada ressenyant en aquest cas que la conformaven tres carros.

Dit això, les categories de persones represaliades en el marc d'aquesta política aporofòbica i racista s'estenia als drapaires sense llicència. Si bé és cert que no podem provar que es tractés de persones d'ètnia gitana, de ben segur que n'hi devia haver, sobretot tenint en compte que aquesta activitat, com ens indiquen altres fonts, era habitual entre el col·lectiu.

Encara crida més l'atenció la referència a las «gitanas detenidas por deambular por la ciudad». Sense cap més motiu aparent, el perfilament ètnic i de gènere és, en aquest cas és, explícit, així com la presumpció de perillositat, ¿es disposaven a executar algun furt o robatori? ¿Molestaven els vianants amb les seves dots endevinatòries? ¿Inquietaven les autoritats amb una suposada actitud disbauxada o contrària a l'estricta moral pública del franquisme?

De totes maneres, com podreu comprovar en el quadre següent, les categories no es mantindran homogènies, sinó que experimentaran una modificació al llarg de 1951 o 1952. Pel que fa a aquest darrer any, d'una banda trobem un agrupament de diverses categories en una de sola: «mendigos, gitanos e indomiciliados expulsados del término». Així mateix, amb la present modificació s'explicita que les mesures preses havien consistit en l'expulsió del municipi. D'altra banda, sembla que les polítiques classistes i aporofòbiques van guanyar entitat amb la «retirada de la vía pública» d'individus «por hurgar cubos de basuras, recoger papeles y hacer de traperos, hallándose aptos para trabajar». Això, per no parlar de «l'evacuació» de personas «a Barcelona por carecer en ésta [Sabadell] de trabajo y casa donde vivir».

Dissortadament, a partir de 1953 desapareix tota referència. La informació retorna, tot i que de manera molt més fragmentària el 1954; quan apareix de manera intermitent a la secció de «Información general» del *Sabadell*. D'altres, en canvi, encaixen millor en la crònica de «successos», on apareixen periòdicament notícies respecte a aquestes operacions. Val a dir que, malgrat la minsa informació proporcionada, aquesta resulta d'interès ja que permet identificar els llocs en què aquests «transhumants» s'instal·laven.

A partir de la dècada dels seixanta del segle passat, les dades desapareixen del tot, almenys a la premsa. Tanmateix, hem pogut seguir construint-la, certament de manera força més fragmentària, a partir dels atestats policials que es conserven a l'Arxiu Històric de Sabadell i el buidatge exhaustiu dels quals podria contribuir de manera fonamental a dimensionar la qüestió en tota la seva extensió.

Amb un ombrejat gris fosc marquem les expulsions que podríem titllar de col·lectives, fonamentalment caravanes. El més lluminós correspon a les que van afectar un sol individu.

QUADRE 1

Elaboració pròpia a partir del *Sabadell*

ANY	CATEGORIA	NOMBRE
1949	Captaires detinguts ⁹	457
	Caravanes expulsades	193
1950 ¹⁰	Captaires detinguts	96
	Drapaires ambulants	53
	Gitanes que deambulen	34
	Caravanes expulsades	16
1951	<i>Sense dades</i>	
1952	Captaires, gitanos i indomiciliats expulsats del terme.	136
	Retirats de la via públic per furgar en les escombraries, recollir cartró o paper i fer de drapaires.	161
	Individus evacuats a Barcelona	72
1953	<i>Sense dades</i>	
1954* ¹¹	Caravanes expulsades	2
	Detenció de gitanos	4
1955*	Caravanes expulsades	19
	Expulsió d'una partida	1
1956	Detenció de gitanos	2
	Expulsió d'una família	1
	Caravanes expulsades	2
	Evacuats als llocs de procedència per no tenir feina o habitatge ¹²	71
	Captaires, gitanos i indomiciliats expulsats del terme.	151
1957	Caravanes expulsades	4
	Captaires, gitanos i indomiciliats expulsats del terme.	217
	Retirats de la via públic per furgar en les escombraries, recollir cartró o paper i fer de drapaires	81
1958	Caravanes expulsades	3
	Captaires, gitanos i indomiciliats expulsats del terme.	192
1959	Captaires, gitanos i indomiciliats expulsats del terme.	161
1960	Captaires, gitanos i indomiciliats expulsats del terme.	70
Total individuals/col·lectives		1.958 238

⁹ Atès el volum de persones afectades, se'ns plantegen almenys tres hipòtesis: 1) El nombre és totalment exagerat i no correspon a la realitat, 2) Es tracta d'una xifra que es correspondria en realitat a un període més ampli que l'anunciat, 3) En les difícils circumstàncies dels anys quaranta el nombre de pobres era realment molt elevat; com dures les polítiques per tal de reprimir-los.

¹⁰ Dades relatives als mesos d'abril i d'octubre.

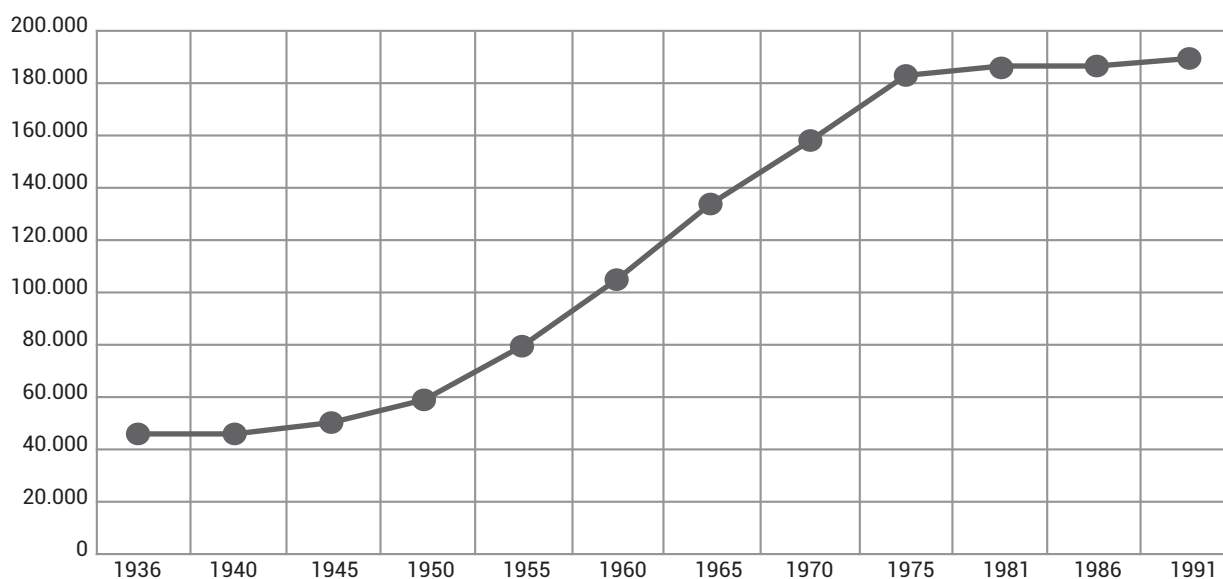
¹¹ A partir d'aquí totes les referències són incompletes i corresponen a esdeveniments concrets que s'ha procedit a agregar quan ha estat possible. El mateix serveix per a l'any següent: 1955.

¹² Segurament es tracti d'immigrants arribats d'altres indrets d'Espanya. És possible que no siguin d'ètnia gitana.

A partir de la dècada dels seixanta, amb Sabadell en un procés de creixement exponencial, és impossible seguir la sèrie amb els paràmetres seguits fins llavors. No obstant això, hem pogut constatar la continuïtat d'aquestes polítiques de criminalització de la pobresa fins a la fi de la dictadura. En aquest sentit, tot i que aparentment menys habituals, continuaran tenint lloc les expulsions de caravanes. No

sabem, però, si aquesta disminució es deu al seu camuflament en la dinàmica migratòria general, al desistiment d'instal·lar-se al municipi de les comunitats anomenades «transhumants» o, en canvi, a processos de sedentarització i a transformacions de les estratègies migratòries i d'assentament. És probable que tots aquests factors influeixin de manera simultània.

Població de Sabadell Elaboració pròpia a partir de les dades censals

En tot cas, resulta curiós com els atestats d'aquestes intervencions policials durant el tardofranquisme revelaven molts pocs detalls de les circumstàncies de l'esdeveniment o les característiques del grup humà: tan sols en un cas s'hi feia referència al fet que el grup l'integraven una seixantena de persones. Si acceptéssim aquest nombre –evident-

ment poc habitual, per això era referenciat– com a mitjana, obtindríem un total de 480 persones afectades; la meitat si prenem el més versemblant de 30 individus. De totes formes, ens movem en l'àmbit de la conjectura, quan no de la simple especulació.

QUADRE 2 Elaboració pròpia a partir dels atestats policials		
ANY	CATEGORIA	NOMBRE
1967	Caravanes expulsades	1
1968	Caravanes expulsades	1
1969	Caravanes expulsades	4
1970	Caravanes expulsades	1
1971	Caravanes expulsades	1
Total		8

El que sí que sabem és que, des de finals de la dècada dels quaranta fins al 1960, van tenir lloc un total de 1.958 expulsions o detencions de persones amb un perfil racial o social determinat: gitanos o pobres. Com hem dit anteriorment, és difícil destriar qui era d'ètnia romaní i qui no, més sabent que a ulls de les autoritats les fronteres entre una categoria i l'altra es veien totalment desdibuixades. Eren, senzillament, indesitjables: un lumpen urbà que servia de perenne recordatori del caràcter propagandístic que tenien els discursos d'harmonia i pau social de què el franquisme feia bandera.

No obstant això, encara hi hauríem de sumar les 238 expulsions col·lectives registrades pel mateix període, més les almenys vuit enregistrades en el lustre entre 1967-1971. Comptat i debatut, sumen un total de 246 incidents d'aquest tipus. Malauradament, no disposem de més dades relatives al nombre de persones afectades, més enllà de la forquilla que les situa entre les 30 o 60 persones. Tampoc sabem de quina manera es produïen, només que corresponien o bé a unitats de cavalleria, o bé a les motoritzades de la policia municipal. Malauradament, també desconeixem com eren

executats aquests desallotjaments, però podem suposar que s'assemblaven més a un foragitament que no pas a una evacuació ordenada amb respecte a les minses garanties –al cap i a la fi, el *Fuero de los Españoles*, aprovat el 1945, disposava al seu article 14 que «los españoles tienen derecho a fijar libremente su residencia dentro del territorio nacional»– i dignitat de les persones afectades.

Quant a les expulsions de migrants, en no saber la identitat de la majoria dels afectats, no hem pogut la seva pertinença o no al col·lectiu gitano. Ara bé, en els casos en què sí que ha estat possible (consulteu l'annex 1), no és estrany trobar-hi cognoms, així com deportacions que afecten a grups familiars, propis d'aquesta comunitat.

Quelcom semblant ocorre en els casos d'alguns pidolaires a qui es detenien i confiscava llur recaptació: també hi trobem persones qualificades de «gitanes». Així mateix, les dades evidencien que, tot i no fer-se públiques, les polítiques aporofòbiques i racistes continuaven colpejant sectors marginats durant bona part de la dècada dels seixanta i setanta:

QUADRE 3

Elaboració pròpia a partir dels atestats policials

NOM	EDAT	VEÏNATGE	DOMICILI	DATA
Agusto Baptista, Adelino Detinguts a la plaça Barcelona per aspecte «sospitós» i «brut», «desarrapados y sucios que daba hasco en mirarlos» (sic)	17	Tarragona	Barraques d'Entrevías	1966-01-08
Badia Vidal, Maria Detinguda per pidolaire	53	Sant Adrià	sense domicili	1968-01-12
Berzoso Sobrino, Mariano Detingut mentre pidolava. Li prenen la recaptació (1340,10 ptes.)	25	Barcelona	Arc del Teatre, 6	1971-12-18
Castillo Castillo, Aniceto «Vago recogido». Pidolaire posat a disposició de la comissaria	59	sense domicili		1968-05-17
Claveria Jiménez, Gloria Gitana. Detinguda juntament amb la seva filla Rosa, de 8 anys, mentre demanava almoina a l'església de Sant Fèlix. Retingudes a comissaria	43	Sabadell	Torrent del Capellà, 7	1968-01-19
García Sierra, Ramón Captaire. Acompanyat al tren	28	Barcelona	Sant Oleguer	1967-11-01
Giménez Monte, Antonia Detinguda per pidolaire	19		Torre Baró	1968-01-12
Núñez Jiménez, Vicenta Detinguda per pidolaire al carrer Sardà Salvany. Trasllada a comissaria. Se li decomissen 133 ptes.	18	Sabadell	Pont de la Salut	1974-02-16
Pérez Arcos, Esperanza Detinguda mentre pidolava. Li prenen la recaptació (53,50 ptes.)	76	Sabadell	Atlas, 1	1971-12-18
Pérez Cobos, Esperanza Detinguda per pidolaire	73	Sabadell	Apenins, 1	1968-01-12
Rubio García, José Captaire. Acompanyat al tren	43	Barcelona	Conde de asalto, 39	1967-11-01
Torres Pascual, Isabel Pidolaire conduïda a la comissaria per estar demanant a l'església de la Puríssima. Li seran decomissades 79,20 pessetes	67	Sabadell	Torrent del Capellà, 12	1969-03-19

Com hem vist al principi, aquestes actuacions administratives es veien en part emparades per l'ordenament jurídic vigent. No sabem, però, si amb el desenvolupament i consolidació del dret administratiu espanyol a la dècada dels cinquanta van tenir lloc recursos contenciosos administratius contra les actuacions esmentades. Tot i que sospitem que, ateses les característiques dels subjectes afectats, el més probable és que imperés la indefensió i l'absència de qualsevol mena de tutela judicial efectiva per als individus afectats.

No devien ser estranys els casos en què les autoritats es veien compel·lides a actuar motivades per la demanda ciutadana (si se'ns permet l'expressió en el context d'un règim de les característiques del franquisme). Així, al torn de obert de paraules del Plenari de l'Ajuntament que va tenir el juny de 1975, Marcet-Jenny, president de la *Comisión de Suburbios* des de 1955, informava d'un «problema» creat a la Ca n'Oriac. Aquest consistia en la presència d'«unas partidas de gitanos que merodean por los alrededores de aquel suburbio, cometiendo una serie de desmanes».

Uns anys abans, a finals de la dècada dels seixanta, tenia lloc un incident semblant. En aquesta ocasió un caravana «de procedencia búlgara» s'havia instal·lat a les immediacions de Castellar del Vallès «como punto de descanso a su deambulante errar

por el mundo». La nota a la premsa local contenia, en primer lloc, un esment elogiós en afirmar que «se trata de gente muy mañosa, puede decirse que ni quedan en Castellar sillas ni paraguas estropeados, ya que los gitanos se encargaron de repararlos». Tanmateix, seguia una passatge que traspua-va la incomoditat que la seva presència causava quan afirmava que:

“La caravana llevaba permisos en regla para permanecer durante un número limitado de horas en cualquier localidad y una recomendación gubernativa para que el trato que se les dé corresponda al de cualquier ciudadano. Ante tan humanas consideraciones, nos preguntamos si se ha intentado inculcarles la virtud del trabajo mientras que es evidente que las reglas de higiene personal no han alcanzado todavía madurez en su sistema de vida.”¹³

L'elogi a la seva «laboriositat» anava seguida de la crítica motivada pels seus hàbits, en aquest cas en el camp de la pulcritud. El comentari contenia un qüestionament de les decisions de les autoritats governatives per haver-los permès l'assentament. Més enllà del contingut racista evident, la peça sembla evidenciar les prerrogatives governatives en la matèria.

¹³ «Nuestra comarca. Castellar del Vallés», Maria Teresa Berengueras, Sabadell, 2 de juliol de 1968, 4.

6. *bohèmios i trashumantes: discursos sobre la comunitat gitana durant el franquisme*

Els discursos públics, sobretot des dels mitjans de comunicació, van haver de jugar un important paper en la conformació d'imaginari i l'emmarcament de la comunitat gitana. Val a dir que, contràriament a la funció dels mitjans en sistemes democràtics, en què acostuma a produir-se una major representació de cosmovisions populars, per al cas del franquisme la premsa es trobava superditada als únics interessos legítims: els de l'Estat i la seva estreta concepció d'ordre públic. Tot i així, en alguns aspectes les noves autoritats no es van mostrar com un tot monolític, més enllà de l'adhesió al règim, element que ens permet copsar diferents aproximacions a problemàtiques concretes. De la mateixa manera, les operacions i campanyes propagandístiques, així com les omissions –per exemple, la desaparició dels informes sobre les deportacions i expulsions a què ens hem referit– també poden ser eloqüents.

Tanmateix, la premsa escrita també ens permet apropar-nos, potser d'una manera més aviat indiciària, a les pautes de consum cultural. D'aquesta manera, podem constatar al tractament que rebia la comunitat gitana en aquest àmbit fonamental a l'hora de conformar la imatge social de la població romaní a Sabadell.

Creiem, però, que aquest no és l'espai per fer una anàlisi detallada d'aquests fenòmens. En qualsevol cas, ens referirem a aquells indicis trobats, suggerirem interpretacions possibles i, en definitiva, proposarem una primera aproximació al fenomen de la representació de la població gitana a Sabadell. En aquest sentit, volem fer dues consideracions inicials. D'una banda, constatem el canvi experimentat per aquests discursos al llarg de la cronologia abastada. D'altra banda, volem recordar que, com hem vist, els diferents tractaments van conviure amb unes polítiques invariables: les expulsions i, fins i tot, deportacions.

La nostra aproximació consistirà en una exposició diacrònica de resultats. Remetem als annexos per la consulta detallada de les transcripcions d'alguns dels articles que hem analitzat i que hem trobat més representatius.

Anys quaranta i cinquanta: lladregots indesitjables i artistes representats de les essències nacionals

La «questió gitana» irromp a Sabadell l'any següent a l'aprovació del *Fuero de los Españoles*, amb què el règim, un cop derrotat el nazi-feixisme, volia projectar una imatge més amable de cara a les potències vencedores de la Segona Guerra Mundial. Amb aquest objectiu, la dictadura va dotar-se d'aquesta espècie de carta magna que reconeixia, almenys sobre el paper, suposats drets i llibertats als espanyols.

El primer article durà la signatura del destacat tradicionalista sabadellenc Enric Sarradell i Pascual, que havia estat al capdavant de la secció de governació de Sabadell en la postguerra. La peça constitueix un cant a les tradicions comunitàries dels gitanos i porta per títol «Elogio a la gitanería»¹⁴. En efecte, malgrat reproduir-se els tòpics associats a les persones romanís nòmades, s'hi produeix un exalçament de les seves costums i valors, dels seu tarannà. Així, Sarradell declara que:

“Mi «camelar» (querer) por la gitanería se reduce de un romántico sentimiento de amor a la libertad, ese sentimiento que no se deja «trajetar» (engullir) por las falsas teorías políticas que sólo sirven para «jonjubar» (engañar) a los hombres que se suponen superiores, aunque argumento sea sólo «chamullar» (hablar).”

Per afegir de seguida que:

“La gitanería tendrá sus defectos, más o menos acentuados, ¿pero es que no los tenemos los no gitanos? En la gitanería todos es evidente, la nobleza y la picardía, la tendencia en «jonjubar» (engañar) y en «mangar» (pedir) pero tienen algo de santa hermandad que quisiéramos para nosotros los no morenos.”

Sigui com sigui, i més enllà de les lloes que no deixen de caure en estereotips amb tints racistes, la motivació de l'article era precisament trencar una llança a favor del col·lectiu que, com es desprèn de les línies de l'article, habitava a Sabadell. Les intencions són explicitades quan un dels màxims exponent del carlisme local i destacat quintacolumnista afirmava que:

“A la gitanería antes de tenerla ojeriza hay que observarla bien. Previo el instinto de lanzar espaldas de desprecio a una raza que convive con nosotros, examinemos, con lupa si es preciso, el comportamiento de algunos de los de nuestra raza que no hable el caló.”

En resum: qui estigui lliure de pecat que llenci la primera pedra. Tot i que no disposem de dades sobre expulsions fins a la fi de la dècada dels feixucs anys quaranta, és plausible que aquestes estiguessin a l'ordre del dia. Més encara en un context de carestia i penúries que, necessàriament, i davant la impossibilitat d'articular respostes col·lectives per la intransigència del règim, derivés en respostes excloents i discriminatòries cap els col·lectius més necessitats. Una batalla de l'últim contra el penúltim en què Sarradell va decidir intervenir per tal de llimar les arestes de l'odi i les conductes insolidàries.

L'aportació de Sarradell es basa en una imatge del gitano com una sort de «bon salvatge». Tanmateix, l'enfocament constitueix una autèntica *rara avis* del moment. El tractament habitual dista molt d'aquesta lloa dels valors comunitaris gitanos que, per moments, sembla esdevenir, fins i tot, en un model per la «societat paia» o «majoritària». La representació de la comunitat, però, seguirà un camí paral·lel a la dinàmica de les expulsions: si per a bona part de la dècada dels anys quaranta no comptem amb reports en aquest sentit, és al final d'aquesta quan aquesta situació canvia. Des de llavors, les referències a la comunitat tindran una cita habitual a la secció de successos. Així, a punt de finalitzar l'estiu, el diari es feia ressò d'una baralla entre gitanos

¹⁴ Sabadell, 21 de novembre de 1946.

¹⁵ «Reyerta entre gitanos, acaecida en la barriada de Can Oriach», Sabadell, 21 de setembre de 1948, 3. «Festival a favor del pabellón 'Victoria Eugenia'», Sabadell, 10 de juny de 1950, 4.

haguda a Ca n'Oriac¹⁵. Denunciats per escàndol a la via pública, el conflicte entre sogre i gendre –que per moments semblava objecte d'una dissimulada befa– hauria estat motivat perquè el primer, Mateo Cortés, s'hauria negat a compartir amb el segon el producte d'una jornada de caça. Tot i que la baralla no va revestir major importància ni va comportar lesions greus, sí va semblar editors del diari.

De ben segur que aquesta perspectiva, que posava l'accent en la comunitat gitana com a pertorbadora de l'ordre públic, no devia ajudar a millorar la seva imatge davant la societat «paia» sabadellenca. Però una altra visió fungia de contrapès a l'enfocament més escorat cap a la criminalització: l'artística. En efecte, aviat proliferarà la celebració del gitano «cantaor» i «bailaor». Així, al Saló-Cafè Euterpe, en un concert benèfic els recursos del qual anirien destinats a les persones assistides al pavelló de la Clínica de Nuestra Señora de la Salud, hi participava l'intèrpret gitano Antonio Martín¹⁶. Durant tota la dècada dels cinquanta, la presència mediàtica del col·lectiu tindrà relació amb aquesta representació arquetípica fonamentada en el folklore.

En aquest sentit, passaran per Sabadell o localitats properes personatges més o menys associats amb la «gitanitat». És el cas de Lola Flores, els germans Enrique Castellón Vargas i Dolores Vargas –«un torbellino 'calé', nacido en Cataluña, que supo incluso decir en un momento determinado, como para no esconder su cuna, 'muchas gracias'»–¹⁷, Carmen Amaya o la seva cosina Micaela Flores Amaya, «la Chunga».

L'exalçament folklòric, amb l'arquetip del gitano com a portador de part de les essències nacionals hispàniques resignificades pel nacional-catolicisme (lloant la devoció, la passió, el comunitarisme i, en certa mesura, la rauxa, etc.), convivia, grinyolant, amb la publicació d'un degoteig de successos i de detencions d'individus zíngars «presumptament culpables». José Cuenca Navarro, per exemple, acabava al calabós perquè «en unión de varios más se hallaba merodeando por las inmediaciones de 'Can Deu'»¹⁸. Afortunadament, les forces de segu-

retat, en aquest cas una parella de la guàrdia civil i el *guardia de caballería* F. Fernández, havien pogut destarotar els, amb tota seguretat, malèvols plans del dissortat Cuenca i els seus còmplices.

Paga la pena destacar el diferent tractament mediàtic prodigat en funció del nombre del substantiu «gitano». Així, si el terme apareixia en singular, el contingut feia referència, en la majoria dels casos, al «bon romaní»: l'artista, l'intèrpret, l'exitós home de negocis i, en definitiva, el ric. Al cap i a la fi, aquest era «l'integrat» i admirat, en honor a les seves arts, per la «societat majoritària». En canvi, quan el substantiu es verbalitzava en plural, la càrrega era clarament negativa i associada a la (potencial) delinqüència. Es reforçava així la imatge d'un «altre» refractari a integrar-se a la «societat majoritària»: que malda per conservar llurs costums, per evitar l'aculturació i, per tant, com oposat a tot progrés material i «espiritual», per fer servir un terme d'època. La diferència, si més no en termes col·lectius, no era admesa.

En ocasions, fins i tot és negada l'espanyolitat de les persones gitanes, atorgant-los diferents procedències per ressaltar el seu caràcter d'element estrany al cos nacional, amb independència del temps que portessin assentats al territori. Aquests eren uns pàries; uns apàtrides que, consegüentment, ni tan sols gaudien de l'escarransit i inefectiu catàleg de drets i llibertats que la dictadura va positivitzar. En aquest sentit, podien llegir-se a principis dels cinquanta, a la secció *Información general*, peces d'aquest estil:

“Húngaros. Griegos o gitanos; no estamos seguros. Sólo sabemos que en el paraje denominado «els Tres Ponts» vivaquea desde tiempo inmemorial una tribu de estas que se llaman nómadas mientras no se las permite establecerse en ninguna plaza. Por allí pululan con su temple, su repicar de limas, su típico desenfado, su crudo realismo y sus costumbres más o menos edificantes. Ignoramos las ventajas que al propietario del solar y a las familias pudo-

¹⁶ «Festival a favor del pabellón 'Victoria Eugenia'», Sabadell, 10 de juny de 1950, 4. Sabadell, 15 de febrer de 1958.

¹⁷ Sabadell, 15 de febrer de 1958.

¹⁸ Sabadell, 10 d'abril de 1958, 7.

¹⁹ Sabadell, 18 de juliol de 1951, 5.

rosas de aquella barriada, produce la presencia de tales huéspedes."¹⁹

També resulten eloqüents els titulars triats per informar la població de les expulsions efectuades, simptomàtics de l'alarma social i l'escassa sensibilitat respecte a les condicions en què vivien els gitanos nòmades. En aquest sentit, trobem titulars com ara «Vecindad peligrosa», «Con la música a otra parte...», «Más tribus de gitanos», «Vía libre a los gitanos», «¡Cuidado con los gitanos!», «Bohemios. Expulsión de un grupo de 'calés'».

L'animadversió cap al col·lectiu assolirà, en ocasions, quotes d'una virulència preocupant. En el marc d'un suposat increment dels robatoris que també afectaven la indústria local, totes les sospites tenien els gitanos per objecte. En aquest sentit, podia llegir-se a la premsa local, amb un evident to punitivista, que:

"También los gitanos son una plaga a la que hay que eliminar. Nada tendríamos en su contra si su conducta no mereciese la censura, pero la merece y sus actos reprobables se suceden. En algunas ciudades se toman medidas severas con ellos. En otras, se les incauta la caballería y el carro. Esta nos parece la mejor medida. Incautárseles de su medio de transporte, aunque

resulte algo draconiano, evitaría el regreso...

La tranquilidad ha sido algo perturbada, pero hay que confiar en su pronto restablecimiento, al tiempo que cuantos han delinquido en nuestra ciudad, en los hechos mencionados, sean apresados por nuestra eficaz policía, que habrá así, cumplido y acertado una vez más."²⁰

En ocasions, quan el cas de robatori era resolt pels agents, s'evidenciava en no pocs casos les característiques dels perpetradors. A tall d'exemple, els germans gitanos Antonio y Juan Giménez Serranía van ser acusats de sostreure i abandonar, quan aparentment no van poder continuar carregant el pes, una caldera valorada en 70.000 pessetes. Nascuts a Tarragona, comptaven 17 i 16, respectivament²¹.

En un altre ordre, el llenguatge també es trobava farcit d'expressions i tòpics sobre gitanos. Tanmateix, en una carta anònima adreçada a l'alcalde Marcet a la secció *Diálogos con el Alcalde*, després de criticar diversos aspectes en matèria urbanística, d'usos de l'espai públic i serveis, el preocupat convilatà exigia respostes a aquestes problemàtiques «para que Sabadell no haga bueno el antiguo proverbio de 'Per gitanos, Sabadell'»²².

²⁰ «Ola de robos en Sabadell», Casas Fito, Sabadell, 11 de març de 1958, 2.

²¹ «Han sido detenidos los...», Casas Fito, Sabadell, 22 de març de 1958, 2.

²² Sabadell, 1 d'agost de 1952.

La dècada dels seixanta: entre la negació de la repressió i la integració autoritària

Transcorreguts vint anys des de la finalització de la Guerra Civil, i amb les reformes econòmiques en clau liberalitzadora de la dècada dels cinquanta, Espanya experimentà marcats canvis socioeconòmics i culturals. En clau local, com hem dit abans, l'aspecte més destacat el constitueix la massiva aflluència de migrants, vinguts d'altres indrets de l'estat, a les poblacions vallesanes. Així, Sabadell va viure un creixement demogràfic sostingut que no s'estabilitzarà fins la transició a la democràcia. Si el 1960 la ciutat havia assolit els 100.000 habitants, duplicant la població en dues dècades, en el període comprès fins la mort de Franco el 1975, la població va créixer un 80%. És a dir, al final d'aquests tres lustres, hi haurà més de 80.000 nous sabadellencs i sabadellenques.

Aquest creixement exponencial comportà un enorme repte per l'administració. No només en termes de control social –cedint en matèria de limitació dels moviments poblacions camp-ciutat–, sinó per la sèrie de problemàtiques urbanes associades al fenomen. En efecte, a les urbs receptores de població es va produir una «segregació classista» de l'espai. El procés va estar caracteritzat per la subburbialització, és a dir: per la manca de dotació de serveis urbans, d'infraestructures i equipaments col·lectius en una trama urbana esquixada de xaboles, barraques i habitatges d'autoconstrucció. Aquesta precarietat habitacional, que a Sabadell trobà un dels seus símbols en l'ocupació i la vida a les coves, va caracteritzar l'existència de la població nouvinguda, entre els quals també hi havia gitanos.

Si bé les condicions de vida dels nòmades no van variar significativament, sí que hem pogut constatar, com hem assenyalat abans, una disminució en la magnitud de la repressió o, si més no, un doble fenomen pel que fa al seu tractament: l'ocultació i

una representació diferent, amb menors dosis de dramatisme.

Durant la dècada dels cinquanta, el règim havia superat, de la mà de la seva aliança contra el comunisme amb els EUA, la seva condició de pària polític, aconseguint l'admissió a les Nacions Unides el 1950 i completant l'ingrés el 1955. Tanmateix, aquesta circumstància no va comportar un xec en blanc per al règim de Franco, exposat a la crítica internacional, ja fos per part de govern estrangers o des d'organitzacions internacionals, per la vulneració de drets humans que continuaven tenint lloc al país. Una fita en aquest sentit la constitueix l'informe de la Comissió Internacional de Juristes, amb seu a Ginebra, publicat el 1962 i titulat *El Imperio de la Ley en España*. L'informe era molt crític, qüestionava l'abast de les reformes introduïdes pel règim, i remarcava el seu caràcter dictatorial.

Evidentment, els qüestionaments a què era sotmès el franquisme per una part de la comunitat internacional no feien sinó generar respostes airades, quan no iracundes, per part dels elements addictes al règim. Respostes que eren tot sovint realçades o, fins i tot, potenciades per les autoritats, qui n'augmentava així la ressonància i la visibilitat. Sabadell no serà una excepció. El novembre de 1963 apareixia un article, anònim i d'estil recargolat, que finalitzava amb el següent clam:

“Por eso, déjenme ustedes que entre un guardia civil y un gitano, a pesar de todos los García Lorca del mundo, que son infinitos, me quede siempre con el guardia civil. ¡Siempre! Y que desde estas líneas lance mi personal y humilde: ¡Viva la Guardia Civil!”²³

L'històric antagonisme entre la Benemèrita i la població gitana relluïa amb força en aquest passatge. Tanmateix, per què l'actualitat d'aquesta oposició? L'article semblava referir-se a algun esdeveniment luctuós protagonitzat per un agent de l'esmentat cos que, malauradament, no hem estat capaços de documentar directament i, per tant, desconeixem si va tenir lloc al municipi de Sabadell.

²³ «La carretera y la Guardia Civil», A. L., Sabadell, 23 de novembre de 1963, 6. «Perdón de luto para la libertad», Juan Maciá Mercadé, Sabadell, 1 de octubre de 1964, 5.

Mesos després apareixia un altre article en un sentit semblant a les pàgines de Sabadell. En aquesta ocasió, era la ploma de Juan Maciá Mercadé l'encarregada d'eleva la veu contra les crítiques internacionals adreçades al règim. Recordem que a l'abril de l'any anterior havia estat executat el dirigent comunista Julián Grimau i, l'estiu d'aquell mateix any 1963, en aquesta ocasió pel cruel mètode del garrot, van ser assassinats els anarquistes Granado i Delgado. En aquest context, l'autor es preguntava si:

“¿El éxito del turismo molesta a Way (sic) Street? Ya tenéis las tribunas de papel vomitando calumnias tifoideas e invenciones de pestes en nuestras villas veraniegas. ¿Un «inocente» anarquista melencólico viene ha (sic) hacer prácticas pirotécnicas en nuestro suelo y es detenido? ¡Ay, que (sic) orquestado clamor de liberales prensas! La guardia civil dispara contra un gitano ladrón que escapa de la justicia? Se tambalea en Ginebra la sede de los Derechos Humanos y hasta el último rincón de Texas llega el clamor reporteril de indignación estremecido. ¿Y qué decir cuando los «inicos» comunistas ensayan en el Golfo de Tonkin una pasada naval contra la todopoderosa Flota? ¡Piratas! ¡Asesinos! ¡Conmoción internacional! Se agota la tinta de las editoriales.”²⁴

La peça retreia a l'opinió pública internacional, «tan preocupada por los tricórnios de nuestra Benemérita y por los asaltos de corral de nuestra gitanería», la doble vara de mesurar que suposadament aplicava, així com la incapacitat per entendre la realitat espanyola, el que no deixava de ser un reconeixement d'una particular idiosincràsia que enfonsava les seves arrels en el resultat de la guerra civil. Davant la vulneració dels drets humans que afectaven col·lectius determinats, els addictes al règim responien amb un disciplinat tancament de fileres i acusacions d'hipocresia.

Fos com fos, l'evidència apuntava a un qüestio-

nament creixent dels diversos àmbits de les polítiques repressives d'un règim que maldava per normalitzar la seva malmesa imatge internacional. En aquest àmbit, la qüestió gitana també hi tenia un –discret– espai. Potser el fet que, durant la dècada dels seixanta, es comencés a tenir un major coneixement i consciència de la dimensió de la política d'extermini que el poble romaní va patir a mans dels nazis, va contribuir a generar una major sensibilitat respecte a les vicissituds d'aquesta comunitat per tota Europa. Extermini de què van ser víctimes també gitanos provinents d'Espanya, és clar, quan molts van cercar refugi Pirineus enllà, fugint de la guerra civil i la persecució emparada en el conflicte, per acabar engreixant la maquinària de la mort desplegada contra les minories perseguides seguint criteris racistes.

Comptat i debatut, la representació dels gitanos experimentarà un canvi a la dècada dels seixanta. De les protestes inicials davant la pressió de la comunitat internacional per tal que el règim respectés els drets humans, es passarà ràpidament a una major visibilitat i un tractament més benèvol. Tanmateix, com hem pogut constatar, les polítiques repressives i discriminadores continuaven implementant-se; això sí, d'una manera més discreta i probablement més limitada en atenció a l'emergència d'altres «qüestions socials» en l'Espanya del *desarrollismo*.

Les peregrinacions gitanes a Roma segurament van contribuir a aquest canvi d'emmarcament. Com a l'article de mitjan anys quaranta que hem citat abans, va ser llavors quan van reaparèixer veus que lloaven les virtuts de la comunitat gitana, en aquesta ocasió situant l'accent en llur devoció cristiana. Amb motiu d'aquest viatge per trobar-se amb el Pontífex –al que un grup de gitanos sabadellencs s'hi va unir, departint des de l'estació de la localitat l'1 d'octubre de 1965–, apareixia una peça al Sabadell que se'n feia ressò. L'objectiu era doble: un reconeixement a la realitat d'aquest poble i negar l'existència de qualsevol discriminació racial. En aquest sentit, la ploma d'Octavio Carreras aprovava:

²⁴ «Perdón de luto para la libertad», Juan Maciá Mercadé, Sabadell, 1 de octubre de 1964, 5.

“La santa intención de quien ha querido acercar a la Iglesia a ese pueblo bronceado, pero repudio a los que, so pretexto de este deseo laudable, intentan crear un problema racial que, por lo menos en España, gritamos con toda la fuerza de nuestros pulmones que no existe.”²⁵

L'article seguia amb un necessàriament sintètic viatge per la situació del poble gitano per afirmar la seva integració i, inclús, l'ascens social que hauria caracteritzat no pocs individus i famílies d'aquesta grup ètnic:

“El norte está prácticamente virgen de presencia agarena; el centro, ambas Castillas y León es lugar de tránsito para la escasísima minoría trashumante de nuestro sector étnico gitano; el sur implica no sólo la integración más absoluta, sino una absorción folklórico-artística de carácter nacional de lo más característico y típico del cante, la poesía y la coreografía gitana; en cuanto al Levante –de modo especial nuestra Cataluña– es un ejemplo vivo de que cuando el gitano español quiere trabajar no son ni las barreras raciales ni los prejuicios de orden social los que se lo impiden.”

La comunitat gitana barcelonina hi apareix com a paradigma d'aquesta convivència, integració i ascens social palpable, producte únicament de la voluntat i de la predisposició al treball dels gitans. Ras i curt, el «problema gitano» no existia. L'operació arribava fins al punt de parlar de les famílies romanís «milionàries» fruit del comerç de teles i vestits o la indústria càrnia. Lluny de la discriminació, aquest gitano «no sólo está totalmente integrado en nuestra vida social, cultural y económica, sino que, en muchos aspectos, su posición es perfectamente envidiable».

Per tant, el que trobaríem rere determinats plantejaments no són sinó interessos espuris que posaven l'accent en la denúncia d'una magnificada discriminació amb voluntat victimista. L'article conclouia

no només rebutjant l'existència de la segregació i negant la instrumentalització política del col·lectiu gitano per part del règim, sinó convertint Espanya en un model per Europa:

“No sabemos por qué razón, aunque nos la sospechamos, los gitanos económicamente fuertes de nuestro país no han sido especialmente invitados a la peregrinación a Roma, buscándose exclusivamente la presencia de los más débiles financiera y culturalmente hablando, lo cual nos parecería, hasta cierto punto, justo si no tuviese su contrapartida. Contrapartida que incluye varios capítulos. Primero: que ningún grupo étnico gitano del mundo estaba en condiciones de presentar una población tan integrada en su respectiva nacionalidad como la nuestra, con una clase media agarena tan característica de esta integración. Segundo: parece cierto que ningún otro pueblo europeo puede mostrar una gitanería tan alegre, tan moralmente sana, tan limpia de complejos persecutorios, de realidades punitivas y tan artísticamente formada como España. Y esto ha querido evitarse para sostener –a contrapunto, desde luego– un falso nivel de igualdad entre todos los gitanos y una fácil imagen de miseria y persecución que, por lo que a España se refiere, es absolutamente incierta, tal como quedó evidenciado en el gesto de aquel señor que, cuando nuestros gitanos, ante la presenciad de Pablo VI, gritaban espontáneamente «Los gitanos de España, por el Papa», corría como un loco de grupo en grupo sudando y gesticulando, mientras vociferaba: «España, no. Los gitanos, por el Papa». Y aquel señor era uno de los organizadores de la peregrinación.

Jamás en España hemos tenido problemas raciales –si se exceptúan los lógicos ciclos de pugna histórica– ni con los árabes, ni con los indios, ni con los negros, ni con los judíos y mu-

²⁵ «Estamos creando un problema», Octavio Carreras, Sabadell, 2 d'octubre de 1965, 1 i 3.

cho menos con los gitanos. Pero ya verán ustedes cómo esta igualdad por rasero común del problema gitano, trasplantará aquí un espíritu de pugna que nos es completamente ajeno. Y algún gitano habrá con la cabeza suficientemente caliente como para sentirse «desintegrado» y aun puede que aparezca algún blanco que presuma de «segregacionista». Y, con la mano en el corazón, no podremos honradamente culpar ni a uno ni a otro. Nos lo van a impedir de un lado las consignas antiespañolas dadas a luz con motivo de esta «cruzada» para liberar al pueblo gitano de nuestra «opresión»; de otro, la visión objetiva que tenemos del caso y de la que excluimos este tipo de consigna forzada, extraña y rígida, que no exceptúa de su cumplimiento ni tan siquiera a la propia realidad.»

Aquest corrent d'opinió expressava l'enfocament oficial sobre la qüestió, convivint amb un persistent tractament des de les pàgines de successos i, per tant, criminalitzador de la població gitana.

El canvi d'enfocament no deixava de traspuar, en part, certa reacció als inicis de l'associacionisme centrat en la qüestió gitana. En efecte, el 1965 s'havia creat el Secretariat Gitano de Barcelona, que tot i no tractar-se d'una organització autònoma del col·lectiu –fou creada per l'arquebisbe de Barcelona Gregorio Modrego, qui encarnava una Església addicta al règim i havia tractat de limitar l'auge de l'apostolat obrer–, sí que en promovia la participació directa. De fet, en aquesta associació, que edità la revista *Pomezia* (en al·lusió a la localitat al sud de Roma en què Pau VI va rebre els gitanos en llur peregrinació), es va forjar bona part de la primera generació de dirigents del moviment associatiu romaní.

El Secretariat combinà el treball social amb el pastoral, tot centrant-se, almenys a la primera etapa, en activitats de beneficència i l'acompanyament en els tràmits burocràtics més elementals, com ara la

inscripció al Registre Civil, l'obtenció del Llibre de Família i el DNI, elements indispensables per exercir els drets socials i civils més bàsics.

Com hem vist, en no poques ocasions aquesta activitat reivindicativa i, alhora, de defensa del dret a la diferència, era objecte de respostes crítiques, quan no de sàtires malintencionades. Així, per citar un cas sobre les successives peregrinacions empreses i que tant havien contribuït a visibilitzar la situació de marginació d'una part del poble romaní, un article crític a la premsa local ironitzava sobre les demandes de la comunitat, que suposadament demandava que «su raza no se extinga», quan, segons l'autor, estudis sociològics demostraven que a l'any un 10% dels gitanos abandonaven el seu modus vivendi per adoptar el «paio». Al parer del signant, en les esmentades peregrinacions només hi participaven els elements més benestants de la comunitat, el qui es podien permetre aquella reivindicació de caràcter identitari; per reblar el clau, continuava afirmant que «seguro que lo que no nos sobra en el mundo son negros con ganas de ser como los blancos, y blancos con el deseo de continuar siendo 'gitanos'»²⁶.

Les reivindicacions pròpies, articulades com hem vist per mitjà de l'Església, eren vistes com poc més que una dèria sense cap fonament. Paradoxalment, després d'haver negat qualsevol forma d'autoorganització, no eren poques veus les que denunciaven la mediació «paia» en el plantejament de les demandes gitanes, qüestionant-ne la legitimitat o invocant suposats intents d'instrumentalització. En l'Espanya franquista, sense més, la discriminació no existia. De fet:

“Lo gitanos para nosotros son españoles con todos los derechos y deberes. Ninguno podrá en conciencia, acusarnos a los 'payos españoles' de practicar el sucio juego de la discriminación social y política, ni en orden alguno, sea humano, moral o económico. Y decimos esto, porque hemos defendido a ultranza los

²⁶ «Escalera de tréboles», Román Gamell, Sabadell, 30 de juliol de 1963, 7.

²⁷ «Payos i calés», Rómulo, Sabadell, 8 de juliol de 1969, 8.

derechos de nuestros «calés» –no por el mero principio de ser étnicamente distintos, sino por cuanto como compatriotas tuviesen sus derechos lesionados en el concierto nacional.»²⁷

Aquesta realitat era, segons l'autor, constatable en:

“Muchísimos ejemplos de la especial atención y obligaciones que alcaldes como el de Figueras, don Ramón Guardiola Rovira, emprendieron anónimamente hace varios años invirtiendo las posibilidades económicas de su municipio, para que los gitanos se afincaran en la capital del Ampurdán, con fuego y techo propio.”

Les carències materials dels gitanos eren, al cap i a la fi, les mateixes que les dels «paios». En poques paraules:

“Lo del «antigitanismo» tiene en España, más de esnobismo de un grupo conocido de sociólogos, que trazas de realidad. Gozan de unos derechos inalienables como cualquier «payo», y aquellos que aspiran a afincarse en un lugar, no tienen más dificultades que las que pueda tener un trabajador emigrante, en su tarea de promoción social.”

El tardofranquisme: la tímida consolidació de la «qüestió gitana» com a «qüestió social»

Fins a la mort del dictador i l'obertura del procés de transició a la democràcia, la presència mediàtica dels gitanos es mantindrà en les mateixes coordenades. Val a dir que les causes socials de la qüestió, a poc a poc, conqueriran un espai propi en el tractament. Una fita d'aquest procés la trobem en el ressò d'un informe de FOESSA. Presentat el 1970 i amb el cas de Madrid sota la lupa, posava l'accent sobre la pobresa i la marginació i destacava, per preocupant, la situació de la gitana. Aquest lent viratge testimoniava el fracàs dels plantejaments basats en la simple negació. Més endavant, el 1978, el «Llibre Blanc» dels gitanos aprofundiria, des d'una perspectiva sociològica, en algunes de les qüestions plantejades.

Un article primerenc en aquest sentit és el signat per Pedro Font Grasa, en què d'una forma tant el·líptica com emparada en la ironia, semblava qüestionar l'afany integrador previ alhora que criticava els arquetips dominants. Així, l'autor considerava que potser:

“Sea contraproducente y ciertamente paradójico el que ciertas asociaciones se dediquen con el mayor de los ahíncos a reintegrar la raza nómada por excelencia que suele responder por el nombre de gitano dentro del estrato uniforme e invariable en sus motivaciones, cual es el de nuestra estimadas sociedades de consumo. Y lo resumo así porque parece una inutilidad perfecta el que los «calés» hagan el pretendido trasvase, máxime cuando su estilo de vida es uniformemente invariable dentro de «su» círculo. Tal como ocurre con nosotros los llamados «payos».

En todo caso lo que debe evitarse es la proliferación de «calés» y de «payos» (ellos y nosotros)

obstinados en timarle a uno incluso la camiseta. Porque aunque sea un tópico, conviene recordar aquí y ahora que tanto los que pululamos este abigarrado mundo bajo el cartelito de «persona integrada y formal» como los llamados «gitano», «hippy», «beatnik», «blouson-noir»... no integrados y supuestamente informales... de los habitantes de primera y de entre los habitantes de segunda, existen siempre los más y los menos honrados para con el prójimo o para con su propia numeración de catálogo."

Segurament no cal sobredimensionar l'impacte d'aquest article i d'altres, però sí testimonien un progressiu canvi d'enfocament per, si més no, una part de la societat sabadellenca.

En aquest sentit, paga la pena recordar un esdeveniment literari de certa transcendència. Fem referència a la presentació a Sabadell del llibre del futur diputat gitano Juan de Dios Ramírez Heredia, que resultarà escollit per la circumscripció de Barcelona, titulat *Nosotros los gitanos*. L'acte va tenir lloc el 7 de març a la llibreria Sabadell. Com recollien les pàgines del diari homònim, l'obra pretenia combatre el desconeixement sobre la qüestió gitana, «raza apreciada en mucho por su folklore, en cuyas manos y arte ha merecido siempre ese aprecio por su autenticidad, en su personalidad, en su humanidad, en su problemática social»²⁸. En l'acte, a banda de l'autor, hi participarà Pedro Giménez Pubill, cap del Secretariat Gitano de Barcelona, i l'ínclit Peret i Paco Candell. El llibre figurarà a la llista dels més venuts al municipi.

El despertar de l'associacionisme gitano s'emmarca en el fenomen més ampli del ressorgir dels moviments socials i la construcció d'una societat civil antifranquista, procés ben estudiat a Sabadell. Tanmateix, segurament per la secular marginació a què havien estat sotmesos, les relacions entre uns i altres no van ser ni molt menys fluïdes. De fet, com

s'ha constatat en d'altres ocasions, els contactes entre la «societat paia» i la «societat gitana» van ser en ocasions tibants, en bona mesura per l'exclusió practicada pels primers i la desconfiança amb què es protegien segons. Segurament, en el tracte vers la minoria gitana en els seus barris, el moviment ciutadà va mostrar en ocasions un tarannà obertament racista quan, en les lluites per aconseguir millores als barris en què vivien, els gitanos hi apareixien com a sinònim d'insalubritat, d'infrahabitatge o problemes de seguretat i civisme. Molts d'aquests conflictes larvats esclataran a la dècada dels vuitanta, com veurem, atïats per la crisi econòmica i social amb què s'inaugurà la democràcia.

En vespres de la mort de la dictador, la qüestió gitana havia esdevingut, en bona mesura a través de la capacitat de la comunitat per tenir veu pròpia, en un problema social i aquesta dimensió, tot i que va continuar convivint amb l'habitual ressenya de successos estigmatitzants, esdevindria àmpliament dominant en democràcia. Una fita significativa en aquest periple la trobem en la coberta del dia 6 de juliol de 1975 del rotatiu *La Vanguardia Española*. Aquesta servia per acompanyar un article de l'ubic Ramírez Heredia sobre la temàtica. Les instantànies eren del fotògraf sabadellenc Lluís Brunet, però no sabem si havien estat preses a la localitat.

El desglaç respecte al tractament del «problema gitano» que seguí a la mort de Franco fou encara més evident. Així, el gener de 1976 un article al *Sabadell* cridava l'atenció sobre la vulnerabilitat en què es trobaven les persones dedicades a determinats oficis, com ara el drapaire o la venedor ambulat. En aquest sentit, l'article assegurava que:

“Cuando estos trabajos son llevados a cabo por gitanos, la marginación es todavía mayor. La raza «calé» nace ya con el sello del desprecio, y esta marca, que a la larga debe borrarse, les impide su necesaria integración en la sociedad. «Sólo se nos admira en el tablao», dicen.”²⁹

²⁸ «Un acontecimiento literario interesante: La obra de Juan de Dios Ramírez Heredia 'Nosotros los gitanos', T. Sabadell, 11 de març de 1972, 5.

²⁹ «Vivir en la calle», J.G. Sabadell, 8 de març de 1976, 12.

LA VANGUARDIA

BARCELONA - 1

ESPAÑOLA

Redacción y Admón.: PELAYO, 28

«TELEX» 54.530 y 54.781

Teléfono 329-54-54 (20 líneas)

Domingo, 6 de julio de 1975

Precio de este ejemplar: 10 pts.

FUNDADORES: DON CARLOS Y DON BARTOLOMÉ GODO

Fundada en 1881 - Número 33.925

EL PROBLEMA DE LA INTEGRACION DEL PUEBLO GITANO

El problema de la integración del pueblo gitano en la sociedad moderna no es fácil de resolver. Requiere soluciones muy estudiadas. Si bien al principio puede parecer un problema asistencial, fundamentalmente es, entre otras cosas, un hecho de choque de culturas cuyas funestas consecuencias son fáciles de prever si no se aplican los medios adecuados para hacer eficaz el encuentro. No se trata de conseguir solamente la convivencia pacífica de unos grupos étnicos distintos en mentalidad y cultura, sino de lograr la justa valoración de los matices con que cada grupo se manifiesta. En nuestra página 3, publicamos un interesante reportaje sobre este problema. Foto: LLUIS BRUNET

Transició i canvi polític: la «qüestió gitana» als inicis de la democràcia

La cotilla per qualsevol tipus de demanda i mobilització social que suposava la dictadura va anar desapareixent en el període entre l'accés de Suárez a la presidència del Govern, el juliol de 1976, i l'aprovació de la Constitució espanyola a finals de 1978. En aquest lapse de temps és quan es conquereixen, a través del seu exercici, els drets i llibertats democràtiques, en un escenari marcat per la impressionant mobilització popular després de gairebé quatre dècades d'una repressió ferotge. La vaga general sabadellenca de febrer de 1976 constitueix un dels punts culminants de l'anomenada «ruptura catalana», quan va quedar palesa la radical impossibilitat de concebre la continuïtat de la dictadura sense el dictador.

El maig de 1976 apareixia un article, signat per Font Grasa³⁰, que emprava l'oposició històrica entre la Guàrdia Civil i els gitanos com a metàfora del procés que semblava albirar-se llavors. Qualificat com «el más ancestral oposicionismo», l'autor establí un paral·lelisme entre aquest antagonisme aparentment irreconciliable i els pols polítics que es disputaven el rumb del canvi polític. No obstant, Font Grasa s'afanyava a desmarcar-se, per raons òbvies, de qualsevol correspondència entre un dels pols i els gitanos o els agents de la Benemèrita. En qualsevol cas, aquesta relació d'antagonisme, segons l'autor, havia basculat en el territori existent entre dos extrems: el «pacto» i la «ruptura total». Aquesta dialèctica, suggeria, era molt semblant a la que travessava la societat espanyola.

La peça en qüestió citava un cas curiós: un partit de futbol hagut entre agents de la 225a Comandància de la Guàrdia Civil, amb seu a Badajoz, i un grup de gitanos. La narració d'un dels agents sintetitzava, amb una càrrega humorística gens menyspreable, com es va desenvolupar la jornada:

“Bueno, pues, sí: nos dieron una buena paliza. Siete a uno. La iniciativa del partido de fútbol entre gitanos y guardia civiles nos llegó a través del Gobierno Civil. Se trataba de una forma de prestar ayuda a los subnormales, por lo que nos pareció una idea muy aprovechable. La verdad es que en esta Comandancia no tenemos un equipo de fútbol preparado, que no estamos preparados para estos casos... Ellos, en cambio, los gitanos, sí. Practican mucho ese deporte y tienen no uno, sino varios equipos. Pero, bueno, el partido no resultó mal del todo. Yo diría que tuvo bastante más aceptación que si se hubiera celebrado entre dos equipos profesionales de la región. Y, a fin de cuentas, se consiguió lo que se perseguía: dinero para los subnormales. Se han recaudado ciento treinta o ciento cuarenta mil pesetas. Hubo mucho público, muchos espectadores. Todas las autoridades... ¿Qué cómo nos dejamos perder? Hombre, mire: los gitanos eran mucho más jóvenes todos ellos. Tenían diecisiete o dieciocho años, mientras que los guardias civiles oscilaban entre los treinta y cinco y los cuarenta, o más. Sí, sí; y además están acostumbrados a correr siempre delante de nosotros... Además, como le digo, nosotros apenas teníamos tres o cuatro suplentes, y ellos tres o cuatro equipos completos de suplentes, que se renovaban. Y por si faltara algo, a nosotros nos anularon dos goles. Bueno, ellos eran mejores, y el resultado es justo, hay que reconocerlo. ¿De parte de quién estaba el árbitro? No era ni gitano ni guardia civil. Era independientemente. No, pitadas no hubo. Hubo muchos aplausos para las dos partes. Para las buenas jugadas que hubo en los dos equipos. Y, al final, trofeos también para los dos. Y otro para el mejor jugador: un gitano, claro.”

Aquest partit, continuava, «hace el honor a las coplas del tiempo», afegint que «durante noventa minutos no hubo ruptura, sino pacto». Malgrat la lloa

³⁰ «Buenos días: Siete a uno», Pedro Font Grasa, Sabadell, 27 de maig de 1976, 5.

a la suposada reconciliació Font es preguntava, si «pasados los días», no es retornaria a l'estat previ; caracteritzat pel «enchironamiento para calés arramblistas y el servicio a la luz de la luna, por caminos y veredas, para los hombres del tricorno».

Anècdotes a banda, el camí cap a la democràcia serví per visibilitzar la població gitana més enllà dels successos i la crònica negra (que, tanmateix, van persistir). Així, per exemple, apareixerà un article sobre l'Església Filadèlfia i la comunitat gitana a Sabadell, en un assaig o bestreta del que serà la tolerància religiosa que acabarà per obrir-se camí. La congregació, que treballava a Sabadell des de 1969, comptava amb un centenar de membres, la immensa majoria dels quals gitanos, i dues esglésies, una al carrer del Maestrat, del barri de Can Puiggener, i l'altra al carrer de Santiago Rusiñol, a la Creu de Barberà³¹.

A partir de les eleccions del juny de 1977, la «qüestió gitana» integrarà part dels programes i propostes dels partits. L'esmentat Ramírez Heredia, escollit diputat per la llista d'UCD a Barcelona, passà al Grup Mixt del Congrés un cop aprovada la Constitució i, poc després, inicià la seva militància al PSC-PSOE. És aquest partit el que, mitjançant la premsa local, més visibilitzarà la «qüestió gitana» i, al mateix temps, aconseguirà enquadrar no pocs dirigents i membres d'aquesta comunitat als seus rengles. Passades les segones eleccions legislatives i les primeres municipals, celebrades el març i l'abril de 1979, respectivament, l'històric dirigent socialista Simón Saura publicava un article al *Diari de Sabadell* sota l'eloqüent títol «Gitanos, un pueblo marginado»³². Malgrat sostenir que Sabadell «no es una ciudad de racismo», reconeixia la difícil situació de la comunitat a la localitat, establint un relació entre exclusió social i classisme en afirmar que:

***“Una vez más entra el peso del dinero en la sociedad y los gitanos, como en mayoría no lo tienen, es entonces cuando se destaca el hecho cultural diferencial, que de otro modo no pesa como argumento de rechazo para según quien.*”**

Hay gitanos conocidísimos, principalmente en el mundo del arte, que no tienen problemas de ser rechazados en nuestra sociedad, así como muchos comerciantes. Pero son familias con bienestar económico alto y entonces en estos casos ya no hay racismo.”

La defensa de la comunitat gitana era aferrissada, criticant les mostres de racisme existents a la societat o les actuacions erràtiques de les administracions públiques, ja democràtiques, que, en ocasions, s'havien postrat als discursos discriminatoris i excloents. Al cap i a la fi, conclouia, les solucions passaven per la integració amb respecte, però, a llur cultura; la preservació de la qual havia d'obligar també els poders públics. La integració i el respecte a la diferència s'havien d'articular a través de les polítiques d'ocupació, de la garantia d'accés a l'habitatge i de la promoció de l'escolarització entre el col·lectiu.

Les actuacions policials que tenien membres del col·lectiu gitano per objecte van continuar. En ocasions, el seu caràcter massiu i indiscriminat sorprenia la població local i reforçava el seu caràcter estigmatitzant. Aquest és el cas de la batuda policial que va tenir lloc a la Creu Alt, aprofitant que s'hi celebrava un soterrament multitudinari amb motiu de la mort de Basilio García, «de raza gitana», a l'església parroquial de Sant Vicenç. En aquesta ocasió, efectius de la Guàrdia Civil desplaçats des de la caserna on hi havia la comandància barcelonina, al carrer de Sant Pau, 93, van encerclar l'edifici. L'operació va estar motivada per un fet luctuós esdevingut el 15 de maig, quan, com a conseqüència d'una baralla en un bar de Montcada, van resultar morts el policia armada Manuel Canteras Díaz i l'home d'ètnia gitana Manuel Blanco Pérez. Per una cultura com la gitana, on el respecte pels morts és fonamental, no degué resultar una experiència agradable el desplegament policial i que els agents procedissin, «pistola y metralletas en mano» i davant l'atònita mirada de centenars de veïns i veïnes del barri, a efectuar escorcolls en massa entre els

³¹ Sabadell, 10 de juliol de 1976, 24.

³² Diari de Sabadell, 29 de desembre de 1979.

assistents al sepeli. La jornada es va saldar amb la detenció de quatre persones, presumptament armades, que van ser traslladades a la caserna del carrer de Sant Pau, espai on, durant la dictadura, hi havien tingut lloc maltractaments i tortures contra les persones sota custòdia policial. Semblava noticable el fet que tot l'operatiu és desenvolupés sense efectuar «un solo disparo»³³.

Més endavant, durant la dècada dels vuitanta, es farà una actualització de sensibilitats en el si del Ministeri d'Interior. Tot i així, les associacions gitanes van continuar denunciant casos de discriminació, d'abús d'autoritat i, fins i tot, de brutalitat policial contra el col·lectiu.

En paraules del diputat Ramírez Heredia, pronunciades el desembre de 1980 en el si de la Comissió Parlamentària d'Interior amb motiu d'un cas d'agressió física i verbal contra una persona gitana:

“Somos un pueblo que normalmente tiene miedo de todo y casi a todos, fundamentalmente hemos tenido miedo y seguimos teniendo miedo a las Fuerzas del Orden Público y de una manera especialísima a la Guardia Civil [...]. En este caso concreto, habiendo llegado a la democracia este país, la defensa de las libertades públicas, el derecho de cada ciudadano a manifestarse tal como es, implicaba para nosotros una esperanza en que ese malentendido entre gitanos y Guardia civiles, iba a terminar de una vez por todas, que la cooperación y colaboración sería posible entre todos [...].”

Si bé en termes generals el tracte va millorar amb el retorn de la democràcia, encara van perviure rèmoros de concepcions molt arrelades en l'imaginari col·lectiu que, malauradament, van continuar deixant la seva empremta en les actuacions i el llenguatge policials i, de vegades, també dels responsables polítics. En termes generals, es va produir una transposició dels continguts de l'antiga i racialitzada categoria de «criminal» a la de «marginal», de la de «perillositat» a la «d'alarma social».

No és exagerat concloure que el franquisme va contribuir de forma considerable a la consolidació i sedimentació de l'antigitanisme que, més tard, la democràcia va haver d'enfrontar en un context de crisi i, per tant, de major competència per recursos minvants. Comptat i debatut, en aquesta empresa l'Estat franquista –en sentit ampli, atesa la seva voluntat totalitària– va combinar l'exaltació «exotitzant», les polítiques repressives racistes i classistes, la representació negativa als mitjans de comunicació i l'absència de polítiques socials efectives vers el col·lectiu. Com hem pogut comprovar, aquesta política va tenir una clara expressió en l'àmbit local, en què Sabadell n'és un cas més, confinant en els marges o, directament, expulsant la població gitana de la comunitat, tancada en termes ètnics.

Superat l'equador de la dècada dels vuitanta, els fenòmens de conflictivitat interètnica assolien quotes importants. Tant era així que el president de l'associació gitana de Sabadell, Manuel Heredia Jiménez, advertia sobre l'onada d'esdeveniments registrats i feia una crida a donar-hi una resposta política abans no es convertissin en un «verdadero problema de Estado»³⁴.

³³ «Creu Alta: espectacular redada. Detención de cuatro gitanos armados a la salida de un funeral», Diari de Sabadell, 28 de maig de 1977, 5.

³⁴ Intervenció en el marc de les jornades «Problemática gitana y acción municipal», PSC-Federació de Sabadell, 10 d'octubre de 1987, AHS 4t 187-19.

7.

gitanos i hàbitat

Durant la dictadura, en el marc de les polítiques de «paternalisme urbà» impulsades, els gitanos van quedar exclosos de les operacions d'habitatge social impulsades per fer front a la pressió urbana producte de les massives migracions camp-ciutat. Un estudi de 1978 estimava que el 75% de la població gitana (entre 35.000 i 600.000 individus) encara vivia en xaboles.

No coneixem el nombre de població gitana ni la seva evolució a Sabadell. En aquest sentit, un informe de 1988 la xifrava en uns 5.000 individus, un terç dels quals es trobaven en edat escolar³⁵. Sobre la població del municipi, representava 2,68%. Malauradament, no disposem de dades per a períodes previs, com ara a finals dels anys setanta. Sí que disposem d'una estimació per a la província de Barcelona. Segons aquesta, l'any 1978 hi havia 15.906 persones gitanes. Tenint en compte que la ciutat comtal figura en el grup de ciutats on hi hauria més de 10.000 individus d'aquesta ètnia, és difícil concloure que en una dècada poguéssim comptar-ne 5.000 a Sabadell. La xifra devia ser notablement inferior.

Dit això, és plausible que la localitat vallesana concentrés un nombre més elevat que altres poblacions de la comarca. Així, el 1991 el 40% de la

població gitana del Vallès vivia a Sabadell. Testimoniant la importància de la comunitat romaní trobem també de l'article citat del dirigent socialista Simón Saura, on es pot llegir que «en Sabadell la comunidad gitana es muy abundante. Hay núcleos numerosos en determinadas zonas de Can Oriach, de la Creu, de Torre Romeu»³⁶.

La precarietat habitacional en què es trobà la comunitat gitana durant el franquisme era ben palesa. En ocasions les conseqüències d'aquesta situació s'expressaven de manera tràgica i aconseguien fer-se un lloc en la premsa local. El 27 de desembre de 1960, per exemple, un nen havia mort com a causa d'un ensorrament al carrer de Manresa. Com que la família no tenia recursos, el cos va ser remès als serveis públics perquè l'inhumessin³⁷. Els assentaments irregulars i la precarietat esmentada encara persistien ben entrada la dècada dels setanta. Com a mostra, el diari local es feia ressò del fet que famílies gitanes habitessin antigues naus industrials abandonades que presentaven, per tant, importants deficiències estructurals, amb els riscos associats³⁸.

A l'abril de 1977 una altra notícia local, aquest cop acompanyada d'instància, tornava a posar l'accent en les condicions en què unes famílies gitanes

35 Asociación Gitana de Sabadell y Comarca [Carlos Herrero, José Rodríguez i Antonio Santiago], «Sabadell: enseñanza y pueblo gitano», juliol de 1988. Amb la col·laboració de l'Ajuntament, AHS, 4art 53-7.

36 «Gitanos, un pueblo marginado», Diari de Sabadell, 29 de desembre de 1979.

37 «En memoria. Pequeña estrella gitana», Juan Casals Sala, Sabadell, 7 de gener de 1961, 4.

38 «Sabadell insólito: La chimenea de Pisa», Pere Font Grasa, Sabadell, 30 de setembre de 1972.

residien al passeig d'Espronceda. Els habitatges, pertanyents al grup construït per als damnificats de les riuades de 1962, havien estat ocupats des de feia temps. Tot i que el Ministerio de Vivienda s'havia compromès a oferir-los una alternativa habitacional, quatre anys després aquesta no s'havia materialitzat. L'article lamentava la situació generada i els habitants no disposaven dels serveis més bàsics d'aigua i llum. Així mateix, s'hi havien detectat plagues. La situació denunciada encara era més dramàtica si es tenia en compte que hi habitaven nou nens i nenes, amb edats compreses entre els 3 i els 15 anys³⁹.

Caldrà esperar al primer ajuntament democràtic per constatar la voluntat d'estudiar de manera monogràfica la qüestió de l'hàbitat gitano. El consistori, mitjançant la Regidoria de Serveis Socials, va encarregar un informe, editat pel Servei de Publicació i Informació, sobre la població gitana a Sabadell i les seves condicions de vida⁴⁰. Aquest estudi, conduït pel sociòleg Jaume Farràs i Farràs, ens proporciona dades molt interessants, ja que ens permeten apropar-nos a la realitat d'aquesta comunitat.

El Sabadell democràtic va heretar un greu problema d'habitatge. La insuficiència de les polítiques públiques en aquest sentit, agreujada per l'arribada massiva d'immigrants, va deixar un panorama força complicat per al consistori que va haver d'entomar aquest expedient. La Ponència d'Urbanisme i Obres Públiques de Sabadell destacava tres aspectes sobre la situació del parc d'habitatge, caracteritzat per:

1. La carència d'immobles habitables: mancats d'espai suficient, de serveis, construïts amb materials de mala qualitat, quan no d'enderroc.
2. Elevats preus de compra i de les rendes del lloguer.
3. L'agreujament de les problemàtiques prèvies de la mà de, per una banda, l'elevada població obrera mancada de recursos que vivia al municipi; i, per l'altra, de la irrupció d'un atur creixent.

Segons l'Ajuntament, el 40% dels habitatges eren qualificats com a inadequats. El 20%, en canvi, es trobava afectat per fenòmens de degradació extrema. Davant d'aquest panorama preocupant, quina devia ser la realitat de nombroses famílies gitanes, tenint en compte la seva situació de marginació?

Malgrat que la població gitana es trobava, com reconeixia l'informe, dispersa per tota la ciutat, la major o menor presència als barris tenia una relació directa amb el nivell d'integració i socioeconòmic de la família en qüestió. En aquest sentit, la majoria es trobaven disseminades per la perifèria, als suburbis apareguts com a conseqüència de les migracions que havien d'alimentar la demanda de mà d'obra de les indústries. Allà, les xaboles i les anomenades «estades» –sobre les quals retornarem més endavant– havien servit sovint d'habitatges provisionals, fins que els nouvinguts podien accedir a un de definitiu, en la majoria dels casos pisos econòmics. Tanmateix, aquestes dinàmiques no sols s'havien cronificat, sinó que amb la crisi dels anys setanta el caràcter passatger d'aquest tipus d'assentaments havia desaparegut, estroncada qualsevol perspectiva de millora. Alguns d'aquests espais havien estat ocupats per famílies gitanes, la situació de les quals era d'extrema necessitat.

Com reconeixia el mateix informe:

“La vivienda del gitano en Sabadell, ni se caracteriza por el confort, ni precisamente por estar bien equipada, sino básicamente por la falta de salubridad e higiene, debido a su emplazamiento y mala construcción pero, sobre todo, por su falta de espacio. De ahí el alto grado de hacinamiento –de todos es conocido que los gitanos suelen tener un buen número de hijos– y los elevados índices de promiscuidad.”

«La vivienda gitana y el modo de vivir gitano son duros de por sí», reblava. Ara bé, s'afanyava a afegir, aquesta manera de viure no enfonsava les seves arrels en un fet cultural, sinó en fenòmens d'exclusió social en el marc de la societat de con-

39 «Viven en las viviendas provisionales de muestra», Sabadell, 13 de abril de 1977, 15.

40 Jaume Farràs i Farràs, «Informe sobre el hábitat y la población gitana en Sabadell». 1979-1980, AHS, 4 art. 52-6

sum desenvolupada a Espanya durant el *desarrollismo*. Les dificultats per trobar feina, per exemple, comportaven un important impediment, difícil de solucionar en un context de marcat per un atur en augment. Exclusió del mercat laboral i marginalitat social eren, a parer de Farràs, dos fenòmens indestriablement units. Sense treball, no hi hauria sedentarització ni els mitjans per tal de procurar-se d'habitatges dignes. Tot i així, les oportunitats socials s'havien de conjuminar amb un important treball sociocultural de cara a preparar els candidats per fer la transició de les barraques en condicions insalubres a habitatges dignes.

La metodologia del treball en determinà, com no podia ser d'altra manera, els resultats. En aquest sentit, la informació havia estat recollida, a partir d'entrevistes, per un grup de treballadores socials de l'Ajuntament. Tractant-se, segurament, del primer estudi d'aquestes característiques, els resultats s'han d'agafar amb certa precaució. La distribució per barris de les famílies entrevistades era la següent:

Ca n'Oriac	33
La Plana del Pintor	19
El Torrent del Capellà	4
Torre-romeu	48
Can Puiggener	12
Els Merinals	4
Total	120

Distribució dels principals nuclis de població gitana a la Sabadell

La mostra no abastava en cap cas tots els barris de la ciutat, ni la totalitat de famílies gitanes residents al municipi. Així mateix, també se n'havia exclòs les més benestants i/o integrades que habitaven cases que, si bé no eren confortables, sí resultaven «dignes». En la majoria dels casos es tractava d'habitatges ubicats a blocs de pisos. Ara bé, de la mateixa manera quedaven exclosos de la mostra els casos de nomadisme constant. Tot i així, d'en-

tre els entrevistats, en nombrosos casos els membres de la família no estaven inscrits al registre civil i el nivell d'escolarització era molt baix.

En total, el nombre de matrimonis ascendia, com hem dit, als 120 i aquests es trobaven repartits en 92 habitatges. Per la seva banda, el nombre d'individus ascendia a 635. L'ampliació de dades amb els pisos no visitats oferiria el següent resultat:

El Poblenou	30-40 habitatges de gitanos; condicions semblants als de Torreu-romeu.
Espronceda i Campoamor	70 habitatges (bastants dels quals són estades), en què podrien viure 100 famílies. De les que viuen en blocs, el grau d'atapeïment i promiscuïtat pot ser elevat.
La Creu Alta (camp de futbol)	25 habitatges; la majoria en pisos de trets semblants als dels Merinals.
La Creu de Barberà – les Termes	40 habitatges, la majoria a la Creu. Abundància d'estades i semixaboles. Els que habiten a les Termes, en canvi, ho fan en pisos.

La incorporació d'aquests casos comportaria triplicar el nombre de famílies gitanes. Segons l'informe, en total malviven a Sabadell uns 400 nuclis familiars, potser una xifra que ens permetria una aproximació més acurada al volum total de persones romanís residents al municipi. Fent un projectió potser una mica matussera, és molt probable que la població gitana al municipi depassés els 2.000 individus.

En termes generals, les famílies gitanes presentaven un major atapeïment, amb 6,9 membres per habitatge, molt per sobre de la mitjana local, situada en 4. A la Plana del Pintor, aquesta augmentava fins els 12 individus.

Des les 120 famílies estudiades, tan sols un 52% presentava un estructura nuclear (progenitors més fills/es solters/eres); mentre que la resta era o bé extensa (nuclear més algun tiet/a o avi/àvia) o bé es tractava de diversos matrimonis apinyats en un sol habitatge.

FAMÍLIES	NOMBRE	PERCENTATGE
Famílies nuclears	63	52%
Famílies extenses	14	12%
2-3 matrimonis per habitatge	23	19%
>3 matrimonis per habitatge	20	17%

Si ens atenem al nombre de membres per família (amb una mitjana de 5,29), les xifres resultaven igualment eloqüents:

MEMBRES PER FAMÍLIA	NOMBRE	PERCENTATGE
1-2 persones	10	8%
2-4	32	27%
5-8	55	46%
>8	23	19%

Quant al nombre de fills per família, fins al 42% comptava amb 4 o més fills. Un 35%, en canvi, en tenia de 2 a 3. Només un 9% no en tenia. El percentatge de parelles joves gitanes sense fills, així com de parelles de la 3ª edat en què cap dels dos cònjuges hagués mort, era marginal. De fet, només

un 3% de la població analitzada es trobava formada per joves solters majors de 20 anys o ancians.

Pel que fa a l'edat, les dades evidenciaven com de jove era la població gitana. El 60% no assolía els 21 anys, l'antiga majoria d'edat durant el franquisme.

EDAT	NOMBRE	PERCENTATGE
<7	161	25%
8-15	140	22%
16-20	82	13%
Total	383	60%

La natalitat de les famílies era inversament proporcional a les condicions de l'habitatge: pitjor les darreres, més quantitat de menors a càrrec. Així mateix, als més precaris resultava més habitual trobar-hi agrupats membres de segon o fins i tot a tercer grau de consanguinitat amb el menor. L'atapeïment anava sovint de la mà de la insalubritat, cosa que redundava en una elevada taxa de mortalitat infantil. Evidentment, aquestes condicions

també castigaven els d'edat més provectes. No era, per tant, estrany que els gitanos tinguessin més tendència a morir en plena edat adulta.

Pel que fa a l'edat dels cònjuges, quedava evidenciat que, tant per al cas dels homes com de les dones, la de major concentració es trobava entre els 26 i els 40 anys. Ara bé, per al cas de les segones no era excepcional contreure matrimoni en edats més primerenques.

EDAT	HOMES		DONES	
	NOMBRE	PERCENTATGE	NOMBRE	PERCENTATGE
<18	-	-	5	4,2%
19-25	20	16,7%	25	20,8%
26-40	59	49,2%	50	41,7%
41-60	26	21,7%	30	25%
>60	11	9,2%	8	6,7%
No contestada	4	3,3%	2	1,2%

Amb referència a l'edat les dones i el nombre de fills, l'informe oferia les següents:

NOMBRE DE FILLS						
EDAT DE L'ESPOSA	0	1	2-3	4-5	+6	TOTAL
<18 anys	4	1	-	-	-	5
19 a 25 anys	1	10	11	3	-	25
26 a 40 anys	-	1	17	20	12	50
41 a 60 anys	3	3	10	7	7	30
>60	3	-	4	1	-	8
n. c.	3	-	4	1	-	8
Total	11 (9%)	16 (13%)	42 (35%)	31 (26%)	20 (17%)	120

Menys eren, però, les respostes pel que feia a l'escolarització dels menors. Tan sols en 65 casos (54%), l'enquestat havia volgut contestar sobre la qüestió. Un silenci eloqüent. Dels que sí havien respost, només el 23% reconeixia que cap dels fills o filles estava escolaritzat. Tot i així, la irregularitat pel que feia a l'assistència a classe era força elevada, de la mateixa manera que una aclaparadora majoria no finalitzaven els estudis i cap prosseguia cursant BUP o FP. És més:

"No es infrecuente encontrarse a los más pequeños al lado de su madre en la calle pidiendo limosna, sobre todo las niñas y los mayores con su padre recogiendo o comprando trapos, charras o vendiendo en los mercados y plazas públicas. Este no asistir a las clases explica el que muchos lleguen a los 10-12 años sin saber leer ni escribir; se hace difícil entonces absorberlos en la escuela normal."

L'informe establia tres grans categories socioeconòmiques a partir dels resultats observats.

1. Les famílies que duen anys vivint a Sabadell, dedicades a la venda ambulat de, sobretot, roba de confecció i sabates. La majoria no disposaven de vehicle propi, tot i que en alguns casos comptaven amb una furgoneta. Les vendes d'aquest tipus de gènere els permetien acumular un petit capital que reinvertien després per llogar o adquirir un local comercial o habitatge. Aquest darrer

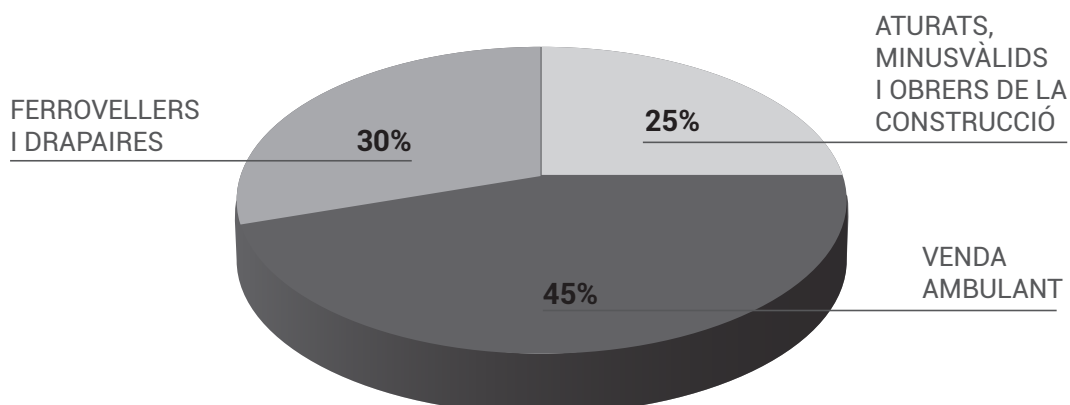
acostumava a patir successives ampliacions per tal d'allotjar-hi la família al complet, inclosos els descendents casats.

2. Les famílies igualment dedicades a activitats comercials però amb menys èxit. La manca de vehicle o un competència major suposaven un llast per als seus negocis. El grup l'integraven tant els ferrovellers com els drapaires. Els beneficis acostumava a repartir-se en l'àmbit familiar. D'altres eren veremadors, podadors de palmes a l'hivern o collidors de fruita o olives al camp lleidatà. En ocasions, reinvertien els guanys obtinguts o bé en material per vendre a l'hivern, o, de manera no tan habitual, els destinaven a satisfer l'entrada d'un habitatge social.

3. Famílies que per diverses circumstàncies – edat, salut, etc. – no tenien recursos econòmics. Aquestes es dedicaven al reciclatge de cartrons, ferros o paper que, posteriorment, venien a preus baixos. L'atur, però, havia provocat un augment de la competència en el sector i, per tant, la reducció dels ingressos.

Per la seva banda, la població adulta femenina acostumava a treballar en l'àmbit de la llar. Ara bé, les dels grups primer i segon col·laboraven tot sovint en els tasques comercials, sobretot en la venda. Les del tercer grup, en canvi, eren les més abocades a fer de pidolaires, demanant almoina a la via pública.

Activitats professionals

Entre els enquestats també es hi havia cinc obrers qualificats. Anys després de la realització de l'estudi, en una trobada organitzada per la Federació local del PSC, hi intervingué una d'aquestes persones treballadores del sector industrial. La seva condició constituïa la convertia, com hem vist, en una autèntica rara avis, si més no set anys enrere. En concret, es tractava de Josefa Martín Escalona, resident a Badia. Aquesta gitana militant de base establí les seves pròpies categories socials, en alguns aspectes molt semblant a les fixades per l'informe. Segons ella, les persones gitanes es dividien en quatre grans grups: els artistes, amb un elevat nivell de vida; els comerciants, que reinvertien llurs guanys; els obrers, com era el seu cas, i, finalment, els «andarrios», en referència al caràcter nòmada, l'escalafó sens dubte més «sofert». Les consideracions respecte a aquest darrer grup denotaven una certa voluntat de distanciament mesclada amb una clara empatia respecte a la seva situació de marginalitat. L'exclusió dels anomenats «andarrios», però, devia molt segons Martín «a su estancamiento mental, conservando su vida nómada, sus vestimentas antiguas y su forma de ver la vida bohemia». Aquests, lamentava:

"Sufren todas aquellas atrocidades que la sociedad descarga sobre todos los marginados. Persecución policial, años de cárcel sin ser juz-

gados, busca y captura, delitos de hurtos, sospechosos, etc."

Es tractava, sobretot, de captaires, molts dels quals rebien ajuda de Càritas o d'assistents socials. En aquest grup, també s'hi trobaven individus dedicats al circ o els espectacles itinerants.

Pel que fa al grup en què ella es trobava, la dels treballadors manuals semiqualficats, l'accés d'aquesta categoria per part de la població gitana tenia l'origen en els canvis socioeconòmics del *desarrollismo* i en les migracions camp-ciutat dels anys cinquanta i el consegüent abandonament d'activitats tradicionals, com ara la venda de cavalleries. El procés d'assalarització generava, en aquest cas, una consciència de classe i del treball com a via d'accés a la ciutadania plena. En paraules de Martín Escalona:

*"Somos ciudadanos de primera como cualquier trabajador, con los mismos derechos y sobrando igual que los demás, con todos los derechos de la Seguridad Social; [el trabajador gitano] es admirado y respetado por sus compañeros de trabajos y de barrio, su convivencia civil es ejemplar [i] debido a nuestra actividad somos personas más cultas, con más inquietudes sociales."*⁴¹

⁴¹Intervenció en el marc de les jornades «Problemática gitana y acción municipal», PSC-Federació de Sabadell, 10 d'octubre de 1987, AHS 4art 187-19.

Però com acabem de veure, uns anys abans, en l'informe encarregat per l'Ajuntament, aquesta categoria era una absoluta minoria. De fet, la majoria dels gitanos eren inclús indocumentats o, directament, no estaven ni tan sols registrats. Molts no disposaven de DNI, ni d'afiliació a la Seguretat Social: tan sols un 4,5% dels enquestats disposava de llibreta del sistema de previsió social.

Les tipologies d'habitatge també rebien un tractament desglossat al capítol segon de l'informe. En aquest sentit, s'hi distingien almenys quatre:

1. Xaboles. És a dir, habitacles mínims en terrenys accidentats, marges o zones inundables. Capaces d'aixoplugar les persones que hi habiten davant les inclemències meteorològiques, però de nul·la habitabilitat. Construccions en tot cas precàries, aprofitant sobretot material d'enderroc.

2. Habitatges d'autoconstrucció. Pràctica malauradament encara força estesa, consistent en aprofitar el temps lliure en l'edificació de l'habitatge propi. Habitualment, l'activitat tenia lloc els caps de setmana, tot emprant materials d'escassa qualitat. Així mateix, atesa la manca dels coneixements tècnics necessaris, no era estrany que aquestes presentessin importants deficiències, circumstància que influïa de manera directa en l'habitabilitat. Les cases d'autoconstrucció, estratègia d'assentament comuna en el marc de les migracions internes, acostumaven a necessitar constants obres de millora i manteniment. En termes generals, presentaven una deficient pavimentació, abundants filtracions i instal·lacions sanitàries inexistents o deficitàries. En altres casos, requerien de successives ampliacions per acollir els nous membres de la família.

3. Estades o corredors. Aquesta tipologia es caracteritzava per tenir una mida reduïda, d'uns 20 m². En general, es trobaven agrupades, compartint els serveis. Acostumaven a tenir una sola estança, que podia trobar-se subdividida mitjançant envans, pantalles o cortines. Evidentment, en aquestes circumstàncies les condicions d'habitabilitat eren inexistents.

4. Pisos. En el sector aleshores anomenat Arraona-Merinals, algunes famílies habitaven immobles de pisos d'entre 60 i 70m² i de fins a tres habitacions. Aquests comptaven amb menjador, cuina, lavabo, plat de dutxa i, fins i tot, galeria amb safareig. Malgrat tot, els pisos tampoc es trobaven exempts de problemàtiques, fruit de la baixa qualitat de les construccions. Així, com que les parets eren primers, les humitats i filtracions eren habituals, per no parlar de les dificultats per mantenir-los a una temperatura adequada en les estacions més fredes. Si bé comptaven amb subministraments –sempre i quan es poguessin sufragar, clar–, el principal inconvenient era que en aquests habitatges podien arribar a conviure entre una desena i la dotzena de membres d'una sola família.

Si, com hem dit a l'inici, el problema de l'habitatge tenia una dimensió de ciutat, la situació del de les persones gitanes era especialment preocupant. Insalubritat i manca d'espai eren característiques comunes a gairebé totes les categories. De fet, s'havien detectat situacions extremes, amb construccions amb sostres de cartró i sense aigua, llum o cuina.

Les famílies habitaven construccions de diferents tipus, la distribució de les quals era la que podem observar a la taula següent:

TIPUS	NOMBRE	PERCENTATGE
Casa	23	25%
Pis	23	25%
Barraca	3	3%
«Estada»	22	24%
Soterrani	1	1%
Altres ⁴²	20	22%
Total	92	

La distribució d'aquests habitatges per la ciutat era la següent:

BARRI/ZONA	CASA	PIS	BARRACA	ESTADA	SOTERRANI	ALTRES	TOTAL
Ca n'Oriac	1	-	1	12	-	7	21
La Plana del Pintor	-	-	-	2	-	6	8
El Torrent del Capellà	-	2	-	2	-	-	4
Torre-romeu	16	16	-	4	-	7	43
Can Puiggener	4	3	2	2	1	-	12
Els Merinals	2	2	-	-	-	-	4
Total	23	23	3	22	1	20	92

Afortunadament, com es desprèn de les dades ofertes, no abundaven les barraques. Aquells temps havien quedar enrere, tot i que tampoc havien estat erradicats. Les difícils condicions en què s'hi vivia, feia que s'abandonés aquest tipus d'ha-

bitatge, si les circumstàncies ho permetien, al més aviat possible. Ara bé, la reducció del seu ús també havia tingut a veure amb les polítiques públiques de la dictadura, orientades a esborrar-les, amb més o menys èxit, del paisatge urbà.

⁴² Casos en què la informació rebuda no resultava clara.

Respecte al règim de tinença, tot i que durant l'enquesta s'havia garantit l'anonimat, les dades eren parcials per les recances a respondre que s'havien donat en alguns casos. Tan sols un 32% havia contestat. Moltes de les que quedaven en la penom-

bra, conjecturava l'informe, devien ser estades, construïdes en la seva major de manera irregular. D'altres negatives a respondre, però, podien correspondre a situacions de subarrendament.

TIPUS / RÈGIM	PROPIETAT	PROPIETAT EN AMORTITZACIÓ	LOGUER	N. C.	TOTAL
Cases	14	3	6	-	23
Pisos	15	2	4	2	23
Barraca	1	-	2	-	3
Estada	3	-	5	14	22
Soterrani	1	-	-	-	1
N. c.	2	1	3	14	20

La majoria dels immobles i pisos en propietat es trobaven al barri de Torre-romeu (60%), on el veïnat romaní es trobava assentat des de feia molts anys. Els lloguers, en canvi, dominaven clarament als barris dels Merinals i de Can Puiggener. Les estades, finalment, es localitzaven de manera majoritària també a Can Puiggener i a Ca n'Oriac.

Respecte als serveis, no cal dir que als habitatges més precaris brillaven per la seva absència. Els disponibles, però en la majoria dels casos escassos, havien estat proveïts pels mateixos residents dels habitatges a través de successives obres de millora. En alguns casos, fins i tot podien disposar d'algun electrodomèstic. Això en els casos de xaboles i cases d'autoconstrucció, no pas en els habitatges més precaris, on diverses famílies podien arribar a compartir, si n'hi havia, el mateix lavabo. Així mateix, no era estrany que no tinguessin accés a aigua corrent. De vegades, tot i arribar a pagar 1.500 pessetes al mes de lloguer, els arrendadors eludien qualsevol responsabilitat en aquest sentit, tant dels possibles desperfectes com dels problemes que els espais podien presentar.

La insalubritat també era un inconvenient recurrent, com hem assenyalat. Amb alguns casos preocupants. En aquest sentit, l'informe recollia que:

"En la zona llamada la Fuente, actualmente hay tres viviendas habitadas en una de las cuales viven tres parejas. Esta zona se fue poblando poco a poco a base de pequeñas cuerdas de animales [...] y las viviendas han quedado rodeadas de los excrementos de este ganado."

No cal dir que situacions com l'exposada comportaven evidents riscos sanitaris per a les famílies. Tenint en compte el mal estat dels habitatges i els problemes de salubritat, no era estrany que es produïssin brots de tifus o problemes de reumatisme, tant en adults com en infants. Tots aquests problemes de salut es veien agreujats, a més a més, per la manca d'accés a la Seguretat Social.

Algunes dades sobre equipaments eren força eloqüents. Així, de les cases estudiades:

- El 55% disposaven de cuina.
- El 85% tenien llum.
- El 68% comptaven amb aigua corrent.
- El 60% disposaven de vàter.
- El 30% amb vàter i dutxa.
- El 10% comptaven amb un bany complet.

Pel que fa a l'atapeïment, hi havia diferències notables per barris. La distribució era la següent:

BARRI/SECTOR	MEMBRES PER FAMÍLIA
Ca n'Oriac	6,42
La Plana del Pintor	12,25
El Torrent del Capellà	5,25
Torreu-romeu	6,39
Can Puiggener	8,75
Els Merinals	9,5

Quant a la distribució, els problemes eren evidents: com separar, per exemple, els usos dels diferents espais d'un estada, on menjador i els dormitoris resultaven sovint indistingibles? Comptant a la fi-

lera del zero els habitatges d'una sola estança, la distribució resultant era la següent i parla per ella mateixa:

HABITACIONS	CASOS	PERCENTATGE
0	25	21%
1	10	8%
2	37	31%
3	36	30%
4	8	7%
5	3	2%
7	1	1%

En resum, la situació d'una part de la població gitana al Sabadell dels inicis de la democràcia era força preocupant. Les condicions precàries de subsistència afectaven, sobretot, les famílies d'aquesta ètnia que habitaven a la perifèria i, com conclouia l'informe, era necessària una intervenció urgent per tal de modificar-la. Més encara quan, a partir de les dades, i tenint en compte el fet que el 13% de

la població comptava entre 15 i 20 anys, la situació amenaçava d'empitjorar en un futur proper. Atribuir aquesta realitat preocupant a factors culturals podia servir per tranquil·litzar algunes consciències: les que obviaven les necessitats econòmiques reals d'aquests individus. Les millores materials eren una necessitat peremptòria per tal de fer efectiu el dret a al dignitat de les persones afectades.

8.

bibliografía

BORDETAS, IVÁN (2012): *Nosotros somos los que hemos hecho esta ciudad. Autoorganización y movilización vecinal durante el tardofranquismo y el proceso de cambio político*, tesi doctoral, UAB.

DÍAZ SÁNCHEZ, MIGUEL (2020): *Migrar contra el poder. La represión de las migraciones interiores en España durante la posguerra (1939-1957)*, tesi doctoral, UAB.

FUNDACIÓ PRIVADA UJARANZA (2009): «Memoria democràtica i el poble gitano», *Educació social*, 41, 127-143.

GARCÍA SANZ, CAROLINA (2018): «'Disciplinando al gitano' en el siglo XX: Regulación y parapenalidad en España desde una perspectiva europea», *Historia y Política*, 40, 115-146.

GARCÍA SANZ, CAROLINA (2019): «Presuntos culpables: un estudio de casos sobre el estigma racial del 'gitano' en juzgados franquistas de vagos y maleantes», *Historia social*, 93, 145-166.

GARCÍA SANZ, CAROLINA (2020): «Policía y gitanos españoles en la encrucijada democrática: una aproximación desde la documentación del Archivo General del Ministerio del Interior», *Sociología histórica*, 10, 153-173.

INSTITUTO DE SOCIOLOGÍA APLICADA (1990): *Estudio sociológico: los gitanos españoles*, Madrid, Asociación Secretariado General Gitano.

LUCASSEN, LEO; WILLEMS, WIM, COTTAAR, ANNE-MARIE (1998): *Gypsies and Other Itinerant Groups. A Socio-Historical Approach*, Palgrave Macmillan.

MARTÍN SÁNCHEZ, DAVID (2018): *Historia del pueblo gitano en España*, Madrid, Catarata.

MÉNDEZ LÓPEZ, CARMEN (2005): *Por el camino de la participación. Una aproximación contrastada a los procesos de integración social y política de los gitanos y las gitanas*, tesi doctoral, UAB.

PÉREZ DE LA FUENTE, ÓSCAR (2013): «Minoría gitana, Derecho penal y teorías republicanas del castigo», *Cuadernos Electrónicos de Filosofía del Derecho*, 27, 155-199.

PORTILLA CONTRERAS, GUILLERMO (2022): *El Derecho Penal bajo la dictadura franquista. Bases ideológicas y protagonistas*, Madrid, Dykinson.

RÍO-RUIZ, MANUEL-ÁNGEL (2020): «El tratamiento de la cuestión residencial gitana en el tardofranquismo: desigualdad, segregación y conflicto étnico», *Sociología histórica*, 10, 115-152.

9.

annex 1:
persones expulsades,
destinació i data

PERSONES EXPULSADES		
NOM	DESTINACIÓ	DATA EXPULSIÓ
Rafael Olisina, José	Alacant	1955-04
Muñoz Osuna, Francisco	Lucena (Córdoba)	1955-04
Sanz Viyuela, Victaliano	Burgos	1955-04
Melgarejo Medraldeo, Miguel	Granada	1955-04
Puertollano Santiago, Carmen	Granada	1955-04
Saquero Martín, Emilio	Lorca (Murcia)	1955-04
Ayala Román, Ángeles	Lorca (Murcia)	1955-04
Ayala Román, Juan Antonio	Lorca (Murcia)	1955-04
Ayala Román, José	Lorca (Murcia)	1955-04
Ayala Román, Ángel	Lorca (Murcia)	1955-04
Ayala Román, Dolores	Lorca (Murcia)	1955-04
Aragó, María del Carmen	Madrid	1955-04
Ramírez Ramírez, Francisco	Málaga	1955-05
Sánchez Marín, Antonio	Málaga	1955-05
Cárdenas Mendieta, Gaspar	Jaén	1955-05
Gómez Margalet, Doroteo	Castelló	1955-05
Agustí Jover, Ramón	Lleida	1955-05
Martín Fernández, Fausto	Almeria	1955-05
Jiménez Martínez, Encarnación	Loja (Granada)	1955-05
García Navero, Adela	Loja (Granada)	1955-05
Fajardo Martínez, Antonio	Loja (Granada)	1955-05
Martínez Ruiz, José	Loja (Granada)	1955-05

Pérez Martín, Andrés	Teruel	1955-05
Mesa Seiva, Carmen	Guadix (Granada)	1955-05
Ballester Mesa, Antonio	Guadix (Granada)	1955-05
Ramírez López, Antonio	Málaga	1955-05
Lacalle Gallardo, Francisco	Alcaudete (Jaén)	1955-05
Peláez Terralva, Antonio	Málaga	1955-05
Gamera Ledesma, Antonio	Sevilla	1952-12/1953-01
González Reina, Manuel	Málaga	1952-12/1953-01
Casado Lara, María	Málaga	1952-12/1953-01
Crespo Graells, María	Sevilla	1952-12/1953-01
Méndez Martínez, Juan	Sevilla	1952-12/1953-01
López Crespo, Galo	Sevilla	1952-12/1953-01
López Crespo, Galo	Sevilla	1952-12/1953-01
López Crespo, Antonio	Sevilla	1952-12/1953-01
Méndez Medín, Amadeo	Sevilla	1952-12/1953-01
Muñoz Zarza, Fernando	Sevilla	1952-12/1953-01
Santiago Torres, Antonio	Sevilla	1952-12/1953-01
Santiago Fernández, María	Sevilla	1952-12/1953-01
Santiago Santiago, Juan	Sevilla	1952-12/1953-01
Santiago Santiago, Luis	Sevilla	1952-12/1953-01
Santiago Santiago, Carmen	Sevilla	1952-12/1953-01
Ortiz Sánchez, Juan José	Murcia	1952-12/1953-01
Nicolás Santiago, María	Murcia	1952-12/1953-01
Ortiz Nicolás, Carmen	Murcia	1952-12/1953-01
Ortiz Nicolás, Fulgencio	Murcia	1952-12/1953-01
Ortiz Nicolás, Juan	Murcia	1952-12/1953-01
Ortiz Nicolás, Francisco	Murcia	1952-12/1953-01
Sánchez Martínez, Antonio	Murcia	1952-12/1953-01
Sánchez Llacer, Filomena	Murcia	1952-12/1953-01
Sánchez González, Antonio	Murcia	1952-12/1953-01
Sánchez González, Esperanza	Murcia	1952-12/1953-01

Sánchez González, José	Murcia	1952-12/1953-01
García Civaya, Josefa	Almería	1952-12/1953-01
Martínez Muñoz, Consuelo	Almería	1952-12/1953-01
Atienza Domínguez, Francisco	Almería	1952-12/1953-01
Ruiz Atienza, Domingo	Almería	1952-12/1953-01
Avenza Sánchez, Carmen	Almería	1952-12/1953-01
De la Torre Vidal, Rafael	Córdoba	1952-12/1953-01
Pérez Meza, Piedad	Córdoba	1952-12/1953-01
López Reina, José	Jaén	1952-12/1953-01
López Reina, Lorenzo	Jaén	1952-12/1953-01
Rodríguez Nieto, Manuela	Jaén	1952-12/1953-01
Cortés Fernández, Manuel	Almería	1952-12/1953-01
Rodríguez Bellver, Encarnación	Almería	1952-12/1953-01
Cortés Rodríguez, José	Almería	1952-12/1953-01
Cortés Rodríguez, María	Almería	1952-12/1953-01
Cortés Rodríguez, Luisa	Almería	1952-12/1953-01
Cortés Rodríguez, Trinidad	Almería	1952-12/1953-01
Cortés Contreras, Juan	Almería	1952-12/1953-01
Fernández Muñoz, María	Almería	1952-12/1953-01
Camacho Arcas, Rafael	Granada	1952-12/1953-01
Fernández Girado, Soledad	Granada	1952-12/1953-01
Camacho Fernández, Magdalena	Granada	1952-12/1953-01
Campaña Sánchez, Antonio	Málaga	1952-12/1953-01
Equisoain Marco, José Luis	San Sebastián	1952-12/1953-01
Monuera Ridau, Francisco	Almería	1952-12/1953-01
Fernández Navarro, Juan	Murcia	1952-12/1953-01
Ayala Caracena, Salvador	Málaga	1952-12/1953-01
Quijada Garrido, Adoración	Murcia	1952-12/1953-01
Lorente Quijada, Miguel	Murcia	1952-12/1953-01
Lorente Quijada, Jesús	Murcia	1952-12/1953-01
Sebastián Arrieta, Águeda	Zaragoza	1952-12/1953-01
Sánchez Feria, Antonio	Córdoba	1952-12/1953-01

9.

annex 2: els gitanos a la premsa sabadellenca

1. Enrique Sarradell Pascual, «Elogio a la gitanería», Sabadell, 21 de noviembre de 1946

Yo admiro a la gitanería con un amplio sentimiento humano. Lo mismo me da que desciendan de un Faraón o que su ascendencia sea hindú. Son gitanos; alegres, independientes, cascabeleros, celosos de su raza. Tienen, incluso, la elegancia y el desdén para las costumbres y los convencionalismos de los no morenos. Su libertad es riente, simpática, discutida, pero auténtica. El trasiego de los deambulantes nos recuerda más el tuareg de los desiertos africanos que el trashumante pordiosero y los estabilizados, los próceres de una civilización que no comprendemos.

El gitano, viva en el Albaicín o en el Sacro Monte; asentado como un burgués en cualquier población de España y del mundo o corretea como un gamo por carreteas, levantado el polvo de los caminos de sacramento, negociando honradamente o hurtando el cuerpo, cuando las manos se adelantan a la intención del deseo y recogen lo que es de otro prójimo; entre faraleas, pañuelos blancos y motas de flores en el indumento, calzados de borcegués o con la costra de mil leguas de andar, rezuman hedores de heno podrido y fauna ambulante o bien huelan a perfumes a perfumes caros y reluciente

el pelo negro ensortijado, desprenden simpatía a chorros. Prescindo de si entre la gitanería andante o estable, haya parias o intocables, yo amo a la gitanería por su generosa independencia por su generosa mutualidad de raza y por su pimpante habilidad en convencer de que [il·legible].

Mi «camelar» (querer) por la gitanería se reduce de un romántico sentimiento de amor a la libertad, ese sentimiento que no se deja «trajetar» (engullir) por las falsas teorías políticas que sólo sirven para «jonjabar» (engañar) a los hombres que se suponen superiores, aunque argumento sea sólo «chamullar» (hablar).

La gitanería tendrá sus defectos, más o menos acentuados, ¿pero es que no los tenemos los no gitanos? En la gitanería todos es evidente, la nobleza y la picardía, la tendencia en «jonjabar» (engañar) y en «mangar» (pedir) pero tienen algo de santa hermandad que quisiéramos para nosotros los no morenos.

A la gitanería antes de tenerla ojeriza hay que observarla bien. Previo el instinto de lanzar espueñas de desprecio a una raza que convive con nosotros, examinemos, con lupa si es preciso, el comportamiento de algunos de los de nuestra raza que no hable el caló. El sentimiento de ayuda, de fraternidad, de protección, de disimulo de defectos, entre

gitanería, es signo de trato que, los blancos ya tenemos olvidado casi, por el desuso. Entre ellos es axioma «boha chorri bus pupela sata bus se óhihe-la» (la mala hierba más brota cuanto más se la siega). Y el «camelarás tiró sumparal sata tue matejo» (amarás a tu prójimo como a ti mismo) es practicado entre ellos como un rito de forma tal que, en considerarlo, deberíamos avergonzarnos muchos de los que nos creemos superiores a la raza gitana.

2. A.L., «La carretera y la Guardia Civil», Sabadell, 23 de noviembre de 1963

Fue un profesor de Metafísica sueco quien, si la memoria no me es casada infiel, le dijo a Eugenio Montes un día, entre su tic de chupe de dedo: «Entre un gitano y un guardia civil, me quedo con el guardia civil».

Ya va siendo hora de que tanto tipismo, folklore y embriagados erotalos de una españolidad mal interpretada tenga su precisión y enjuiciamiento frío, y de que nos decidamos a reconocer que sí, que los gitanos son simpáticos: Pero menos. En mi viaje a la India, país de centenares de millones de gitanos trashumantes, pringantes y malolientes, me sorprendió comprobar que el gitano, el indio en su estado primigenio, es decir, sin el contacto con otras civilizaciones, las mediterráneas sobre todo, que le extravasan, que le sacan de sus casillas y ensimismamiento –permitamos como a todo español pluma en mano que invoque los manes de Ortega y Unamuno, Ortega esta vez–, es un ser pringoso y solitario, meditativo y encallado en la melancolía. «Prohibido rufar tambores», decía un letrado en el templo principal de Sumben, reino enquistado en la difunta y bien llorada Goa, y parece que eso, el rufar de tambores el tañer de los crótalos, es lo único. Añadiendo un pollo a la brasa, que los saca de su ensimismamiento y alteración. Habitualmente, el gitano, como para mí su claro antepasado el indio, es un pelmazo como una casa, silencioso y fúne-

bre, con la lengua corta y los dedos largos, que sólo al chocar con elementos de otras razas más alegres, y ante el impacto cotidiano del hambre, destraba su lengua y se echa al camino del salero y olé.

Mientras tanto, la Guardia Civil es eso: la Guardia Civil no necesita encomios. En mi sentir me basta ese que sus detractores consideran mínimo detalle: gracias a ellos podemos viajar por las carreteras españolas. No, no; nada de eso; no me refiero a los fantasmas guerrilleros inventados por la calenturienta y lacayesca imaginación antiespañola. Me refiero, pura y simplemente, al encintado de la carretera. Gracias a ella, a la Guardia Civil, vivimos. Pues si al precario encintado añadimos la fauna rencorosa –cuando menos, rencorosa– que recorre nuestras carreteras entonces viajamos cara a la muerte. Los camiones, no todos –cual verá el lector poco benévolo– nos ceden el paso. Algunos nos hacen morder el polvo que levantan sus ruedas a los largo de kilómetros... En fin, ¿para qué hablar del estado de las carreteras españolas? Este tema sólo se le consiente a una revista humorística que demuestra que una España está naciendo y es vital, porque es alegre. Comparémosla, si no, con esa Francia actual, que de dulce no tiene nada, y sí mucho de cejjunta y amarga.

En mi modesta opinión, pues, si podemos viajar sin matarnos por ciertos segmentos de las carreteras españolas, se lo debemos a la Guardia Civil. Puedo estar equivocado, pero lo creo sincera y modestamente así.

Por eso, déjenme ustedes que entre un guardia civil y un gitano, a pesar de todos los García Lorca del mundo, que son infinitos, me quede siempre con el guardia civil. ¡Siempre! Y que desde estas líneas lance mi personal y humilde: ¡Viva la Guardia Civil!».

3. Octavio Carreras, Secció «Esa bola llamada mundo»: «Estamos creando un problema», Octavio Carreras, Sabadell, 2 de febrer de 1965

«Escribo estas notas bajo la impresión de la peregrinación gitana a Roma a la que, hace 24 horas, acompañé hasta la estación. Apruebo la santa intención de quien ha querido acercarse a la Iglesia a ese pueblo bronceado, pero repudio a los que, so pretexto de este deseo laudable, intentan crear un problema racial que, por lo menos en España, gritamos con toda la fuerza de nuestros pulmones que no existe. Someramente, el escaso margen de tiempo no da para más, diremos que el plano de la geografía calé de nuestro país da las siguientes posiciones histórico-sociales perfectamente comprobables: el norte está prácticamente virgen de presencia agarena; el centro, ambas Castillas y León es lugar de tránsito para la escasísima minoría trashumante de nuestro sector étnico gitano; el sur implica no sólo la integración más absoluta, sino una absorción folklórico-artística de carácter nacional de lo más característico y típico del canto, la poesía y la coreografía gitana; en cuanto al Levante –de modo especial nuestra Cataluña– es un ejemplo vivo de que cuando el gitano español quiere trabajar no son ni las barreras raciales ni los prejuicios de orden social los que se lo impiden. Sin ir más lejos, en la barriada de Gracia en Barcelona, existen varias calles –Planeta, Sol, Ramón y Cajal, etc.– donde los gitanos viven en modestas pero limpias y sanas viviendas, perfectamente integrados con la población blanca, asistiendo sus niños a las escuelas oficiales y privadas del Distrito en feliz convivencia con nuestros hijos sin que jamás en el transcurso de los siglos se hayan dado un sólo caso de desplante puritano tanto por parte de la población blanca como de la calé. En esta barriada, dos familias gitanas millonarias, de apellidos bien populares, dominan el comercio de confecciones entroncando divinamente divinamente con la venta de tejidos de característica del gitano catalán. En el barrio de Sans se encuentra la otra vertiente de la actividad agarena en la Ciudad Condal; el

establecimiento de carnes. Varios gitanos también millonarios, monopolizan con auténtico señorío económico la compra-venta de reses equinas tanto en lo referente a las destinadas al abasto de la ciudad –de 40 a 50 cabezas diarias– como a las preparadas para la tracción o la monta. En suma, el gitano catalán –figura típica en nuestros mercados comarcales– no sólo está totalmente integrado en nuestra vida social, cultural y económica, sino que, en muchos aspectos, su posición es perfectamente envidiable. Existen, claro es, en nuestro país gitanos pobres, pero están en las mismas condiciones que los indigentes de nuestra raza, y en cuanto a los que sienten inclinación por el robo, diremos que se hallan expuestos a idéntica penalización codificada que aquéllos de los nuestros que aceptan la ética de Caco.

No sabemos por qué razón, aunque nos la sospechamos, los gitanos económicamente fuertes de nuestro país no han sido especialmente invitados a la peregrinación a Roma, buscándose exclusivamente la presencia de los más débiles financiera y culturalmente hablando, lo cual nos parecería, hasta cierto punto, justo si no tuviese su contrapartida. Contrapartida que incluye varios capítulos. Primero: que ningún grupo étnico gitano del mundo estaba en condiciones de presentar una población tan integrada en su respectiva nacionalidad como nuestra, con una clase media agarena tan característica de esta integración. Segundo: parece cierto que ningún otro pueblo europeo puede mostrar una gitanería tan alegre, tan moralmente sana, tan limpia de complejos persecutorios, de realidades punitivas y tan artísticamente formada como España. Y esto ha querido evitarse para sostener –a contrapunto, desde luego– un falso nivel de igualdad entre todos los gitanos y una fácil imagen de miseria y persecución que, por lo que a España se refiere, es absolutamente incierta, tal como quedó evidenciado en el gesto de aquel señor que, cuando nuestros gitanos, ante la presencia de Pablo VI, gritaban espontáneamente «Los gitanos de España, por el Papa», corría como un loco de grupo en grupo sudando y gesticulando, mientras vociferaba: «España, no. Los gitanos, por el Papa». Y aquel

señor era uno de los organizadores de la peregrinación.

Jamás en España hemos tenido problemas raciales –si se exceptúan los lógicos ciclos de pugna histórica– ni con los árabes, ni con los indios, ni con los negros, ni con los judíos y mucho menos con los gitanos. Pero ya verán ustedes cómo esta igualación por rasero común del problema gitano, trasplantará aquí un espíritu de pugna que nos es completamente ajeno. Y algún gitano habrá con la cabeza suficientemente caliente como para sentirse «desintegrado» y aún puede que aparezca algún blanco que presuma de «segregacionista». Y, con la mano en el corazón, no podremos honradamente culpar ni a uno ni a otro. Nos lo van a impedir de un lado las consignas antiespañolas dadas a luz con motivo de esta «cruzada» para liberar al pueblo gitano de nuestra «opresión»; de otro, la visión objetiva que tenemos del caso y de la que excluimos este tipo de consigna forzada, extraña y rígida, que no exceptúa de su cumplimiento ni tan siquiera a la propia realidad».

4. Rómulo, «Payos y calés», Sabadell, 8 de julio de 1969

No hay unanimidad en las actitudes informativas adoptadas por los distintos medios de comunicación social –contra lo previsto en determinados círculos– acerca de la petición formulada al Papa, se dice que por 18 millones de gitanos para que se les reconozca jurídicamente sus actividades nómadas, la concesión de un pasaporte internacional y la abolición de principios discriminatorios por parte de la sociedad "paya", es decir la sociedad meramente.

En rigor, las peticiones que tienen a primera vista mucha más de sensacionalismo cómodo que, de una realidad amarga creemos que ha hecho reflexionar a buen número de católicos, que quizá con ceño triste de la noche a la mañana han visto encasillados por los 'calés' como culpables

de una situación que si no le es ajena, tampoco puede tomarse como verdad a ciegas. Lo curioso, a nuestro juicio, es que había un representante de los gitanos españoles en esta audiencia que el Padre Santo ha concedido al pueblo 'calé'.

Lo gitanos para nosotros son españoles con todos los derechos y deberes. Ninguno podrá en conciencia, acusarnos a los 'payos españoles' de practicar el sucio juego de la discriminación social y política, ni en orden alguno, sea humano, moral o económico. Y decimos esto, porque hemos defendido a ultranza los derechos de nuestros 'calés' –no por el mero principio de ser étnicamente distintos, sino por cuanto como compatriotas tuviesen sus derechos lesionados en el concierto nacional–. Y podríamos citar muchísimos ejemplos de la especial atención y obligaciones que alcaldes como el de Figueras, don Ramón Guardiola Rovira, emprendieron anónimamente hace varios años invirtiendo las posibilidades económicas de su municipio, para que los gitanos se afincaran en la capital del Ampurdán, con fuego y techo propio. Ignoramos si el representante español expuso a sus colegas este loable esfuerzo de la ciudad de Figueras por ayudar y dar trabajo a los 'calés'. Si por olvido no se dijo, ha sido una lamentable discriminación 'calé' contra la sociedad 'paya' española, a la que le molesta en serio, este juego acomodaticio de querer separar a los 'calés' y a los 'payos' cuando ni unos ni otros se meten en nada lucrativo en los bolsillos, y sí, son hermanos de un mismo pueblo.

De muchas ciudades celtíberas, es cierto, que alguien ha dicho que los niños gitanos no tienen puestos escoltares; pero de esos mismos pueblos y aldeas, se ha dicho que lo que faltan son puestos escolares, viviendas sociales y puestos de trabajo, pero ¡ay!, no sólo para los 'calés', sino también para los 'payos', y déjenme más de cuatro de zarandajas.

Nos gustaría comprobar, en lo que a la 'Piel de toro' atañe, las llamadas discriminaciones de que son objeto los gitanos. Puede que particularmente un señor tenga determinados prejuicios para emplear a un gitano. Pero seguramente, esta misma actitud remilgada la padecerá el empleado para

dar trabajo a un ex recluso. Estos casos, pues, no juzgan la honesta conducta de todo un pueblo. Por otra parte, los gitanos españoles manejan en ciertas regiones, potentes negocios e industrias desde tiempo inmemorial, hasta el extremo de que, hoy por hoy, tienen una condición 'paya' aunque gusten de mantener sus costumbre 'calés'. En pocas palabras, que lo del 'antigitanismo' tiene en España, más de esnobismo de un grupo conocido de sociólogos, que trazas de realidad. Gozan de unos derechos inalienables como cualquier 'payo', y aquellos que aspiran a afincarse en un lugar, no tienen más dificultades que las que pueda tener un trabajador emigrante, en su tarea de promoción social. No podemos decir lo mismo de la suerte que corren en Francia, ni en Holanda, y en otros países europeos muy dados a definir los principios ortodoxos de la libertad, que como verá el lector es 'a su modo', porque las tribus francesas de 'calés', para trasladarse de un pueblo a otro no pueden hacerlo si previamente no tramitan el 'carnet' antropométrico' como si fueran a salir del país.

Consideramos muy acertada, sin embargo, la petición gitana de implantación de un pasaporte internacional para peregrinar de la ceca a la meca... Petición que un servidor ruega se le haga extensible, como a los restantes compañeros de Redacción... ¡Menudo privilegio en un siglo como éste, cuya mitad perdemos cansimanete en la s colas de las ventanillas y en otros lindezas burocráticas!».

5. Pedro Font Grasa, «Buenos días: Siete a uno», Sabadell, 27 de maig de 1976

«Este bien podría ser –ahora que están tan en boga– el más ancestral oposicionismo: Guardia Civil-Gitanos, o si lo prefieren: Gitanos-Guardia Civil. Las «derechas» y las «izquierdas», según del lado que se mire, que en muy raras excepciones han llegado al pacto, aunque tampoco a la ruptura total. Pienso que los payos deberíamos tomar ejemplo

de esta conllevancia que sólo se rompe cuando unos de las partes mete harina.

Viene esto a cuento, y en cierto modo lo confirma, la noticia que leo que leo en un diario madrileño. Dice así: Al habla la 225 Comandancia de la Guardia Civil, con sede en Badajoz: "Bueno, pues, sí: nos dieron una buena paliza. Siete a uno. La iniciativa del partido de fútbol entre gitanos y guardia civiles nos llegó a través del Gobierno Civil. Se trataba de una forma de prestar ayuda a los subnormales, por lo que nos pareció una idea muy aprovechable. La verdad es que en esta Comandancia no tenemos un equipo de fútbol preparado, que no estamos preparados para estos casos... Ellos, en cambio, los gitanos, sí. Practican mucho ese deporte y tienen no uno, sino varios equipos. Pero, bueno, el partido no resultó mal del todo. Yo diría que tuvo bastante más aceptación que si se hubiera celebrado entre dos equipos profesionales de la región. Y, a fin de cuentas, se consiguió lo que se perseguía: dinero para los subnormales. Se han recaudado ciento treinta o ciento cuarenta mil pesetas. Hubo mucho público, muchos espectadores. Todas las autoridades... ¿Qué cómo nos dejamos perder? Hombre, mire: los gitanos eran mucho más jóvenes todos ellos. Tenían diecisiete o dieciocho años, mientras que los guardias civiles oscilaban entre los treinta y cinco y los cuarenta, o más. Sí, sí; y además están acostumbrados a correr siempre delante de nosotros... Además, como le digo, nosotros apenas teníamos tres o cuatro suplentes, y ellos tres o cuatro equipos completos de suplentes, que se renovaban. Y por si faltara algo, a nosotros nos anularon dos goles. Bueno, ellos eran mejores, y el resultado es justo, hay que reconocerlo. ¿De parte de quién estaba el árbitro? No era ni gitano ni guardia civil. Era independiente. No, pitadas no hubo. Hubo muchos aplausos para las dos partes. Para las buenas jugadas que hubo en los dos equipos. Y, al final, trofeos también para los dos. Y otro para el mejor jugador: un gitano, claro"

Ya ven, así de sencillo. Claro, los gitanos corren más porque están acostumbrados a ir delante de la pareja de la Benemérita. Este "trascendental" partido de fútbol hace honor a las coplas del tiempo. Dirán

algunos que desmitifica tabúes y que en este país somos como somos. Durante noventa minutos no hubo ruptura, sino pacto.

Pasados los días, quién sabe, volverá el enchironamiento para calés arramblistas y el servicio a la luz de la luna, por caminos y veredas, para los hombres del tricorno.

6. Simón Saura Conesa, «Gitanos, un pueblo marginado», Diari de Sabadell, 29 de diciembre de 1979

Sabadell no es una ciudad de racismo. Los españoles lanzados a Américas y Filipinas dejaron atrás una mezcla única en el mundo. En cuestiones sexuales el macho ibérico no se ha fijado en el color de la piel, ni en la forma de los ojos, o tal vez sí, pero como una forma más de atracción, y en nuestras hembras ha pasado igual. Es un hecho que está ahí y que no juzgo.

La historia de la península es un paso de entrada de pueblos que se iban asentando en capas sucesivas sobre la población anterior, haciendo imposible hoy día definir rasgos diferenciados de razas.

Al sur, con la expulsión de los árabes y repoblación de alemanes con Carlos I nos da ahora esta preponderancia de población rubia que a veces vemos en muchos emigrantes andaluces y en Catalunya la asimilación total de la población mora, que no fue expulsada como en otras partes de la península, y cuyas pervivencias se notan claramente en tierras del Ebro y Lérida.

Pero ha habido dos pueblos de difícil asimilación: el judío y el gitano.

El judío, con sus características religiosas, culturas y económicas propias, es más un problema político que racial y en España no tiene en la actualidad incidencias populares y, tal vez incluso sí los ha tenido otras veces, ha sido la mayoría de ellas más por interés de las clases altas de la sociedad que lo hacían servir para ocultar sus fallos y egoísmos,

alentando el fanatismo y la incultura de las clases populares.

Pero volvamos a los gitanos.

Una vez más entra el peso del dinero en la sociedad y los gitanos, como en mayoría no lo tienen, es entonces cuando se destaca el hecho cultural diferencial, que de otro modo no pesa como argumento de rechazo para según quien. Hay gitanos conocidísimos, principalmente en el mundo del arte, que no tienen problemas de ser rechazados en nuestra sociedad, así como muchos comerciantes. Pero son familias con bienestar económico alto y entonces en estos casos ya no hay racismo.

En Sabadell la comunidad gitana es muy abundante. Hay núcleos numerosos en determinadas zonas de Can Oriach, de la Creu, de Torre Romeu. Son familias trabajadoras, algunos trabajadores de la industria y otros de diversos oficios de venta, compra y artesanía.

Todas hacen su papel y cubren una necesidad en nuestra ciudad. Desde la mujer que vende puntillas, a la que confecciona flores de papel o se lleva cacharros de nuestra casa que no deseamos eliminar, por indicar oficios de los más generalizados.

Cuando en un comercio o en el mercadillo adquirimos ropa o calzado, acudimos al que ofrece mejor calidad y precio y regateamos éste, sin fijarnos qué comerciante nos hace este servicio, que muchas veces son gitanos.

En nuestros juicios admitimos y afirmamos que son ciudadanos con iguales derechos y deberes que los demás, pero se dan hechos que debemos conocer y meditar para evitar caer a veces también nosotros en ellos si darnos cuenta.

Hechos que se han dado cercanos a Sabadell y que se deben denunciar por el buen nombre del pueblo gitano que vive en la península hace siglos y que tiene tanto derecho como los demás ciudadanos a que se les respete y considere, no ya en las leyes, sino en la integración, en el trabajo, vivienda, escuela, diversión y cultura en general.

En Mataró, el pasado 28 de noviembre decidió por

el gobernador de la provincia, y a instancia de las autoridades municipales de San Adrián, que provisionalmente, mientras se terminaban unas viviendas, se trasladasen 16 familias a unos pisos vacíos. No quiero entrar ahora en la cuestión del cambio de criterio del señor Belloch, que dijo una cosa al alcalde Mataró, quien pidió que no llevaran allí a esas familias, y otra cosa distinta al de Sant Adrià.

La realidad es que hubo vecinos suficientes para que decidieran a las autoridades municipales y provinciales a estas tomas de posición tan contradictorias. Se expulsaron de Mataró a estas familias con numerosos niños, personas mayores, algunos enfermos y todos ellos trabajadores. Pero eran gitanos.

De todos modos, el caso más grave se dio el primer domingo de este mes en diciembre en Sant Andreu donde, acusado de haber robado una máquina fotográfica, internaron linchar a un niño de 12 años. Y también era gitano.

Y estas circunstancias se dan, alegando dentro de las justificaciones que se intentan dar, después por la mucha delincuencia y vagancia que dicen que hay en gentes de este pueblo.

Y no es verdad, parece mentira, pero es así: no es verdad.

Estadísticamente, los robos en domicilios y entidades, los asaltos callejeros, coches y motos desaparecidas, etc., sus autores pertenecen más a elementos del pueblo payo que a personas de la comunidad gitana.

Y parados. Parados normalmente están los que no tienen trabajo porque no encuentran. Y los gitanos, en momentos de crisis y a veces también cuando abunda el trabajo, sin a los que menos facilidades se les da para que se coloquen y puedan trabajar en un puesto fijo.

Después hablamos de que la marginación es debida a que no abandonan sus oficios tradicionales

y que no se integran, aparte que no tienen por qué hacerlo y renunciar a nada de su cultura, tampoco les damos facilidades para que lo hagan.

Y entonces se cierra el círculo. Por una parte trabajo inestable y poca cultura que origina marginación, y por otra parte, nuestra sociedad que se sólo se mueve por móviles económicos.

En nuestra ciudad no son estos hechos los que se dan, al parecer totalmente separados, pero sí hay un abandono en otros aspectos.

No voy a insistir en la dificultad de encontrar trabajo o vivienda, problemas que comparten con otros sectores de la población llamada económicamente débil.

Me refiero a la cultura porque es lo que más me preocupa. El pueblo gitano tiene una cultura propia y unos valores sociales que no sólo debemos conocer todos, payos incluidos, si no, y principalmente debe dársele a conocer a ellos mismos, a sus niños.

Su origen, la distribución actual de su población en Europa y en el Mundo, su historia, sus oficios más antiguos, las características más comunes del idioma y sus tradiciones, debían ser tratados y enseñados a los niños gitanos, que por otra parte deberían estar totalmente escolarizados (la mayoría en Sabadell lo está) cuidando este hecho de la escolaridad con especial dedicación ya que por circunstancias familiares y ambientales es más difícil en algunos de estos niños mantener estos vínculos de unión con la escuela que a los otros. Además, los valores de la familia, de socialización, de ayuda mutua, que tiene el pueblo gitano, son cosas a desarrollar e incluso a imitar por todos.

Cuando se haya profundizado más en la calidad de la enseñanza, estas clases especiales a estos niños, es una cosa que hay que tener en cuenta y que con cooperación y esfuerzo de maestros, padres y ayuda municipal, sería ya una cosa posible de iniciar.

2a PART

An aerial photograph of Sabadell, Spain, showing a dense urban area with various buildings, a large parking lot, and a river in the foreground. The image is overlaid with a semi-transparent white box containing the title text.

El poble gitano i la
memòria democràtica
a la ciutat de sabadell:
una exploració
etnogràfica

Arnau Ribot Domènech

Helena Vivanco Torner

Supervisat per: Dra. Silvia Carrasco Pons

índex

1. Introducció	73
2. Aspectes metodològics	75
Població d'estudi i mostreig	75
Perfil dels informants	76
Tècniques de recollecció de dades	78
3. Resultats	79
3.1. Presentació cronològica	80
Informants de 36 a 65 anys	81
Informants majors de 65 anys	82
3.2. Presentació temàtica. Eixos	83
Sabadell (1931-1983)	84
Guerra civil i dictadura	90
Estigmatització del poble gitano	100
Univers simbòlic	106
Estratègies de subsistència	118
4. Elements clau identificats	131
5. Conclusions	137
6. Bibliografia	139

1.

introducció

La història del poble gitano al nostre país, des que creuen el Pirineu a principis del segle XV i fins avui, ha estat àmpliament ignorada per la producció acadèmica i, en conseqüència, per la memòria de la societat en general. Si bé és cert que algunes qüestions han aconseguit prendre més rellevància, com ara l'estudi de les lleis antigitanes o episodis concrets com ara el genocidi gitano del règim nazi –en romanó, porraimos, devastació– o la "Gran Batuda" antigitana del Regne d'Espanya l'any 1749, encara queda molt camí per recórrer. De fet, fins i tot el camp de la història social ha descuidat el poble gitano, mentre que sí que ha atès altres comunitats culturals; és particularment ignorat el paper dels gitans durant els conflictes bèl·lics de segles passats, tant en l'època medieval com en la moderna (Martín, 2005). I encara menys s'han estudiat les conseqüències d'aquest context hostil per les dones gitanes, doblement estigmatitzades, per ser dones i gitanes.

I és que, malgrat que a Espanya, entre 570.000 i 1.100.000 de persones pertanyin al poble rom (Laparra, 2011), les seves experiències encara no formen part de la memòria històrica col·lectiva, fins al punt d'haver ignorat la mateixa existència d'aquest poble en episodis tan significatius de la història recent, com ho són la Guerra Civil, el franquisme i la

transició. En aquest sentit, cal destacar que, com suggereix Calvo (1985) a *Los racistas son los otros*, el currículum escolar havia omès tot allò relacionat amb els gitans, fins i tot després d'una Constitució que proclamava "...la voluntat de [...] protegir a tots els espanyols i pobles d'Espanya en l'exercici dels drets humans, les seves cultures i tradicions, llengües i institucions". D'aquesta manera, s'ha arribat a la situació actual en què, mentre es parla dels problemes racials i les minories d'altres països, es dedica molt poca atenció a les minories ètniques d'Espanya i, en particular, als gitans.

No obstant això, en els darrers anys han aparegut noves iniciatives per incorporar la veu i les experiències del poble gitano en el tractament de la memòria històrica, com ara els treballs de David Martín Sánchez sobre el poble gitano al País Basc i el treball d'Eusebio Rodríguez i Dolores Fernández sobre dones gitanes represaliades a la província de Granada durant la Guerra Civil i la Postguerra, i d'altres com Pujol (2010), Rodríguez i Fernández (2010), Martín (2017), Doncel (2018), Martín (2018), Martínez (2018), Río (2019) o Tur (2019). I és particularment destacable la darrera iniciativa del Ministeri de Drets Socials i Agenda 2030, amb la col·laboració de l'Asociación de Enseñantes con Gitanos, a través de la qual s'ha incorporat al cu-

rrículum escolar del sistema educatiu el document *Materiales sobre la historia y cultura del pueblo gitano en educación secundaria*. Educar frente al antigitanismo, que té com a objectiu "apropropiar tant a l'alumnat del sistema educatiu, i la ciutadania en general, la informació real i documentada de la història del poble Gitano"¹. En aquest sentit, és important destacar la labor de recuperació de la memòria i la història del poble gitano per part d'historiadors gitanos, com José Eugenio Abajo Alcalde (2017).

En l'àmbit europeu, cal destacar la tasca que l'European Roma Institute for Arts and Culture (ERAC) fa per promoure una imatge i un coneixement positiu sobre el poble gitano a través de la difusió de la seva cultura. D'una banda, pretén educar i informar la població no-gitana sobre les arts i la cultura romaní per ajudar a crear una entesa, tolerància i respecte mutu entre les comunitats gitanes i no-gitanes. De l'altra, té l'objectiu de sensibilitzar les institucions europees sobre el rol de les arts i la cultura gitana, per afavorir una adhesió més àmplia a favor de les arts, la cultura i les comunitats gitanes. En aquest sentit, l'ERAC ha dut a terme projectes com Re-thinking Roma Resistance, amb la intenció de començar a canviar la narrativa històrica i cultural sobre el poble gitano a Europa; o també la Roma Cultural History Initiative, amb l'objectiu de preservar i difondre la llengua romaní i afavorir i traçar una comprensió intergeneracional de la història cultural gitana.

A Catalunya, però, no s'ha detectat cap recerca rigorosa referent al tema de la memòria democràtica i el poble gitano. Per tant, aquest informe es presenta com una primera exploració per reparar aquest greuge comparatiu. A més, és particularment significatiu que es faci a Sabadell, ciutat que compta amb una important presència de la comunitat gitana, amb càlculs que s'apropen al 5% de

la població sabadellenca. Això sí, cal destacar la tasca que la Fundación Secretariado Gitano (2012 i 2013) fa per tal d'explorar qüestions referent al poble gitano, tant socials com de memòria històrica. D'altra banda, si bé des de l'antropologia autors com Bereményi i Carrasco (2014 i 2017), FOESSA (2014), Gutiérrez-Sánchez (2019), Heredia Amador (2018), Laparra (2011), López i Aharchi (2012), San Román (1996 i 2010), o Tapada (2002), entre d'altres, sí que han aportat un volum de recerca considerable sobre les condicions de vida, pel que fa a l'exclusió i la integració social de la comunitat gitana, quant a memòria democràtica, encara hi ha una gran absència.

En particular, la part analítica d'aquesta recerca es basa en l'Overview of the integration of Roma citizens in Spain and some Transferable Lessons for the EU, de les antropòlogues Silvia Carrasco i Gabriela Poblet. Partint d'una sèrie d'indicadors que mostren que la situació de la comunitat gitana a Espanya és comparativament millor que a la d'altres països membres de la Unió Europea, les autores d'aquest article duen a terme una recerca exhaustiva sobre la integració dels ciutadans gitanos a Espanya amb l'objectiu que aquest coneixement pugui ser extrapolat a tota la UE. El treball es divideix en tres eixos centrals; en primer lloc, es mostra l'heterogeneïtat del poble gitano a Espanya, posant en valor que el context local, regional i social és clau per entendre aquesta disparitat interna; en segon, s'avalua la situació de la comunitat gitana en relació amb l'ocupació, l'educació, l'habitatge i la salut per identificar greuges comparatius i polítiques per fer-hi front, i, per acabar, s'incorpora un últim eix sobre la identitat i l'activisme gitano, mostrant com han sigut objecte de representacions negatives que han volgut justificar la lògica de la seva exclusió segons les diferències culturals.

Per a més informació consulteu: <https://www.aecgit.org/exposicion/historia-y-cultura-del-pueblo-gitano.html>

2.

aspectes metodològics

Població d'estudi i mostreig

La població d'estudi del projecte són les persones de la comunitat gitana que resideixen a Sabadell. A partir de la col·laboració amb l'Associació Gitana de Sabadell i la Fundació Secretariat Gitano de Sabadell, s'ha intentat assolir una mostra diversa en termes de generació, sexe i ubicació a la ciutat, entrevistant un total de dotze persones d'edats compreses entre els 36 i els 80 anys. La mostra s'ha dividit en dos grups d'edat; el nombre d'entrevistats corresponents al grup més jove (36-68 anys)

és de 6 persones, de les quals 3 són dones i 3 són homes; mentre que el grup més gran (69-80 anys) compta amb un total de 8 persones entrevistades, format per 4 dones i 4 homes.

Tanmateix, és important tenir en compte que el desenvolupament de la investigació ha comptat amb limitacions a partir del fet que en aquesta primera exploració no s'ha pogut assolir la representació territorial planificada, que hauria d'incloure les zones nord i sud de la ciutat. Però s'espera que el desenvolupament d'estudis subsegüents pugui disposar de l'ampliació necessària de la mostra.

Perfil dels informants

TAULA 1. PERFILS DELS INFORMANTS					Elaboració pròpia
	NOM	SEXE	EDAT	ORIGEN	RESIDÈNCIA ACTUAL
36-68 anys	R.	D	48	Sabadell	Ca n'Oriac
	G.	D	45	Sabadell	Can Puiggener
	O.	D	36	Sabadell	Can Puiggener
	P.	H	44	Sabadell	Can Puiggener
	M.	H	60	Sabadell	Ca n'Oriac
	N.	H	67	Alhama de Granada, Granada	Torre-romeu
69-80 anys	E.	D	69	Salar, Granada	Can Puiggener
	Q.	D	75	Sabadell	Can Puiggener
	K.	D	73	Sabadell	Can Puiggener
	S.	D	80	San Dolores, Alacant	Can Puiggener
	T.	H	73	Loja, Granada	Can Rull
	U.	H	79	Tolora, Alacant	Can Puiggener
	J.	H	74	Sabadell	Can Puiggener
	V.	H	74	Granada	Torre-romeu

Majors de 36 anys

- Informant 1

L'R. és una dona de 48 anys, nascuda a Sabadell i filla de pares migrants de la província de Granada. Durant la infantesa va residir al barri de Torre-romeu i actualment resideix al barri de Ca n'Oriac.

- Informants 2-3

La G. i l'O. són dues dones de 45 i 36 anys, respectivament, germanes i filles de pares nascuts a la província de Granada. Nascudes a Sabadell, viuen des que van néixer al barri de Can Puiggener.

- Informant 4

En P. és un home de 44 anys, nascut a Sabadell i fill de pares nascuts a Sabadell, que ha viscut tota la vida al barri de Can Puiggener.

- Informant 5

En M. és un home de 60 anys, fill de pares nascuts a Alacant. Va néixer a Sabadell i ha viscut tota la vida al barri de Can Puiggener.

- Informant 6

En N. és un home de 67 anys nascut a l'Alhama de Granada. Va migrar a Sabadell a l'edat de 16 anys amb els avis. Durant els primers anys van instal·lar-se amb uns oncles paterns a Torre-romeu, barri al qual continua residint avui.

Majors de 69 anys

- Informant 7

L'E. és una dona de 69 anys nascuda a Salar, Granada. Va migrar a Sabadell a l'edat de 8 anys junt amb la mare, la germana i els seus dos germans. Sempre ha residit al barri de Can Puiggener.

- Informant 8-9

La Q. i la K. són dues germanes de 75 i 73, respectivament, nascudes a Sabadell, filles de mare valenciana i de pare narbonès, que han viscut tota la vida al barri de Can Puiggener.

- Informant 10

L'S. és una dona de 80 anys nascuda a San Dolores, Alacant. Va migrar a Sabadell quan era petita amb la família. Durant els primers anys van viure a les coves de Sant Oleguer, fins que es van traslladar al barri de Can Puiggener, on encara viu.

- Informant 11

En T. és un home de 73 anys nascut a Loja, Granada. Va migrar a Sabadell amb 19 anys, al barri de Torre-romeu on tenia familiars. Actualment, resideix al barri de Can Rull.

- Informant 12

En U. és un home de 79 anys, nascut al Marroc. Va migrar a Sabadell quan tenia dos anys amb el pare i la mare. Ha viscut tota la vida al barri de Can Puiggener.

- Informant 13

En J. és un home de 74 anys nascut a Sabadell. Va néixer al barri de Ca n'Oriac, fins que més tard els pares van comprar una casa al barri de Can Puiggener. Durant aquest període de la infància era habitual que fessin llargs períodes de venda ambulants, de manera que acampaven per diferents parts del territori català.

- Informant 14

En V. és un home de 74 anys nascut a Granada. Va migrar a Sabadell a l'edat de 23 per visitar uns cosins residents al barri de Torre-romeu, on, per motius laborals, es va acabar quedant. Actualment, continua vivint al mateix barri que quan era jove.

Tècniques de recol·lecció de dades

Per a la realització d'aquesta recerca, la tècnica principal de recol·lecció de dades ha sigut l'entrevista semiestructurada individual i grupal. Això sí, complementada amb l'observació participant, en concret, en dos actes de commemoració d'efemèrides històriques del poble gitano. La primera observació va tenir lloc al Centre Cívic Convent de Sant Agustí de Barcelona, amb l'assistència a la conferència *Passat i present de l'antigitanisme amb perspectiva de gènere i a l'acte en record de les víctimes de la Gran Batuda*. Aquesta primera trobada va servir com a primer contacte i familiarització amb la temàtica a treballar i amb algunes membres de l'Associació Gitana de Sabadell. La segona observació es va produir a Sabadell, en el marc de la inauguració del carrer d'en Font –popularment conegut com carrer dels Gitanos–, en què es reconeixia el nom amb què el carrer ha estat conegut popularment arran de la presència de famílies gitanes des de finals del segle XVIII.

En relació amb les entrevistes semiestructurades, se n'han realitzat 2 d'individuals i 7 de grupals, resultant en un total de 14 persones entrevistades. Els facilitadors d'aquests informats han sigut membres de l'Associació Gitana de Sabadell i la Fundació Secretariat Gitano de Sabadell. A més, s'ha comptat amb la seva presència per dur a terme la majoria de les entrevistes i la seva col·laboració ha permès ampliar la xarxa de contactes. Així doncs, totes les entrevistes s'han realitzat amb la presència dels dos investigadors, una dona i un home, juntament amb la d'una integrant de l'Associació Gitana de Sabadell. Un altre aspecte a destacar és que, exceptuant-ne dues, la resta d'entrevistes es van dur a terme a les llars dels informants, espais

que van permetre conversar en un ambient més distès i comptar amb la possibilitat que les persones entrevistades ens mostressin fotografies familiars i altres elements que complementaven els seus relats. Pel que fa al mètode d'enregistrament, es va dur a terme a partir de la gravació de les veus a través dels mòbils d'ambdós investigadors i es van enregistrar en dos aparells diferents per tal d'evitar possibles errors o pèrdues dels arxius de veu. Un cop enregistrades, les entrevistes van ser codificades i emmagatzemades en una carpeta protegida per tal de garantir-ne la confidencialitat de les dades.

Respecte al tractament de les dades, s'ha dut a terme a través d'una anàlisi temàtica de les entrevistes tot identificant les principals dimensions tractades i desenvolupades en el decurs de les converses. D'aquesta manera, s'ha seguit una pauta d'anàlisi elaborada a partir dels eixos temàtics del guió de l'entrevista, dels objectius propis del treball i de la identificació de les dimensions emergents durant la codificació i categorització de les transcripcions. Algunes de les preguntes inicials es centraven en una primera identificació de l'informant per conèixer l'edat i l'origen de les persones, seguida d'un conjunt de qüestions amb la intenció de recollir, des de la infantesa fins al present, la vida de les persones entrevistades. Així doncs, les preguntes relacionades amb els períodes i esdeveniments de l'anomenada "memòria democràtica" quedaven incloses dins d'una conversa de caràcter més distès que permetia anar modificant el guió preestablert en funció del to que aquesta prenia. D'aquesta manera, s'ha obtingut una gran variació de dades en què s'hi han pogut identificar tant els objectius principals de la recerca, com tot de categories emergents de gran rellevància.

3.

resultats

Per exposar les dades que s'han recollit a través de les entrevistes i les observacions, s'han seguit dos mètodes amb els quals s'emfatitzen aspectes diferents, però totalment complementaris. D'aquesta manera, s'ha desgranat tota la informació present a les transcripcions de cadascuna de les entrevistes. Per fer-ho, s'ha dut a terme un tractament cronològic de la informació que, partint de la divisió dels informants en dos grups d'edat, té l'objectiu de mostrar consensos i ambivalències entre els informants de cada grup i, també, entre les dues franges d'edat. D'aquesta manera, es facilita l'anàlisi comparativa de les dades recollides i s'estableix una base útil per la generalització. A més, a través d'aquest tractament també es pretén mostrar els períodes que cadascun dels informants ha ressaltat més al llarg de l'entrevista.

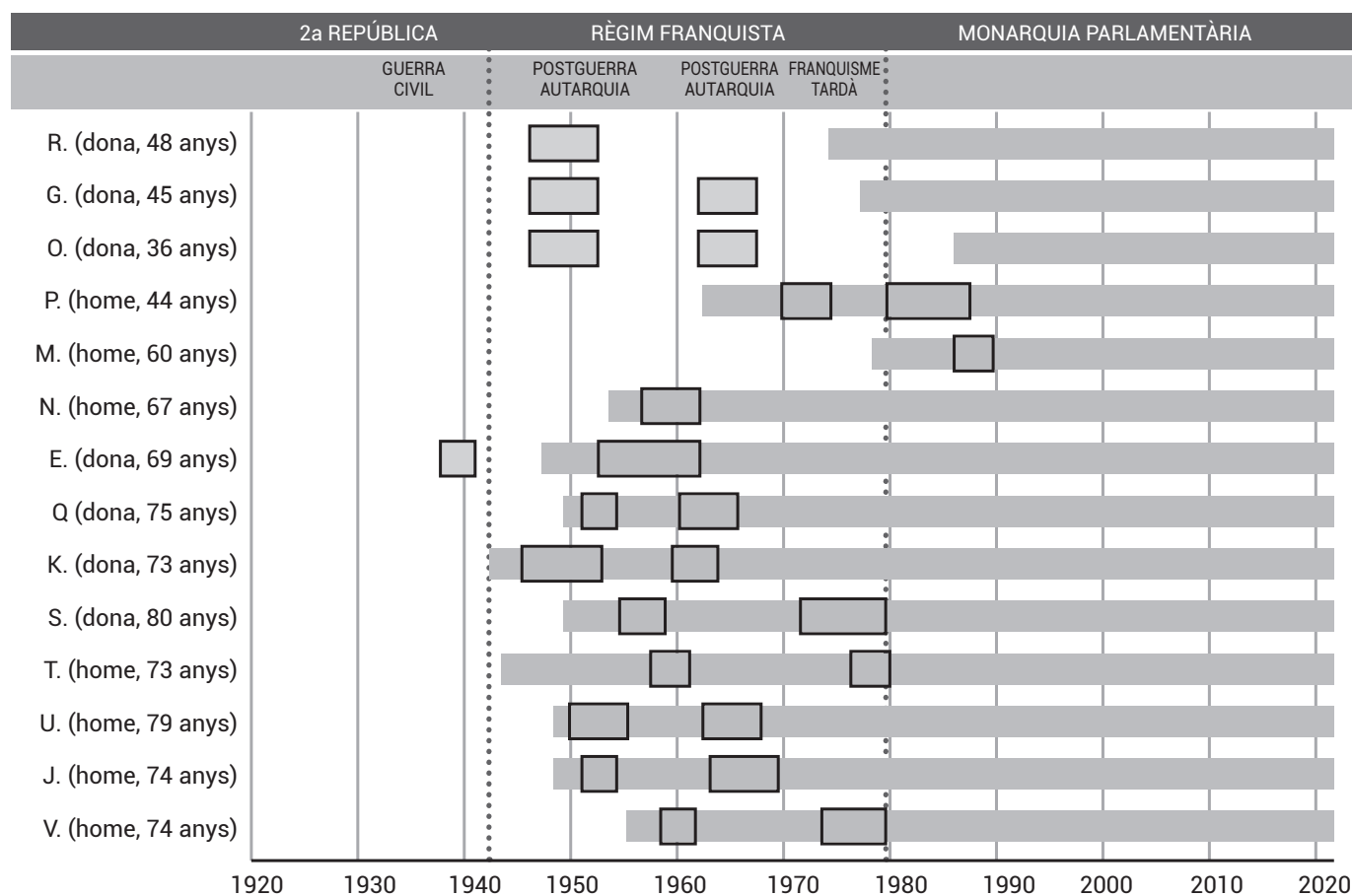
D'altra banda, també s'ha fet un tractament temàtic amb l'objectiu de facilitar i enriquir l'anàlisi de les dades etnogràfiques, tot exposant-les de forma més clara i concisa. En concret, havent definit cinc eixos temàtics principals a partir de les mateixes dades, s'han agrupat totes les dades amb la intenció d'exposar-les coherentment, i construir així un relat significatiu sobre els temes més rellevants que han emergit a les entrevistes. Els cinc eixos temàtics són els següents:

- **Sabadell (1931-1983)**
- **Guerra Civil i franquisme**
- **Estigmatització del poble gitano**
- **Univers simbòlic**
- **Estratègies de subsistència**

3.1. Presentació cronològica

En aquest primer apartat, els resultats s'exposen en funció de la datació dels fets relatats pels informants i de l'edat d'aquests. El següent gràfic sintetitza la unitat d'anàlisi de referència de la recerca. A l'eix vertical hi són enumerats cadascun dels informants –inicials, edat i sexe–, mentre que les columnes horitzontals corresponen a l'edat de cadascun d'ells, des que van néixer fins a l'actua-

litat. D'aquesta manera, s'il·lustren quins episodis referents a l'anomenada "memòria democràtica" ha viscut cadascun dels informants. A més, havent observat que els entrevistats no han fet narracions seqüencials i uniformement distribuïdes, també queden assenyalats amb un requadre negre els punts que han emfatitzat més de les seves biografies.

Per estructurar la descripció dels resultats, s'ha pres com a referència els dos grups d'edat definits al Gràfic 1 del perfil dels informants. D'una banda, hi ha les dades referents al grup de més grans de 65 anys, que han viscut bona part de la seva joventut –com a mínim, fins a la majoria d'edat– sota el règim franquista. D'aquesta franja d'edat s'ha recollit el testimoni de més dones que homes; en part,

Informants de 36 a 65 anys

Un dels aspectes que cal destacar sobre els informants d'aquesta franja d'edat és que el record de les generacions anteriors és molt més present, fet que, de vegades, ens ha permès veure un mateix fet des de dos punts de vista generacionals diferents. És per això que s'ha optat per presentar les dades en dos blocs, d'una banda, les experiències viscudes per part dels avantpassats i, d'altra banda, les viscudes per les mateixes informants.

Pel que fa a les experiències dels avantpassats, la majoria parlen dels seus pares, mares i àvies. En general, recorden les vivències durant la joventut dels pares als seus llocs d'origen (tant dins del territori com de països propers), així com el trajecte migratori amb motiu laboral. En relació amb algunes de les feines que van realitzar durant els primers anys a Catalunya, els informants destaquen el treball a les fàbriques tèxtils, com a peons d'obra, la venda ambulants i el mercat com a principals mitjans de subsistència.

Quant a les experiències directes dels informants la majoria comparteixen una breu trajectòria escolar, però destaquen una posterior reincorporació a l'educació. Un altre aspecte destacable és que, en el vessant laboral, si bé s'aprecia una continuïtat en els oficis realitzats pels seus progenitors, alguns dels informants mostren una diversificació dels tipus de feines.

perquè, com han comentat alguns informants, l'esperança de vida entre els homes gitanos és força baixa, fet que n'ha dificultat l'accés. D'altra banda, hi ha els informants menors de 65 anys, que com a màxim van viure els anys del franquisme tardà, alguns dels quals ja van néixer en el període constitucional. A continuació, s'exposen les dades més rellevants sobre cadascun dels grups d'edat:

Consensos i disensos

En general, els informants recorden com alguns dels avantpassats ja de grans i residint a Sabadell procuraven tenir sempre menjar a casa. Aquest hàbit es vincula amb la fam que havien passat durant la infantesa i/o joventut:

"[...] la idea de que no soportaban ver pasar a nadie hambre. Cualquier cosa que le pasaba por la cabeza, pensar, que alguien pasaba hambre se lo comía. O sea, iba en busca de esa persona, le llevaba comida, nunca lo ha soportado. O esa sensación de ser super exagerado, a la hora de hacer compras, a la hora de hacer comidas, que sobrara comida era como... que él estaba tranquilo. Y eso viene a raíz de vivir con mucha, mucha escasez, mucha. Situaciones muy duras."

R. (48 anys - dona)

Pel que fa als informants provinents de famílies migrades, exposen que aquestes migracions van produir-se a conseqüència de la precarietat econòmicolaboral en què es trobaven sumides als llocs d'origen. Així doncs, tenint en compte que Catalunya era un dels territoris en què el creixement econòmic es desenvolupava de forma més ràpida, un gran nombre de famílies van migrar per tal d'aconseguir millors condicions de vida i laborals.

"Y entonces ellos se vinieron para acá, de Alicante, supongo que sería por la fatiga, ¿no? Pensarían que aquí habría más dinero o más trabajo, y se vinieron aquí."

O. (36 anys - dona)

Informants majors de 65 anys

En general, han parlat d'una infantesa marcada per una migració amb destinació a Catalunya. Els motius d'aquesta migració tenien un denominador comú: fugir de la pobresa que patien a origen i l'esperança de poder revertir aquesta situació. Com que gairebé tots eren petits –fent el trajecte amb avis, pares o tiets–, no conserven gaires records dels llocs que van deixar i, només alguns, recorden fragments inconnexos d'un trajecte fet amb carros, en tren o autobús. Els que van viatjar amb carros sovint han destacat la por que sentien per haver d'acampar de nit i en un context en què aquests desplaçaments eren reprimits per la policia i la Guàrdia Civil.

D'altra banda, tots els informants d'aquest grup d'edat comenten que el seu pas per l'escola va ser efímer i que, de petits, ja ajudaven el pare i la mare amb les seves respectives feines: era habitual que les nenes anessin a vendre al carrer amb la mare, i que els nens ajudessin els pares que es dedicaven al tràfic de bestiar o a recollir materials de rebuig de la indústria.

Respecte a la família, encara que del matrimoni –i del divorci– no n'han parlat gaire, quasi tots expliquen que es van casar quan eren molt joves, fet que va condicionar les seves vides; en particular, a les dones, que havien de deixar de treballar a la indústria, per passar a cuidar de la família i de la llar, però també complementar els ingressos familiars amb activitats com ara la venda o la buenaventura.

Consensos i disensos

Malgrat que la situació econòmica i social dels informants és ben diversa, en general relaten una millora de la seva qualitat de vida a partir del període posterior a la postguerra:

"Bueno, yo he vivido siempre en casa, mi padre siempre ha tenido una casa ahí en la Calle Cartago y bueno, hemos ido mejorando hasta ahora".

K. (73 anys - dona)

No obstant això, sobre quines són les causes d'aquest fet hi ha una gran disparitat en les opinions dels informants. N'hi ha alguns que ho vinculen amb el canvi de règim, destacant la qualitat de vida durant el règim franquista era molt baixa:

"Hay muchos que dicen que cuando vivía Franco era mejor, cada cual cuenta las cosas como le van, ¿no? Pues yo digo que yo ahora si quiero comer... Yo soy muy pobre, pero si quiero comer jamón ibérico o si quiero comer chorizo, como, si quiero comer una buena comida, como, si quiero comer un arroz de paella, como. Y en aquella época no me lo comía."

J. (74 anys - home)

D'altres, consideren que, en molts sentits, ja durant la segona meitat del règim franquista la qualitat de vida era bona i que aquest era més efectiu a l'hora de garantir aspectes com la seguretat:

"Yo para mí que antes estaba la vida, cuando estaba Franco, mejor que ahora. Porque era todo más barato. Y tú ibas por la calle, íbamos a trabajar, y no se metían con la gente. Ahora te ven una cosita de oro y ya te la quieren quitar, antes no. Antes no estabas tan perseguido. Ahora no puedes dejar nada, que te lo roban".

K. (73 anys - dona)

Finalment, cal aclarir que, encara que tots els informants d'aquest grup d'edat tenen avantpassats propers que han migrat cap a Sabadell, n'hi ha alguns que ja hi van néixer, com les dues germanes Q. i K. Ara bé, la gran majoria va migrar des de diversos indrets del sud de la Península, sent la regió més mencionada la de Granada i la zona oest de Múrcia.

3.2. Presentació temàtica. Eixos

El tractament temàtic de l'estudi etnogràfic ha produït un material que es pot treballar de dues formes diferents. El sistema òptim per tractar-lo correspondria a una estructura separada, d'una banda, d'experiències concretes i, de l'altra, d'imaginari i narratives per tal de diferenciar relats viscuts –com el d'una dona que va ser empresonada per vendre alls– i relats continguts a l'imaginari col·lectiu –com és el cas dels gitanos que eren obligats, per part dels militars feixistes, a enterrar els morts de la guerra. No obstant això, s'ha optat per presentar els resultats a partir de nodes temàtics per tal d'elaborar un relat més unitari, exposant cadascun dels temes i, al mateix temps, contrastant-lo amb experiències concretes i imaginari i narratives que ens han transmès els informants. D'aquesta manera, l'estructura resultant esdevé un marc més àgil per a la lectura i anàlisi de la informació –vegeu la Taula 2.

Així doncs, s'ha dut a terme l'extracció i la definició dels eixos temàtics presents a cada entrevista, els quals estan formats i definits per un conjunt de subtemes propis de cada eix. En aquest nivell de concreció és on apareixeran les experiències concretes i els imaginari i narratives permetent-nos, a partir de la seva correlació, identificar aquells elements que, a través de les experiències personals, ratifiquen les creences contingudes en els imaginari col·lectius.

En aquest sentit, cal concretar que les experiències concretes corresponen als relats viscuts tant en primera persona o per avantpassats directes, durant el període estudiat; mentre que els imaginari i narratives es centren en la realitat imaginada, és a dir, en el conjunt de relats i idees socials i col·lectives que circulen a les famílies i comunitat gitana en general, sobre el període històric tractat i que estan vinculades tant amb el context d'origen com amb la ciutat de Sabadell en si mateixa.

TAULA 3. Índex de temes

Font: elaboració pròpia

Sabadell (1931-1983)

Guerra Civil i dictadura

- Relats i narratives sobre la Guerra Civil i el franquisme
- Valoracions polítiques sobre el franquisme

Estigmatització del poble gitano

- Percepció de les persones gitanes sobre la pròpia discriminació

Univers simbòlic

- Valors de parentiu
- Gitanos i política
- Valors i rols de gènere
- Sistema de creences
- Relacions gitano/paio
- Opinions sobre la comunitat gitana

Estratègies de subsistència

- Migració
- Formes de treball
- Processos de transmissió i adquisició cultural

Sabadell (1931-1983)

Aquest primer bloc temàtic recull totes les dades que guarden qualsevol mena de relació amb la ciutat de Sabadell. I és que la presència del poble gitano a la ciutat es remunta a segles enrere, és per això que la recuperació de la seva memòria permet conèixer molts detalls sobre la història de Sabadell. A conseqüència de no haver pogut accedir a informants que van viure durant la guerra i que bona part dels informants va arribar a Sabadell durant els anys de postguerra, no s'ha pogut recollir dades sobre com es van viure els anys de la Guerra Civil a Sabadell. Això, deixant de banda que aquest període ha esdevingut un tema tabú en els entorns familiars i més propers dels informants. En canvi, sí que s'ha obtingut molta informació sobre els períodes que van des de la més immediata postguerra fins ben entrat el període democràtic.

En general, els anys de postguerra són recordats com un període marcat per la misèria més extrema. Malgrat que el context dels informants era diferent i, per tant, aquesta situació va ser experimentada de forma diversa, la fam i la pobresa són temes que sovint han aparegut en els seus relats. Davant d'aquesta situació, s'han identificat tota mena d'estratègies que tenien com a objectiu superar aquest període tan desolador. Així doncs, per a molts, la primera preocupació era aconseguir els aliments necessaris per sortir-se'n.

"¿Sabes dónde han hecho esto del tren? Pues allí había dónde herraban caballos, arreglaban caballos, los carros... Y a la tienda la llamaban 'La Coloma'. Mi madre me mandaba a comprar, y claro, no había dinero, a lo mejor me regalaban una pasta. Decía '¡Tengo hambre, dame algo!' [riu]. Algunas veces pegaba a mi hermano para que me diera chocolate [riu]. Decía, '¿Qué quiere tu hermano, que está llorando?' '¡Quiere el chocolate!' [riu]. Me daba el chocolate y mi hermano llorando. Ay... qué vida aquella. Lo hemos pasado mal."

S. (80 anys - dona)

Una de les informants, també recorda vagament que els seus avis la feien anar a buscar aliments amb el sistema de cartilles de racionament.

"Había mucha miseria. Yo me acuerdo, pero muy muy lejos, que decía mi abuela, hay que coger unas cartillas para coger pan. Me acuerdo ya como si fuera un sueño. Yo me crié con mis abuelos, y decían ve a coger las cartillas para coger pan."

S. (80 anys - dona)

No obstant això, el racionament no assegurava una font d'aliments suficient per a tots, fet que obligava a recórrer a altres estratègies per aconseguir-ne més. Un mètode relatat per gran part dels informants, era el d'arreglar aquells aliments que els escorxadors llençaven:

"Íbamos a buscar las gallinas a la Riera. Para comernoslas". [Parlar M., el fill] "Iban todos los gitanos al matadero, a coger gallinas, y entonces sus pegaban". "[...] Las tiraban allí en la estación roja."

S. (80 anys - dona)

Fins i tot en aquestes situacions, la repressió del règim franquista actuava contra els gitanos que intentaven sobreviure. De fet, sobre aquesta repressió, un informant recorda la imatge de cossos policials a cavall, que retenien i identificaven als gitanos que trobaven per la ciutat, fins i tot als infants.

"Antes iban montados a caballo, y a todo el que iba pidiendo, cogiendo papeles, a estos los cogían y los metían al calabozo. Estos eran los urbanos. Iban a caballo". [Parla S., l'esposa] "Claro, por vender me metieron presa. Doce años tendría. Llorando."

U. (79 anys - home)

A partir dels anys cinquanta, comencen a arribar a Sabadell persones d'arreu d'Espanya, entre les quals hi ha alguns dels entrevistats. Cal tenir en compte que en el marc de la segona gran onada

de migració del segle passat (1951-1975), Sabadell era una destinació atractiva per a molts immigrants que, atrets per la fama de la potent indústria tèxtil vallesana, venien a cercar feina.

"Mi padre, por ejemplo, enseguida empezó a trabajar en las fábricas de textil, estuvo muchísimos años trabajando en las fábricas del textil. También era una oportunidad para mujeres, por ejemplo, que se lo podían combinar con lo de ser amas de casa, empezar a trabajar como hilanderas. Toda esa parte que ofrecía como ciudad Sabadell."

R. (48 anys - dona)

Era als barris perifèrics on, habitualment, s'establien els contingents de població gitana, juntament amb altres immigrants paios que havien marxat d'altres indrets de l'Estat –sobretot, de les províncies de Granada i Múrcia–, per tal d'aconseguir unes millors condicions de vida.

"Ahí abajo donde pone la fuente de los Gitanos. Pues todo eso, yo me he criado allí. Pues todo eso era calles les fonts. Entonces la calle las fuentes, como le decíamos, habría unas cien personas, unas veinte o treinta familias gitanas, y payas también eh. Entonces allí solo tenían para vivir, pero también se podían tener animales. Entonces nosotros vivíamos, pero también teníamos nuestros caballos, muchos gitanos."

M. (60 anys - home)

A conseqüència de la precària situació socioeconòmica del moment, l'habitatge era un dels primers problemes que havien d'abordar. Cap a l'any 1946 Sabadell comptava amb un gran nombre de coves ubicades al llarg de la llera del riu on s'establien, sobretot, persones provinents d'Andalusia i Múrcia. A Sabadell, desenes de famílies gitanes van anar a viure a les coves de Sant Oleguer i en alguns talussos del riu Ripoll en unes condicions de pobresa extrema.

"oda la vida hemos estado [en Cataluña]. Estaba con mi padre y mi madre, yo era pequeña, y me iba a vender [riu]. Vivíamos en las cuevas, ¿sabes tú dónde está el puente? Que ya tiras para arriba, que hay un barranco ahí. Hay unas cuevas allí y allí vivíamos nosotros. [...] Veníamos de los pueblos y vivíamos..." [Parla M.] "En Santa Fe, abajo."

S. (80 anys - dona)

Tot i que les coves tenien l'ús d'habitatge, no eren espais que complissin cap requisit de salubritat o seguretat, produint-se sovint despreniments i problemes relacionats amb la manca de serveis bàsics. De fet, per escalfar-se i cuinar, havien de fer unes fogueres que, en alguns casos, arribaven a ocasionar múltiples incidents.

"Y también estuvimos en las cuevas. Con el V. y con todos aquellos. Allí en Sant Oleguer. ¿Cómo se llama? Las primeras casas, las cuevas. Y pues allí me quemé. Desde aquí hasta aquí. Éramos muy chiquititas, yo tendría unos tres años y esta señora acababa de nacer. [...]. Pues me quemé porque estábamos en la cueva, y yo tenía un vestido muy finico. Y estábamos haciendo un... Un alumbre en un caldero, y mi mamá se metió a poner la olla. La M. era pequeña, tendría meses. Y yo me puse así, con la bata, a calentarme, y la bata se me pegó fuego. Y mi cuñada y mi hermano, '¡Mamá, mamá corre, corre, que se quema!' Y mi mamá ¿que hizo? Me la tiró para arriba la bata. Y llevo todo esto, mira, todo esto quemado".

Q. (75 anys - dona)

Diverses famílies gitanes van viure a les coves fins que, o bé van poder optar a habitatges en millors condicions o bé van ser obligats a abandonar-les. Tanmateix, aquesta millora d'habitatge sovint només es traduïa en nous espais d'autoconstrucció que també eren molts precaris. Així doncs, les famílies que s'ho podien permetre es desplaçaven a altres zones de la ciutat on edificaven habitatges amb materials reaprofitats i de baix cost.

"Entonces, después de las cuevas, venimos aquí en Can Puiggener, en las barracas de madera. [...] Hicimos unas barracas de madera y aquí vivíamos todos. [...] Y cuando hubieron las riadas nos dieron piso en Campoamor. Se inundó la casa. Primero nos llevaron en los Merinales. [...] A Can Puiggener volvimos a los ocho o nueve años."

S. (80 anys - dona)

Normalment, aquests habitatges eren de petites dimensions i, a més, albergaven diverses unitats familiars. Les següents testimonis descriuen l'estada en un d'aquests immobles on en diverses habitacions convivien famílies senceres, i on fins i tot el passadís era un espai destinat a dormir-hi.

[Parla Q.] *"Mi abuelo vivió siempre en el pasillo"*
[Parla K.] *"Vivíamos todos en una habitación, como esta o más pequeña. Con otras familias, payas y gitanas".* [Parla Q.] *"Y también estuvimos en las cuevas. [...] Éramos muy chiquititas, yo tendría unos tres años, y ésta señora acababa de nacer. Luego ya nos metimos de alquiler y allí estuvimos viviendo, hasta que mi madre se largó a otra casa, y ya nos fuimos a otra casa."*

Q. (75 anys - dona) i K. (73 anys - dona)

Aquestes dinàmiques referents a la cerca d'habitatge de la població nouvinguda també comportaven una forta segregació espacial que afavoria la creació de barris suburbials que acumulaven molta pobresa. Els efectes d'aquesta configuració espacial encara perduren fins avui. En aquest sentit, el següent informant relata com la seva família, sabadellenca des de feia generacions, residia en una d'aquestes zones. Allà hi vivien majoritàriament famílies paies, i la convivència entre gitanos i paies és descrita com a bona.

"Todo esto era una viña, cuando yo vine aquí todo esto era una viña, hasta arriba la carretera. Había casas salteadas, estaba esta, la mía, otra por aquí de los C., de la señora E., habían casas

muy salteadas, todos payos, únicos gitanos nosotros. Los únicos gitanos nosotros, después mi mama llamó a la abuelina, a la mujer del Tío J. junto con los carros, y le dijo, 'N., vente pa Sabadell que es una viña sin vendimiar, para vender'. Y entonces se vinieron y compraron allí en las barracas y se pusieron a vender."

J. (74 anys - home)

Ara bé, tot i els avantatges de la zona, aquestes primeres residències encara no disposaven d'espais sanitaris diferenciats i connectats a la xarxa.

"Después higiene, higiene, no teníamos. Porque nosotros teníamos la casa aquí y, por ejemplo, el lavabo estaba al fondo del patio, una caseta hecha de madera, para todo el mundo. Y no había ducha... [...] Aquí abajo, que hay una fuente que le llaman la fuente de Can Puiggener [...] que era una poceta de agua grande que la aprovechaban para la huerta y nosotros la aprovechamos para darle de beber a los caballos, [...] todos a beber agua allí abajo porque no teníamos agua potable. Y mi madre pues, para ducharnos, un barreño de zinc."

J. (74 anys - home)

D'aquest període també cal destacar que, com s'ha reivindicat en aquests últims anys, a les fàbriques tèxtils també hi treballaven moltes dones i, entre elles, dones gitanes, fet que ha tingut menys visibilitat. Un dels relats identificats a les entrevistes és el record d'algunes informants sobre com les seves mares, tietes i àvies els explicaven la por viscuda en els trajectes que feien pel riu per anar a treballar a les fàbriques.

"Cuando se iban a trabajar a las fábricas del textil desde Torre-romeu, cruzar... Es que Sabadell es después del río también y eso parece que nunca cuenta. Las historias que contaban estos grupos de mujeres, mis tías, mi madre, mis vecinas... del miedo que pasaban al bordear todo el río hasta llegar a la fábrica del tex-

til. Y habría comentarios de los jefes de la fábrica, '¡Coño, que contentas venís a trabajar, venís cantando todas!', y le decían 'Sí, del miedo que nos da venimos cantando'. Porque salir a las cuatro de la mañana para entrar en el primer turno que eran cinco, cinco y media... Sin una luz, sin una puta farola en ningún sitio pues la verdad es que... más de un susto seguro que se llevaron. Vamos, segurísima."

R. (48 anys - dona)

O aquest altre testimoni, que relata un fet semblant, però des d'una perspectiva ben diferent:

"Antes las mujeres íbamos aquí al Cal Quadres que hay una fábrica aquí en el río y nosotros mismas, donde íbamos a parar, íbamos de noche, y allí podías ir tranquilamente que no había ningún hombre ni nadie que se metiera contigo. Nadie. Podías ir a las horas que fuera por la calle, nadie se metía contigo. Ves ahora. Ni de noche ni de día ahora."

E. (69 anys - dona)

Respecte a la gran riuada que va ocórrer al Vallès l'any 1962, ha aparegut diverses vegades en els relats dels informants. La riuada va afectar tota la població que vivia a les zones adjacents i, per tant, bona part de les famílies gitanes que hi residien, ja que les víctimes, o bé eren treballadors nocturns de les fàbriques tèxtils del riu Ripoll, o bé els habitants de les barraques de la llera del riu que van resultar destruïdes mentre hi dormien.

"Yo tenía trece años. Esto fue madre mía... Una hermana de mi marido estaba su hermana parando con los carros, abajo un puente, y se ve que se metió el agua y se subieron para arriba. Y a una prima de mi marido, se le fueron los críos. Tres niños. Y la gitana llamó a mi cuñada, que era su prima hermana, '¡Corre, me se han escapado los niños!' Se bajó ella, y ya no los encontraron nunca, a mi cuñada y a ninguno. Nosotros vivíamos arriba, y pasaba de todo [...] esto fue una cosa grande... Y también me acuerdo de

la nevada. Recuerdo que no podíamos salir a la calle, porque eran tres metros desde la ventana para abajo. Y nos hacíamos, como vivíamos allí en el pasillo de... delante de M., con la pala, nos hacíamos pasillo. [...] Todo pasó de noche. Estaba todo el mundo horrorizado. Y cuando nos levantamos, se sentía el ruido del agua"

Q. (75 anys - dona)

Sobre els esdeveniments immediatament posteriors a la riuada, alguns informants encara recorden l'acte de presència de Franco a la ciutat.

"Todo lo que te estoy hablando en la época de Franco. Si en el 62, que hubo la riada, aquí vino Franco, aquí. [...] Vino y por aquí estuvo, yo no lo vi."

J. (74 anys - home)

Després d'aquesta catàstrofe, el "Ministerio de la Vivienda" va voler garantir un habitatge per a tota la població afectada, motiu pel qual es van construir pisos de protecció oficial que van contribuir a fer aparèixer barris completament nous a la perifèria de la ciutat.

"Yo vivía en las cuevas y él en las barracas. Y cuando hubieron las riadas nos dieron piso en Campoamor. Se inundó la casa. Primero nos llevaron en los Merinales. [...] A Can Puiggener volvimos a los ocho o nueve años". [Parla M., el fill] "Como mi padre tenía aquí los caballos [Can Puiggener], vendieron el piso y se fueron aquí en Can Puiggener".

S. (80 anys - dona)

Reprenent el tema de la migració, l'arribada d'aquestes persones va marcar el futur de la ciutat i n'alterà la fesomia. El flux migratori es va mantenir i va produir un cicle d'habitatges de primera arribada i posteriors desplaçaments i reubicacions. En alguns casos, s'ubicaven a les zones on havien anat els familiars i coneguts que els precedien.

"A uno le dan una pista de que allí hay trabajo y va... Y llamas a tu familia y dices oye que sí que aquí hay trabajo y va otro y esa cadena. [...] Por ejemplo, yo soy de Torre-romeu y Torre-romeu tiene la peculiaridad que son todos de Pedro Martínez o de Loja, o sea si venía alguien de esos dos pueblos, ¿dónde iba a parar? A Torre-romeu. ¿Dónde se ubicaban? En ese barrio. Y fueron llegando por ese tipo de agrupaciones, por ejemplo, lo que es Campoamor, Les Termes, la mayoría vienen de Murcia, Aragón y Murcia. Los que viven en esta parte de norte, vienen de otras migraciones, incluso más antiguas que los otros. Los gitanos que viven en toda esta zona de norte llegaron muchos antes que la gran avalancha de gitanos de Andalucía, Murcia, Aragón que llegaron a los otros barrios."

R. (48 anys - dona)

Un altre element que cal destacar és l'aparició de xarxes secundàries –més enllà de la família– que s'anaven configurant a partir d'una quotidianitat compartida entre les famílies paies i gitanes. Això va ser afavorir el suport mutu durant els anys de major misèria.

"En Sabadell, Torre-romeu. [...] Sí, tenían una casa, una casa compartida con no sé cuanta gente, más de familia y del pueblo, donde la vida comunitaria y los favores entre vecinos y la ayuda y la autoayuda entre vecinos era lo que les salvó realmente la vida, organizarse día a día."

R. (48 anys - dona)

La mateixa informant descriu la vida al barri tot destacant la convivència entre gitanos i paies, i el caràcter local que feia que la vida al barri els recordés aquella vida que alguns veïns havien dut als pobles d'on venien.

"Pues la verdad es que la vida en Torre-romeu era como seguir viviendo en el pueblo. [...] Primero porque está apartado, porque eran veci-

nos en el pueblo y han seguido siendo vecinos aquí, donde las noches de verano salían a cenar a la calle con las sillas... Lo típico de los pueblos, pues aquí. El poder jugar en la calle libremente, [...] para mí mis vecinos han sido como mi familia, vamos que si me tenía que dar una colleja mi vecina no había problema, me la daba y me llevaba a mi casa y ya está. No ha sido una convivencia, es que no se como decirlo, muy dividida no entre gitanos y no gitanos. Yo creo que Torre-romeu es un buen ejemplo de convivencia entre diferentes culturas. Sobre todo porque unía la pobreza de la que veníamos y no era significativo como puede ser ahora en otros barrios."

R. (48 anys - dona)

En aquest sentit, alguns dels informants de més edat destaquen la continuïtat del vincle establert durant aquella època fins avui.

[Parla Q.] *"[Había] mucha gente del barrio que ha sido castellana, que no han sido gitanos. Mi padre por Navidad traía pavo, y comía toda la calle. A todo el mundo le daba un trocito. [...] [Nos veíamos] con todos los niños del barrio. Del barrio no había ni payos ni gitanos. Éramos todos una familia. Íbamos a su casa, si venían a mi casa mi madre les daba todo lo que había. Como un niño más."* [Parla K.] *"Nos hacían bocadillos, y mi madre cuando veían también les hacía el bocadillo."* [Parla Q.] *"Pan con aceite, chocolate... Lo que le daban a sus hijos o a sus nietos, pues nos lo daban a nosotras también. Y mi madre igual."* [Parla K.] *"Ellos eran payos, y nosotros gitanos, pero éramos todos una familia. Si a ti te faltaba una cosa y yo te la podía te la daba, y así vivíamos antes."*

Q. (75 anys - dona) i K. (73 anys - dona)

Així doncs, durant els anys seixanta, i fins, aproximadament, la Crisi del Petrolí de 1973, la població de Sabadell va continuar creixent a través de la immigració provinent de la resta de la Península.

Aquest és el cas d'una de les informants, que relata que va ser a l'edat d'onze anys quan va arribar al municipi sabadellenc amb les germanes i la mare. Aquesta última va començar a treballar a la cuina de l'Euterpe.

"Yo ya me vine aquí con unos 11 años. [...] Allí solamente se quedó la madre de mi madre. [...] Pues bueno, claro era muy mayor y bueno a ver, vino una tía mía que vino a buscarnos porque a ver, veía que eramos 2 nenas, éramos 3 personas que podíamos trabajar y mi madre estuvo trabajando en el Euterpe. Ella vino aquí pues también tendría sus 60, pues no te extrañara que tuviera un poquito menos que yo, unos 60 y algo. Y se metió en el Euterpe a trabajar, en la cocina. Y ella ya trabajaba allí y nosotros ya trabajábamos en la fábrica. Y se tiró muchos años allí en el Euterpe trabajando y aquí ya pues ya estábamos nosotros mejor, nosotros aquí ya empezamos a ganar un poquito. Nos fuimos a vivir con una tía que estaba aquí porque aquella tía vino a buscarnos al pueblo porque ella decía que era una lástima que estuviéramos pasando las fatigas que estábamos pasando, que no teníamos absolutamente nada, habiendo aquí trabajo y podíamos trabajar las tres, mi madre, mi hermana y yo."

E. (69 anys - dona)

Seguint amb la mateixa informant, afirma que la migració a Sabadell va resultar en una millora notable de la qualitat de vida de la seva família. Tant la seva mare com ella, amb només onze anys, van trobar feina de seguida i, a més, la mare podia endur-se de l'Euterpe les restes del menjar que servien.

"Ah, yo cuando vine aquí, cuando vine a Cataluña. [...] Enseguida mejoramos, y mi madre también, a mi madre le daban muchísima comida allí en el Euterpe. A ella le daban porque sobraba. [...] Y además nosotros nos fuimos donde con una tía mía, que ellas ya llevaban aquí mu-

chos años y tenían. [...] Ellas, mira, se vinieron pues porque aquí había trabajo, se vendía porque nosotros somos vendedoras ambulantes y mis tías eran eso, vendedoras ambulantes y allí no se vendía. Entonces aquí se vendía y ellas pues ya se quedaron. Eran dos hermanas y entonces se vinieron aquí, aquí a Sabadell. Aquí a Torre-romeu se vinieron. Porque yo he vivido en Torre-romeu, luego me casé y me vine aquí a vivir, pero mi gente toda están por allí, todas en Torre-romeu, todas. Entonces pues mira, pues nos vinimos con aquellas tías y de verdad que fue favorable porque, primero que ellas nos dieron el cobijo que nosotros necesitábamos y ya luego encontramos ese trabajito que también nos fue muy bien."

E. (69 anys - dona)

Per acabar, la mateixa informant descriu les primeres impressions que va tenir en arribar al barri de Torre-romeu, quan encara era una zona en plena expansió i on els carrers no estaven asfaltats.

"Lo vi muy bien, lo vi muy contenta, muy alegre. Además ya nos pusimos a trabajar. Venía el Sereno a tocarnos la puerta para que no nos durmiéramos. Porque entonces mira, Torre-romeu era una cuesta todo así, todo de piedras. Torre-romeu eso era... bueno, el día que llovía había barro hasta donde te digo. Y yo trabajaba en la Riereta, que aún la fábrica sigue en pie. [Era una fábrica] de cartón. Yo hacía cajas de cartón. Trabajábamos allí en la Riereta. O sea que desde donde nos dejaba el autobús, en el centro de Sabadell, hasta la Riereta teníamos un buen trozo para andar. Pero bueno, íbamos contentas, lo que es la juventud. Aquello era una maravilla. No estábamos nunca cansadas, nos levantábamos a las cuatro de la mañana a pintarnos, a arreglarnos, a perfumarnos... Cuando entrábamos al autobús, pua, madre mía la que formábamos. Ahí lo que formábamos [riu]. Porque a la E. es que le encantaba la risa, le encantaba. Y entrábamos al autobús, ¡madre mía de

mi vida la que forman con nosotros! Sí porque siempre hemos ido muy arregladas. Entonces ahí conocí la vida, ese poquito tiempo conocí la vida. Muy guapo. Eso tenía que haber estado para siempre. Pero mira hija, se acaban las cosas. Pero aquellos 15 años, 16... aquellos 14... oh! Los sábados no íbamos a ningún sitio, nos poníamos un tocadiscos y nos comprábamos una Coca-cola o algo, porque no nos dejaban salir tampoco, y allí en la casa pues allí nos tirábamos pues todo el sábado. Cantando, bailando... Allí estábamos... pues había 3 o 4 primos y 3 o 4 primas hermanos, o sea que, habíamos en la casa por lo menos 20 personas. Y había 2 habitaciones nada más, y un patio y una cocinica porque la habitación de delante era comedor, pues la hicimos una habitación para acostarnos. Y ahí estábamos, mira, muy feliz. De verdad que muy bien, muy bien."

E. (69 anys - dona)

Guerra Civil i dictadura

Amb l'esclat de la Guerra Civil els gitanos van ser perseguits, van patir i es van haver d'exiliar. És a dir, van patir les conseqüències de la guerra igual que tota la societat; no obstant això, a causa de la seva afiliació ètnica, cap dels dos bàndols els va oferir un tracte favorable. Si bé les situacions viscudes pels informants són diverses, des de fugir dels bombardejos, passant per la pèrdua d'un posicionament socioeconòmic benestant, fins a arribar a assassinats polítics, no només els informants de més edat recorden els mals moments que van viure als pobles d'origen quan va començar la guerra, sinó que fins i tot els seus descendents continuen relatant les dificultats viscudes pels seus familiars. En aquest sentit, la història que ens explica el següent informant és la d'una fugida constant de la violència. Els carros i els cavalls que formaven part de la forma de viure d'algunes famílies gitanes van facilitar la mobilitat exigida per aquests desplaçaments forçats.

"No porque ellos [els pares] no estuvieron [a la guerra]. Ellos estuvieron huyendo con el carro y el caballo. Había un bombardeo allí, eso sí que lo he sentido, pues enganchaban y se iban allá y había un bombardeo para allá y enganchaban y se iban para allá. Y eso es lo que hacían, huir. [...] No los gitanos, muchos payos también."

J. (74 anys - home)

Com ja s'ha comentat, a banda de la violència generalitzada, els gitanos també eren perseguits degut a la seva pertinença ètnica, una condició que, davant de l'agressor, passava per davant de qualsevol afiliació política afí. Per tant, el suport a l'ocupant de la zona en la qual vivien –o en la qual havien quedat atrapats mentre fugien de la guerra– no era garantia de salvació. L'argumentari feixista justificava la violència contra el poble gitano amb idees clarament racistes i els rojos perquè consideraven que el seu estil de vida perjudicava l'engranatge re-

volucionari (Pujol, 2010) o, com en el cas de la Colectividad Campesina Adelante de Lérida, perquè eren "molt joves i molt de família (Tur, 2019).

"Los gitanos del pueblo los cogieron de derechas y les hacían y obligaban a enterrar a los muertos. Algo tan respetuoso para nosotros, para todo el mundo, un muerto es sagrado"

T. (73 anys - home)

"Luego pillaban a muchas gitanas y las metían en la cárcel, las pelaban... [Lo hacían] los dos bandos, sí. Los dos bandos. Que yo me acuerde que ella me contara a mí, los dos bandos."

E. (69 anys - dona)

David Martín Sánchez (2018) afirma que, majoritàriament, el poble gitano va adoptar un perfil apolític en què no prenen posició en relació amb el règim existent. No obstant això, s'ha recollit el cas d'un assassinat polític sofert pel membre d'una família gitana a causa de la seva participació en la vida política. Les informants, netes de la seva dona, recorden de la següent manera el relat que l'àvia els hi va transmetre.

[Parla G.] *"Lo mataron en la puerta de mi abuela, le pegaron un tiro en la frente. Lo mataron al hombre. Entonces mi abuela se quedó viuda con veintipocos... Vale. Entonces tuvo que sacar a sus niños adelante. Y luego se juntó con mi abuelo verdadero".* [Parla O.] *"Si, claro, sacó a sus niños adelante, pero pasó una guerra."* [Parla G.] *"Claro, ella pasó la guerra, pasó mucha fatiga, se quedó viuda con veintipocos años mi abuela. Decía que tenían que correr, que tenían que... Yo muchas veces con risa con ella, porque yo ya te digo..."* [Parla O.] *"Porque ella lo contaba yo todo risa pero claro. [...] Lo del abuelo pasó en Granada, en el pueblo donde ellos vivían. Los rojos le pegaron un tiro, porque claro unos eran de rojos, los otros no sé... Y nada, allí lo mataron. Durante la guerra. Y claro, ella decía que allí mismo lo mataron, mataron a*

su hermana también, cayó, y ella tuvo que correr con sus dos niños, ya ves tú. En el mismo momento en que le tiran, ella tiene que correr con sus niños, porque las bombas caían. Igual que ahora mismo está pasando en Ucrania."

G. (45 anys - dona) i O. (36 anys - dona)

Aquest fet va capgirar la vida de la seva àvia, ja que, d'un dia a l'altre, passava de gaudir d'un posicionament socioeconòmic benestant a haver de fugir i lluitar contra la misèria constantment.

"Era una familia muy bien puesta económicamente, pues tenía una vida con bastante dinero que llevaba su primer marido, que estaba en la política. [...] Y yo siempre le preguntaba: abuela, ¿y tú por qué has tenido dos maridos? [...] Entonces ella me contaba que había pasado luego, porque él era político, y antiguamente los políticos..."

G. (45 anys - dona)

Aquest mateix fet també mostra com n'és de difícil trencar el silenci sobre les vivències ocorregudes en aquells anys. En aquest sentit, algunes de les experiències viscudes per l'àvia, no van sortir a la llum fins que les netes li ho van preguntar. Tots aquells anys, l'àvia i la mare de les netes no n'havien parlat gaire; així com les netes han pogut i volgut detallar aquest episodi de la vida de l'àvia, la mare es va limitar a explicar el patiment que la guerra va suposar per la seva mare, sense gaires detalls.

"Bueno, ellos pasaron una guerra. Ella pasó una guerra y lo pasaron, pues ya ves muy mal, una guerra se pasa muy mal. No sé si duró, la guerra 3 años y algo, más luego la posguerra. [...] Muy mal, ya ves pues malísimamente que estaba. Cómo van a estar en una guerra, sí que tenían dinero, pero aquel dinero ya no valía. Entonces pues hacían lo mismo, o pedían o mira, y era lo único que hacían."

E. (69 anys - dona)

La filla d'aquesta mateixa dona explica la misèria i, en especial, la fam que la seva mare i els seus tiets passaven mentre fugien de la guerra, havent de recórrer fins i tot al robatori.

“Sí claro que pasó hambre, ya ves si pasaba hambre. Como viera a algún pastor que llevara... primero le ofrecían dinero eh, eso sí lo han tenido toda la vida ellos, y no quería venderle ninguna oveja que llevara, cualquier choto, cualquier cosa así, no quería, bueno pues esperaba a que andara y mis tíos pues se la robaban. Intentaban comprársela, no querían, pues se la robaban porque ellos tenían que comer. Y como ellos sabían de que eran matarifes de estos pues... A ver al payo le daba igual, ellos se lo pelaban, se las arreglaban como podían, pero claro que han pasado, claro que han pasado hambre.”

E. (69 anys - dona)

Tal com s'ha mostrat en fragments anteriors, parlar dels anys de postguerra és difícil per a moltes de les persones que la van viure i patir, tant per les experiències viscudes com per les implicacions de les decisions preses. En aquest sentit, alguns informants han evitat parlar de la misèria d'aquells anys. La filla d'una d'aquestes persones explica com n'era de difícil pel pare de parlar-ne.

“A mi padre pobrecito mío le costaba horrores. Sí que lo hablaba, pero le costaba, mucho. Y hay una cosa que muchas veces compartimos con mis amigas y [gente] de mi edad: de los que han vivido en esa etapa, esos padres, con un carácter un poco, no duro, pero sí que les costaba mucho exteriorizar sentimientos, mucho más cerrada. Por ejemplo la idea de que no soportaba ver pasar a nadie hambre. [...] O sea, iba en busca de esa persona, le llevaba comida, nunca lo ha soportado. O esa sensación de ser super exagerado a la hora de hacer compras, a la hora de hacer comidas, que sobrara comida era como... que él estaba intranquilo. Y eso vie-

ne a raíz de vivir con mucha. Mucha escasez, mucha. Situaciones muy duras.”

R. (48 anys - dona)

Les dades extretes de les entrevistes il·lustren que, durant la primera dècada franquista, les condicions de vida de la població eren molt dures i, encara més, si es pertanyia a grups marginats i estigmatitzats, com el poble gitano. Ara bé, entre ells també hi havia casuístiques diverses, des de la pobresa més extrema a situacions relativament més favorables.

“Pero la situación por ejemplo en el pueblo que tenía la familia de mi padre, a la que tenía mi madre era muy diferente. Siendo familias de una situación humilde, mi padre pasó muchas más necesidades, mi padre lo pasaron muy mal su familia. En cambio la de mi madre, en el pueblo contaban con una situación de más bienestar, bastante más bienestar y no pasaron realmente las situaciones que pasó mi padre. Mi padre trabajaba con 6 años, cuidaban cerdos él y mi tío, con 6 y 5 añitos.”

R. (48 anys - dona)

Abans de continuar, cal puntualitzar que durant el franquisme es va recuperar la Llei de Vagos y Maleantes, la qual es va inserir al Codi Penal espanyol. A més, el 1943 es van afegir disposicions de suport al Reglament de la Guàrdia Civil sobre la vigilància al poble gitano. D'aquesta manera, la Guàrdia Civil podia vigilar els gitans; tenien permís per fer inspeccions de documentació i escorcolls arbitraris. Aquesta situació es veu reflectida en el següent fragment:

[Parla Q.] *“Viniendo para acá mi abuelo sí, mi papa no porque él no ha ido con los carros. Decía que venía la policía a media noche, los levantaba, los tiraba, les cortaban el pelo a las mujeres, a media noche les hacían coger los carros, que se fueran”. [Parla K.] “Ahí tenían la ollita, que estaban haciendo de comer, y les pegaban patadas, y tiraban la olla de comida. Y*

se quedaban los niños pequeños sin comida. Mucha discriminación."

Q. (75 anys - dona) i K. (73 anys - dona)

I no només la Guàrdia Civil, els cossos policials de l'estat també reprimien de forma sistemàtica els gitanos i la seva forma de viure. Aquest és el cas del següent matrimoni, els quals detallen experiències relacionades amb aquesta repressió.

[Parla U.] *"Antes iban montados a caballo, y a todo el que iba pidiendo, cogiendo papeles, a estos los cogían y los metían al calabozo. Estos eran los urbanos. Iban a caballo".* [Parla S.] *"Claro, por vender [...] me metieron presa. Doce años tendría, llorando."*

U. (79 anys - home) i S. (80 anys - dona)

D'aquesta manera, l'ús de la por s'instaurava com a mecanisme d'intimidació i control social al llarg de la dictadura franquista, especialment durant els anys 40 i 50. És per això que la societat va veure's obligada a no parlar de determinades qüestions com la religió o la política en espais públics, delimitant així el discurs públic del privat per tal de no ser empresonat o agredit per part dels cossos de seguretat. Així ho relaten alguns informants:

"Con Franco es que no podías ni hablar en los trenes. A lo mejor ibas en los trenes y no podías hablar como ahora hablamos de religiones. Te metían preso y allí te mataban a palos. No [a mí nunca me pasó nada así]. Sabías que no lo podías hacer, sí que sabíamos que no lo podíamos hacer y no lo hacíamos."

E. (69 anys - dona)

"Y además veníamos también de una situación, por ejemplo, por ese razonamiento político, esa posición política que sí tuvieron mis abuelos, los dos fueron prisioneros de guerra. Entonces, ese miedo, ese recelar del miedo siempre se ha vivido, siempre se ha vivido. Y de una manera u otra pues, tus padres te lo han transmitido."

Bueno, me recuerdo cosas de mi padre, pobrecito, que cuando hablábamos así de política, teníamos oposiciones y hemos tenido posiciones bastante distanciadas y él siempre me decía: 'Hija si a mí me gusta que tú tengas tus ideas políticas. A mí me gusta que tú las defiendas, pero eso no lo digas fuera eh'. O sea, en casa podíamos hablar de la política y de qué opinábamos, pero eso era un razonamiento... Dice 'Tu esto no lo hables con nadie fuera, nunca'."

R. (48 anys - dona)

En aquesta mateixa línia, amb motiu de l'extrema pobresa viscuda durant la postguerra, la fam va esdevenir habitual entre molts habitants del territori, independentment de si les famílies eren gitanes o paies.

[Parla J.] *"No, eran conocidos..."* [Parla P.] *"Pasaban hambre payos y gitanos, todo el mundo..."* [Parla J.] *"Mira, había una paya que siempre lo contaba mi mama que cuando pelaba las patatas le decía 'Matilde dame las cáscaras que las cuezo', las cáscaras para cocerlas, y mi mama le decía 'toma, toma' y le daba un puñado de patatas. Y se llevaba las patatas y se llevaba las cáscaras. Hambre había mucha, te lo digo yo."*

J. (74 anys - home) i P. anys (44 anys - home)

Val a dir que el més habitual del discurs dels entrevistats és que diguessin que ells no van passar gana, però que, en canvi, expliquessin com els altres sí que en van passar. Malgrat això, al llarg de les entrevistes gairebé tots els informants acaben relatant algun episodi que permet intuir l'escassetat i la gana que passaven ells i les seves famílies.

"Nosotras, la verdad, no hemos pasado hambre, no hemos pasado abundancia, ni hemos pasado necesidad. Hemos pasado necesidad de muchas cosas, no como ahora que abres la nevera y comes lo que quieres, o que vas al supermercado y compras lo que quieres... Pero"

hambre nunca hemos pasado, la verdad. A comer lo que había... Hacíamos una olla y a lo mejor de esa olla comíamos dos veces."

Q. (75 anys - dona)

Així doncs, cal destacar la dissonància en algunes parts dels relats dels informants en relació amb la fam. Si bé expliquen que eren famílies que, a diferència de la resta del veïnat, no havien patit una situació de fam, al mateix temps relaten que només disposaven d'aliment suficient per fer un sol àpat diari. El següent testimoni, en relació amb la fam, explica el següent de quan tenia aproximadament deu anys.

[Parla J.] *"Hambre sí, sí claro. [...] Yo pasar hambre no he pasado, lo que pasa que claro, mi madre en paz descansa pues hacía una olla y era para todo el día, no teníamos el capricho de pedir un bocadito de jamón, un bocadillo de chorizo eso no lo teníamos..."* [Parla P.] *"Pero tú has vivido la gente que estaba contigo, de tu edad que han pasado hambre..."* [Parla J.] *"Claro, claro, mucha hambre. [...] Yo he dado un bocadillo... Venían a parar uno, aquí abajo y yo le decía a mi madre: mama hazme un bocadillo de butifarra y... '¿Para qué quieres butifarra ahora?', y yo, 'Tú házmelo, grande.' Y cogía para aquí y se lo llevaba abajo a que se lo comieran ellos. Porque yo me acordaba de lo que habíamos pasado nosotros y le llevaba... y mi madre me decía, '¿No ha sido para ti, verdad?'. Y [yo decía] 'No, ha sido para los gitanos que han venido ahí'."*

J. (74 anys - home) i P. anys (44 anys - home)

Aquestes dues germanes també expliquen que, malgrat no passar gana pròpiament, sí que havien patit escassetat, en funció de si el pare els podia portar menjar de l'escorxador on treballava.

[Parla K.] *"No, nosotras hambre nunca hemos pasado. Escasez sí."* [Parla Q.] *"Porque mi padre ha trabajado toda la vida con los pollos. Y nos traía pollos, gallinas, nos traía huevos, nos traía*

conejos. Porque si no se morían les cortaba la cabeza y nos los traía." [Parla K.] *"Mucha gente de barrio que han sido castellana, que no han sido gitanos. Mi padre por Navidad traía pavo, y comía toda la calle. A todo el mundo le daba un trocito."*

Q (75 anys - dona) i K. (73 anys - dona)

Per tal de fer front a aquesta fam, alguns dels informants relaten la necessitat d'haver de recórrer a una gran diversitat d'estratègies de supervivència per tal d'aconseguir menjar.

"¿Sabes dónde han hecho esto del tren? Pues allí había dónde herraban caballos, arreglaban caballos, los carros... Y a la tienda la llamaban 'La coloma'. Mi madre me mandaba a comprar, y claro, no había dinero, a lo mejor me regalaban una pasta. Decía, 'Tengo hambre, dame algo! [riu]. Algunas veces pegaba a mi hermano para que me diera chocolate [riu]. Decía, '¿Qué quiere tu hermano, que está llorando?' '¿Quiere el chocolate!' [riu]. Me daba el chocolate y mi hermano llorando. Ay... qué vida aquella. Lo hemos pasado mal."

S. (80 anys - dona)

El següent informant encara recorda que, quan era petit, va veure com un nen va haver de recórrer al següent intercanvi per aconseguir un entrepà.

"Hambre había mucha, te lo digo yo. Yo no he pasado hambre, pero yo me acuerdo que estábamos jugando a las bolas. [...] Y había un niño que le faltaban 2 o 3 dientes... ¡Claro! Los cambiaban... Los había cambiado, y estaba comiéndose un bocadillo que yo no sabía lo que era y algunos me lo dijeron, de mortadela."

J. (74 anys - home)

O el cas d'aquesta altra informant que explica que, mentre ella es cuidava de casa seva, la seva mare i els seus germans sortien a cercar menjar intercanviant qualsevol article que tingués valor de canvi.

"[...] mi hermano pues se iba con mi madre a pedir o a cambiar cualquier trapo por garbanzos, por trigo, por cebada, por cosas así para poder comer. Para poder cambiarlo por pan. Y entonces pues claro, mi madre pues siempre casi siempre estaba fuera, nos quedábamos yo y una hermana que tengo más pequeña que yo, pero yo pues siempre me encargaba de lo que era de la casa."

E. (69 anys - dona)

I no només menjar, la mateixa informant, ensenyant-nos una fotografia de la seva mare, el seu germà i ella, ens explica que només se la van fer perquè la mare acredités que tenia fills i pogués aconseguir medicaments.

"Es mi mama. Yo y mi hermano. En el pueblo. Ahí, esa foto se lo tuvieron que hacer para que nos dieran los medicamentos gratis. [...] Pues porque no teníamos para comprarlos. [...] Esa foto se lo hicieron los de... Por ejemplo, los del alcalde de allí le hicieron como una cartilla para que nos dieran los... Para que vieran que tenía dos niños... Claro para que nos dieran los medicamentos. [...]. Estaba mi madre embarazada."

E. (69 anys - dona)

Tal com recorden els informants, també era molt habitual que, durant la dictadura, les famílies gitanes no duguessin els seus fills a l'escola, perquè a casa necessitaven que treballessin. La següent informant no va poder anar a escola fins als nou anys, quan unes senyores del poble de Salar (Granada) van proposar-ho a la mare.

[Parla imitant a les senyores] *"Mira, Paca, nos vamos a llevar a las dos niñas porque las niñas no tienen colegio y entonces al menos que aprendan algo. Y entonces ya mi madre, como mi padre ya se había muerto dice, 'Bueno, pues sí'. Mi madre siguió pidiendo, mi hermano [...] en un esto que hacían el yeso, ya ves tú no podía ni con las puertas, pequeñoito... Y entonces*

se puso ahí y también pues le daban algo. Y nosotros pues ya íbamos al colegio. Yo en un año aprendí mucho, bastante, y mi hermana también."

E. (69 anys - dona)

Un altre aspecte a tenir en compte és l'obligatorietat del servei militar, que també atenyia els homes gitanos. L'obligatorietat de la mili es va allargar fins a l'any 2001, en plena democràcia, així que durant el període anterior els homes eren cridats a files i, o bé hi anaven, o bé se n'escapaven fent ús de diverses estratègies.

[Parla U.] *"Allí no mandas nada. Es lo que quieren ellos. No fueron muy buenos [años]. Te metían allí dentro, y tenías que hacer lo querían ellos. Y si no lo hacías al calabozo. En Mahón. A todo el mundo [trataban igual]." [Parla N.] "Y qué cosas os mandaban hacer en la Mili?" [Parla U.] "Tonterías nada más. A coger piedras, a limpiar el campo de piedras. Tonterías. Hacer gimnasia, a correr. Muchas cosas. [...] Allí no mandas en tu cuerpo. A lo que te quieran hacer."*

U. (79 anys - home)

El següent informant, explica que durant el seu pas per la mili va tenir tota mena de problemes i, molt sovint, l'arrestaven.

"Yo que siempre estaba arrestado. [...] Porque era travieso. [...] Me escapaba todas las noches. Estaba casado y yo todas las noches me escapaba. [Va fer la mili a Pedralbes]. [...] Saltaba la valla. [...] Y cuando se casó mi hermana la T. que le pedí permiso, porque estaba arrestado por no saber el nombre del capitán [...] mira que lo sabía perfectamente, han pasado 40 años o 50 y me acuerdo del nombre, pero cuando me lo decía delante de él no me salía. Don Javier Sacorteza Ferra de Galleta, era vasco. Y se ponía delante de mí, '¿Cómo se llama el capitán de su compañía?', 'No lo sé', 'Cogedle el nombre', arrestado. Cada fin de semana... Pues Don Ja-

vier Sacorteza Ferrera de Galleta le pedí permiso porque se casaba mi hermana y me dijo 'Tú cuando sepas mi nombre iras de permiso'. Y los amigos me aconsejaron, 'ves al pater, el cura, que el capitán es lo mismo que él, ves al pater', dice 'que te tiene que dar permiso para la boda de tu hermana', y fui al pater y se lo expliqué, y llegó el pater y estuvo con él y llegó y me dijo 'El capitán de su compañía ¿qué es, un cura?'. Digo, 'no, usted', dice y entonces para que lo llamas para pedir permiso' y yo digo, 'Me lo han dicho que...', '¿A qué hora se casa su hermana? Pues se va usted a las 12 y a las ocho de la tarde aquí'. No cal que vaya a la boda... Pues me escapé a las cinco o las seis de la mañana y aparecí a los tres días. Me emborraché y no fui y me esperaban en la puerta [riu]."

J. (74 anys - home)

En canvi, aquest altre informant explica que guarda un molt bon record de la mili. En sintonia amb els informants que han explicat que a la mili tots eren iguals –no percebien discriminació per ser gitanos–, fins i tot va arribar a rebre una proposta d'ascens que inicialment va acceptar fins que va acabar abandonant l'exèrcit.

"Quiero que seas cabo primero, dice, y si quieres, te puedes quedar en el ejército porque ya una vez que eres cabo primero, sargento es otro paso que ya cobras una semana que no veas... Y de cabo primero cobras, pero ya... bueno, cobraba cuando la mili porque la hice. [...] Total que hice lo de cabo pero entonces salí y bueno, muy bien. [...] No, muy bien, en el ejército bien. Un buen recuerdo, extraordinario. Tenía sus más y sus menos, aquellas cositas, pero bueno, bien, bien."

T. (73 anys - home)

L'obligatorietat del servei militar feia que els que se n'escapaven il·lícitament fossin perseguits per les autoritats; sobre això aquestes dues dones expliquen que el seu avi va haver d'amagar-se de la policia durant molts anys, desencadenant una gran por vers els cossos policials.

[Parla G.] *"Bueno el papa era francés eh. Y entonces decía que había estado mucho tiempo allí... Hablaba en corso. No sé si se fue ahí a hacer la mili o qué, pero hablaba en corso."* [Parla G.] *"No la mili no, que no le gustaba y se fugó [riu]."* [...] [Parla O.] *"Si no hizo la mili, que por eso se escondía de los policías. Siempre que veía los policías..."* [Parla G.] *"Por eso le daba tanto miedo la policía..."*

G. (45 anys - dona) i O. (36 anys - dona)

Pel que fa a la mort de Francisco Franco, els informants la van viure de formes ben diferents, però el denominador comú va ser la incertesa sobre què passaria.

[Parla J.] *"Normalmente. Nosotros no somos vengativos por eso. Cuando una persona se muere ya ha pagado bastante. Ya está. Lo que haya hecho para él. [...] No [sentimos alivio] porque no sabíamos lo que iba a venir luego. No sabíamos los que iban a venir si iban a ser iguales o peores. No sabíamos. Eso a medida del tiempo nos hemos dado cuenta. Hay gente que no se da cuenta, que dice que la época de Franco era mejor. [...] Es que ni yo ni nadie sabía si íbamos a estar mejor o íbamos a estar peor."*

[Parla P.] *"Yo recuerdo el cambio de Franco. [...] Es que fue muy lento, no es que cambió la ley y ya podíamos salir, fue todo muy lento, muy adaptativo y ya está. Era muy chico yo... cuando murió Franco que no fue todo de golpe, fue todo adaptándose poco a poco."*

J. (74 anys - home) i P. (44 anys - home)

> Relats i narratives sobre la Guerra Civil i el franquisme

Fins a aquest punt, s'han exposat experiències concretes que els informants han volgut transmetre sobre fets relacionats amb la Guerra Civil i la repressió posterior, siguin experiències viscudes en primera persona o transmeses per familiars o coneguts que sí que van viure durant aquest període. No obstant això, el gruix de les dades no fa referència a episodis concrets, sinó a relats i narratives que durant tots aquests anys han circulat entre la comunitat gitana. En aquest sentit, s'ha vist com els informants van conèixer molta gent que passava gana, però la majoria assegura que ells, encara que vivien en una situació de gran misèria, no en van passar; o com, en casos de violència i repressió, malgrat que molts informants coneguin persones que en van patir, afirmen no haver-ne patit directament. D'altra banda, els fills i nets de les persones que van viure la guerra han dit que a casa mai no se n'ha parlat gaire.

Així doncs, s'han identificat molts relats que, malgrat no ser viscuts en primera persona per cap dels informants, apareixen sovint en l'imaginari que els gitans tenen sobre els períodes que comprenen la Guerra Civil i la dictadura posterior. Molts d'aquests fragments fan referència a fets relacionats amb la violència i la discriminació, des de la Guerra Civil fins avui.

"Los gitanos del pueblo los cogieron de derechas y les hacían y obligaban a enterrar a los muertos. Algo tan respetuoso para nosotros, para todo el mundo, un muerto es sagrado"

T. (73 anys - home)

El següent episodi ha aparegut en diversos relats dels informants. Tots destaquen que el fet de rapar les dones gitanes és una de les agressions que més mal els pot fer, a causa del valor simbòlic associat als cabells llargs de les dones.

"Luego pillaban a muchas gitanas y las metían en la cárcel, las pelaban... [...]. [Lo hacían] los dos bandos, sí. Los dos bandos. Que yo me acuerde que ella [la abuela] me contara a mí, los dos bandos"

E. (69 anys - dona)

I no només els cabells de les dones, ja que també han relatat com miraven de vexar-los atacant qual-sevol element que formés part de la seva identitat, com el bastó que usaven per domar i controlar les bèsties.

"Había, a la entrada de la fuente, por donde bebían los caballos dos sillas y una maquinilla de pelar, de aquellas que pelaban a los burros. Y entonces a los gitanos los paraban allí, los sentaban, les cortaban el pelo a rape, les pedían el carné de identidad, y llevaban siempre una garrotilla para las bestias, para manejar, que eso es tradición nuestra, la vara, la gran khali. Pues se la quitaban y les decían 'Cuando termine la feria pase usted por el cuartel y se la daremos'. O sea, el control tan riguroso por el hecho de ser gitano, a los payos a ninguno"

T. (73 anys - home)

El següent episodi ha estat il·lustrat amb experiències concretes per part dels informants i, a més, també circula en l'imaginari d'altres informants. Es tracta de la persecució i la repressió que patien quan es desplaçaven amb els carros; més d'un ha explicat com als seus pares els hi havien tirat l'olla d'una puntada de pau.

"Muchos gitanos iban con carros y entonces la Guardia Civil iba, les tiraban la comida, y les pegaban palizas."

S. (80 anys - dona)

> Valoracions polítiques sobre el franquisme

A mesura que el context socioeconòmic de l'època canviava, els informants n'anaven forjant percepcions diferents; la majoria descriuen una situació d'incertesa arran de la mort de Franco, alguns narren una clara millora de vida i d'altres afirmen tot el contrari. Aquestes casuístiques diverses, d'acord amb Martín (2018), responen al fet que la societat espanyola sortia tot just d'una guerra, és a dir, d'una situació de precarietat i pobresa extrema que, a poc a poc, va anant adquirint una certa estabilitat i una progressiva reactivació econòmica. Aquesta successió d'esdeveniments va provocar una sensació de falsa estabilitat, de manera que una part de la població ho va viure com una millora positiva, malgrat el control i la repressió social de l'època.

Així doncs, tot i les experiències que suggereixen que el franquisme va ser un període tràgic per la comunitat gitana, marcat per la fam i la misèria, hi ha informants que dibuixen el període franquista com a un escenari positiu en molts sentits. Per exemple, la següent informant en destaca la percepció de més seguretat i de menor cost de la vida.

"Yo para mí que antes estaba la vida, cuando estaba Franco, mejor que ahora. Porque era todo más barato. Y tú ibas por la calle, íbamos a trabajar, y no se metían con la gente. Ahora te ven una cosita de oro y ya te la quieren quitar, antes no. Antes no estabas tan perseguido. Ahora no puedes dejar nada, que te lo roban."
"Bueno [antes] había más racismo en la policía que no nos dejaban ni vivir."

K. (73 anys - dona)

En canvi, una altra dona d'aproximadament la mateixa edat destaca que, malgrat que durant el franquisme es prohibís la immigració, el dictador va permetre que el poble gitano continués vivint a Espanya. I, fent una comparativa de l'actualitat vers el període del franquista, considera que hi va haver una davallada econòmica després del canvi de règim.

"Pero sobre todo Hitler, bua, lo que hacía con los gitanos eso fue una... Eso fue, vamos, una masacre. Una masacre. Franco también, no? Pero yo que sé, yo ya Franco lo conocí como buena persona. [...] Y Franco también, eh, Franco no hables con mucha gente de Franco que te dice que te vayas por ahí. O sea que no. Lo único que pasa que tuvo Franco que la única raza que dejó, aquí en España, fue a los gitanos. No entraba nadie de fuera. [...] Eran tiempos más buenos en el sentido para nosotros. Vendíamos, no había tanta crisis y sino pues en un momento dado pues a lo mejor te metías en alguna casa y aquella señora te conocía, como ahora hago. Yo antes de salir pues llamo: mira, voy a llamar a Fulana; mira que voy, que he traído esto, he traído lo otro... Ya voy directamente a tu casa. Pero ahora la cosa de la pobreza está más malamente. Las mujeres van a comprar o vamos a comprar [...] y entonces pues vamos, ahora vamos mucho más justos".

E. (69 anys - dona)

D'altra banda, alguns informants, tant joves com grans, han afirmat haver notat un canvi que, posteriorment, van catalogar com a positiu, però que durant els primers anys va anar acompanyat d'una gran incertesa.

[Parla J.] *"Yo sí lo he notado, bueno nosotros sí lo hemos notado. Notado en bien, a bien, mejor. Hay muchos que dicen que cuando vivía Franco era mejor, cada cual cuenta las cosas como le van, ¿no? Pues yo digo que yo ahora si quiero comer... Yo soy muy pobre, pero si quiero comer jamón ibérico o si quiero comer chorizo, como, si quiero comer una buena comida, como, si quiero comer un arroz de paella, como. Y en aquella época no me lo comía. [...] No, ahora diez coches no me los puedo comprar, ni uno, ni uno viejo."* [Parla P.] *"Pero no se trata de eso, se trata de que pues que podamos presentarnos y hacer lo que nos da la gana, sin... como cualquier otra persona. O sea, normal. No se trata*

de decir, no es que aquí no podemos ir porque..."

J. (74 anys - home) i P. (44 anys - home)

N'hi ha d'altres que, de seguida, van ser optimistes respecte a allò que els presentava la nova situació política i social del país.

[Parla K] *"Nosotras siempre hemos votado."*
[Parla Q.] *"Pues me vino mucha alegría, porque era para mejor, salió en la tele que nos iban a dar muchas, muchas cosas, y todos los gitanos votaron. A ver si nos daban más, porque fue cuando Felipe entró y entonces ya comenzó las votaciones. Nosotros muy contentas porque nos iban a subir, nos iban a dar trabajo..."* [Parla K] *"Pero siempre hemos votado nosotras."* [Parla Q.] *"Nosotros hasta ahora. Este último voto, fuimos las dos juntitas a votar."*

Q. (75 anys - dona) i K. (73 anys - dona)

En aquesta mateixa línia, també és interessant observar el contrast d'opinions existents dins d'una mateixa família, però en generacions diferents. En aquest fragment queda reflectit el desacord d'una mare i una filla vers Franco, amb motiu de les vivències que cadascuna va viure en la seva època.

"Sí. Yo sí [que tengo un buen recuerdo del franquismo]. Trabajo, mira, ¡así! No había diferencia del que se que se quisiera comprar un coche de un rico a un pobre. [...] Hombre pues yo cuando murió te digo la verdad, me dolió muchísimo. De verdad que me dolió porque yo a aquel hombre, quizás mi madre al igual no lo tenía en ese punto de vista ¿vale? Pero yo sí y gente como yo de la edad mía... Al menos aquí en Cataluña..."

E. (69 anys - dona)

La resposta que la mateixa informant ofereix, quan se li pregunta per què ella i la mare tenien opinions oposades, és la següent:

"La abuela es que era muy... yo soy más antigua que la abuela, yo soy más antigua que mi madre en pensamiento y en todo. La abuela no. La abuela le gustaba mucho la risa, era muy bromista. Bueno, con ella no te aburrías. [...] Pues con la vida que había llevado ella decía que bueno, que aquello ya había pasado, que había que vivir vida nueva. Conmigo siempre estaba peleando por lo mismo, por las maneras de hacer que tengo y las formas de pensar. Tú estás muy antigua, vida nueva, vida nueva. Como estaban en la guerra, dice que echaban cuando ya había acabado, echaban los papeles, los tiraban por el avión unos papeles y decían 'Vida nueva, vida nueva'. [...] Y la vida nueva era que como la vida que había antes había terminado. Entonces quedaba la posguerra pues que sí que era más mala. Era más mala, pero bueno."

E. (69 anys - dona)

Estigmatització del poble gitano

"Nuestra bandera es verde y azul. ¿Qué quiere decir? [como el cielo y como la tierra] Vaya. Pues, es lo único que tenemos, no tenemos más nada. Tenemos el cielo y la tierra. Mira tú qué caudal tenemos nosotros, pues el más grande del mundo. El más grande. El cielo y la tierra, cuántos gitanos han sufrido... Madre mía por dios. En sus carros que iban, con sus caravanas, aparcaban en cualquier campo y ahí se tiraban unas temporadas, haciéndose un café... ¡Café no! Malta de los cereales ya molidos, requetemolidos, requetemolidos, requetemolidos. Pues de aquello a lo mejor se hacían un café en una olla y ahí bebían café y eran más feliz que nadie. Ni se peleaban, ni se maltrataban. Había educación, había educación. [...] Mira luego venían los policías y lo mismo le tiraba la olla, que les pegaba un tiro, que les cortaba la cabeza, que les cortaba los pelos, que le cortaba las orejas, que hacían lo que querían con ellos. [...] Unas injusticias muy grandes. [...] Por eso, hoy, los que estamos los gitanos que estamos, tendríamos que poner pies en..., para que un día, porque llegará, eh, llegará. De momento ahora hay más racismo que nunca, y llegará. Y se volverán a meter, como haya una guerra... Yo te digo a ti que los gitanos van... [...] todos [van presos]. ¿Por qué? Porque nos han cogido en punto de mira. "

E. (69 anys - dona)

L'heterogeneïtat de les formes de discriminació i racisme que pateixen les persones gitanes queda reflectida en els relats dels informants, ja que el recull de dades mostra que n'han viscut en diferents moments i graus durant la seva vida. Els testimonis recollits fins aquest moment són una bona mostra de la violència que va patir la comunitat gitana durant Guerra Civil, violència que s'ha reformulat durant els anys a la vegada que ha anat canviant el context socioeconòmic.

Així doncs, per tal de presentar de forma estructurada les diferents formes de discriminació, s'exposaran en funció de l'àmbit o sector de procedència. D'una banda, es descriurà la discriminació formal i, d'altra banda, s'exposarà la discriminació de facto.

Així doncs, la discriminació formal correspon a les actuacions i comportaments antigitanes dutes a terme pel conjunt de cossos i forces de seguretat, així com al racisme institucional recollit en l'àmbit jurídic. Sovint, les interaccions amb els cossos de seguretat descrites pels informants són una mostra d'aquesta persecució ètnica i no pas del tractament d'un delictes en concret.

Com s'ha exposat anteriorment, al llarg de la Guerra Civil la violència contra la comunitat gitana era exercida per part dels dos bàndols, ja que l'estigmatització negativa del poble gitano transcendia aquesta divisió.

"Luego pillaban a muchas gitanas y las metían en la cárcel, las pelaban... [...] No, no, [lo hacían] los dos bandos, sí. Los dos bandos. Que yo me acuerde que ella me contara a mí, los dos bandos."

E. (69 anys - dona)

En aquest sentit, majoritàriament, els gitanos no eren reprimits a causa de cap afiliació política determinada, com sí que passava amb els seus veïns païos. Eren perseguits per ser gitanos, una condició que era menys fàcil d'amagar que qualsevol posicionament polític contrari al sentit polític d'una zona determinada. De fet, la repressió va ser tal, que els seus descendents encara recorden el temor i silenci dels seus pares, com és el cas de la següent informant quan parla sobre el seu pare.

"O sea, en casa podíamos hablar de la política y de qué opinábamos, pero eso era un razonamiento... Dice 'Tu esto no lo hables con nadie fuera, nunca'. Por ese miedo a significarte con un partido, con una ideología y ser castigado porque ese es uno de los problemas que tiene la población gitana, cuando dicen 'Es que la po-

blación gitana no vota, la población gitana...'. No, perdona, tenéis que saber un poco primero la historia que pasaban por los gitanos y cómo han sido castigados para poder entender qué es lo que está pasando en estos momentos, en esta situación. Siempre ha habido mucho miedo."

R. (48 anys - dona)

Cal destacar que el principal focus de discriminació formal descrit pels informants és el relacionat amb els cossos de seguretat i el mercat laboral, ja que la major part d'interaccions entre ambdós subjectes s'han produït quan els informants estaven venent. A més, cal destacar que és un fet que es donava tant quan els informants més grans eren joves com en l'actualitat.

"Cuando íbamos a los pueblos, desde el momento que entrábamos al pueblo a vender, pom, la Guardia Civil. Siempre la Guardia Civil, papeles, nos pedían el carnet, [...] la patente, y a veces, a veces nos decían: 'pues continúen ustedes vendiendo'. Y a veces decían: 'ya podéis coger y marcharse'. [...] Y nos tenían que ir, por la cara."

J. (74 anys - home)

"Algunos urbanos nos veían, nos quitaban las flores, nos echaban multas. [...] Yo que sé, de eso hace poco. Sí pero bueno, también te regañaban, no te dejaban vender ni nada."

Q. (75 anys - dona)

A banda d'aquesta discriminació genèrica, els informants també han fet referència a determinats personatges dels cossos de seguretat de l'Estat que recorden particularment violents.

"Lo que sí había malo es que nosotros comprábamos... Bueno mi madre y de la época de la madre, así de gitanos, e íbamos a comprar a Barcelona en unos almacenes que estaban en

la calle del Carme. Y existe, existen los almacenes todavía, sobre todo la de puntilla y la de colchas. Y había un urbano que le llamaban el Grabao, sí, sí había un Urbano que le llamaban el Grabao, que las pillaban comprándolo en la tienda, eh, y le quitaban el género. A mi mama nunca se lo habían quitado eh, porque paraba con mucho cuidado pero mira, iban y les quitaban el género y las pelaban."

J. (74 anys - home)

Un altre període en què els informants han descrit situacions de discriminació similars per part dels cossos de seguretat és durant la ja tractada Guerra Civil². En concret, relaten que aquesta violència antigitana es donava arran de la forma de vida nòmada de les persones gitanes; ja fos perquè estaven viatjant per motius migratoris o perquè estaven treballant, des de la societat païa s'ha percebut l'estil de vida nòmada, concretament l'acampada amb el carro i els cavalls, com quelcom forà i estrany que calia erradicar de la forma que fos.

Gran part dels informants narren relats similars en què la Guàrdia Civil atacava les famílies gitanes acampades, llençant el menjar per terra i agredint físicament les persones presents. En la major part de relats fan ús de l'expressió "patada en la olla", referència imprescindible en la narració d'aquests fets.

[Parla Q.] *Viniendo para acá mi abuelo sí, mi papa no porque él no ha ido con los carros. Decía que venía la policía a media noche, los levantaba, los tiraba, les cortaban el pelo a las mujeres, a media noche les hacían coger los carros, que se fueran".* [Parla K] *"Ahí tenían la ollita, que estaban haciendo de comer, y les pegaban patadas, y tiraban la olla de comida. Y se quedaban los niños pequeños sin comida. Mucha discriminación".* [Parla Q.] *"Nosotras no la hemos vivido la verdad".* [Parla K] *"Es verdad que no las hemos vivido, pero ellos sí."*

Q. (75 anys - dona) i K. (73 anys - dona)

² Si bé part d'aquesta informació és tractada a l'apartat Guerra Civil i Franquisme, és oportú tornar a fer-ne menció per tal de tractar-la no només des del punt de vista relacional entre els cossos de seguretat i les persones gitanes, sinó també per emfatitzar el tipus de relació.

"Uno, pues a un hermano mío, a mi Antonio, a ese, del sombrero [...] Dice a trescientos por hora enganché al... Él ya estaba casado. Enganché a los caballos y salimos de aquí. Y con... tenía un... un desto de material y en la punta tenía una bola [del caballo] y pegando. Mi hermano pues le cogió el caballo, le echó pobrecito, le echó la silla encima, venía a pegarle y se ponía por debajo del caballo y se ponía a la otra banda. Y era catalan el policía e iba, y él le daba la vuelta para que no le pegara, dice 'Fagi vostè el que vulgui, eh, t'he de ficar la garrotada. Fes lo que vulguis, t'he de ficar la...'. Y pobrecico lo pegó, lo enganchó por aquí M (senyalant l'angular) ¡bum! le dió aquí y la bola aquella, ¡bum! en la ingle, le salió una bola de sangre así. Una bola de sangre le salió a mi hermano ese. No digo ninguna mentira porque está muerto. Es la pura verdad. Decía el policía 'Te tengo que hacer... te tengo que dar una garrotada, escóndete como quieras'".*

J. (74 anys - home)

"En sus carros que iban, con sus caravanas, aparcaban en cualquier campo y ahí se tiraban unas temporadas, haciéndose un café... ¡Café no! Malta de los cereales ya molidos, requetemolidos. Pues de aquello a lo mejor se hacían un café en una olla y ahí bebían café y eran más felices que nadie. Ni se peleaban, ni se maltrataban. Había educación, había educación. [...] Mira luego venían los policías y lo mismo le tiraba la olla, que les pegaba un tiro, que les cortaba la cabeza, que les cortaba los pelos, que le cortaba las orejas, que hacían lo que querían con ellos."

E. (69 anys - dona)

D'altra banda, la discriminació de facto és aquella que no està regulada ni explicitada en cap normativa i està relacionada amb la percepció de la gitanitat com un focus de possible conflicte.

Tal com s'ha exposat a l'apartat sobre "Sabadell", la distribució urbanística de la ciutat ubicava els nousvinguts, fossin gitanos o païos, a l'extraradi de les ciutats. Així doncs, aquesta segregació espacial esdevenia una violència en si mateixa, ja que expulsava als marges de la ciutat –i, per tant, de la societat– les famílies gitanes.

Un exemple de les implicacions d'aquest fet s'observa en el relat del següent informant, el qual explica que si bé la mare podia vendre a "La Plaza", la filla ja va haver d'anar al Llano.

"Porque mi madre lo que hacía, a parte que mi padre se iba a buscar chatarra y, bueno, a hacer lo que podía, tenía un carrito y lo llenaba de ropa y se iba por todo el Llano. Mi abuela, en vez de ir por Can Puiggener, mi abuela vendía en la plaza, y hacía lo mismo. Y, después de esto, pues a gente más adinerada, pues les hacía la buenaventura, pero la buenaventura para poder comer".

M. (60 anys - home)

Aquesta forma de discriminació també es produeix en relació amb l'habitatge i el mercat laboral. Els informants relaten com el seu accés a l'habitatge es veu limitat pels venedors i arrendadors, ja que quan aquests comproven que el seu interlocutor és gitano, els veten per a la major part d'ofertes; situació que es repeteix en les possibles entrevistes de feina o selecció curricular de les persones gitanes.

"Lo mismo te vas a buscar un piso de alquiler, y por ser gitano no te lo dan. Vas a trabajar, y como eres gitano... Hay racismo claro, en todas estas cosas sí."

Q (75 anys - dona)

[Parla K.] *"Ahora hay más racismo que antes. Cuando éramos más pequeños no había tanto racismo, porque no había tanta maldad como ahora"*. [Parla Q.] *"Mira, ¿sabes donde hay racismo? ¡En la policía! Esto no ha cambiado. Y*

en el tema de ir a buscar trabajo. Y en el tema de algunas muchas cosas. Pero en el barrio, yo estoy por ahí comprando y 'Hola, adiós, ¿qué haces?', todo el mundo nos conoce. Pero en el tema que tú vas a buscar un papel y ya te miran de otra manera. O en el tema que tú vas a buscar un trabajo, y ya te mira... Qué ah por ser gitano ya no... Quieres un piso de alquiler o vas a comprarlo, y tampoco te lo quieren vender, porque, 'Ah, son gitanos'. Aunque estemos toda la vida aquí. [...] Y antes no. Tampoco había tanta gente de fuera, no había tanto trabajo, pero si lo buscabas había."

Q. (75 anys - dona) i K. 73 (anys - dona)

En aquesta mateixa línia, els informants també fan referència a la discriminació per part de la població païsa en general pel simple fet de ser gitanos. Experiències com la de ser agredit verbalment per un vigilant paio o els codis interns dels supermercats per alertar de la presència de persones gitanes entrant als locals són clars exemples de com aquesta violència antigitana es produïa tant als anys 60 com avui.

"Vosotros sabéis la... en Torre-romeu, Can Roqueta que está al lado, pues allí estaba la fábrica de las neveras [...] y ahí trabajaba un cuñado mío [...] que éramos cuñados, yo estaba recién casado. Y él trabajaba ahí y me dice, 'Juan', él no tenía coche, dice '¿Me llevas a cobrar el mes?' y yo digo bueno, con el seiscientos. Cojo y antes de entrar a las neveras había una garita y había un vigilante en la fábrica, y yo paré con el coche y mi cuñado se bajó. 'Voy a la oficina a cobrar' y salió él payo de la garita, que era el vigilante y dice 'Mira un gitano con un coche'. Así mismo, que se muera mi tío eh. Dice un gitano con un coche, dice, 'Antes veían un guardia civil y salían que se las pelaba y ahora con coche'. Y tu tío le dice, dice veían un guardia civil y salía con... y dice 'uh!! pues yo pocas palizas que le he pegado a un gitano', así mismo eh. Y se pone tu tío 'Tú habrás pegado a mujeres y a niños, a

hombres no le has pegado', dice '¿Qué no!! Yo le he pegado así de gitanos y así de niños', dice 'Sal de la garita y pégame a mí, venga sal de la garita'. No salió no."

J. (74 anys - home)

"No lo tenemos fácil... Nos van a seguir pasando esas situaciones... continuamente. Las tenemos aquí en el Corte Inglés no te tienes que ir muy lejos. Hay un código cuando entran gitanos. Y tú vas a cualquier súper, te lo digo mi hermana trabaja en un Caprabo, y el código cuando entra gente sospechosa que es la gitana, es señorita Pepi acuda a la caja número tal. Si eso no es discriminatorio... A mí ya que me lo expliquen. Y en las etapas educativas, mil historias. Y esas ya son las mías no son las de mis padres."

R. (48 anys - dona)

Tot i que els informants no ho han expressat de forma explícita, en els discursos descriuen una clara discriminació de gènere pel que fa a la interacció dels cossos de seguretat amb les dones gitanes. La rellevància d'això recau en el fet que les dones gitanes, pel fet de ser dones i gitanes, pateixen una doble discriminació. Un exemple d'aquesta violència es reflecteix en el cas de la següent informant, que explica que va ser empresonada per vendre alls i, a diferència dels seus companys masculins, la van amenaçar de rapar-li els cabells.

[Parla S.] *"Pues cuando cogían a alguien lo metían preso. Sin hacer nada."* [Parla M.] *"¿Por qué?"* [Parla S.] *"¡No sé! Tú ibas a vender, ¿no? Y si no les gustaba, había un guardia malo. Pues te metían preso. Yo me fui a vender el ajo y el hombre me cogió. 'Aquí no se vende l'ajo... ¡Te voy a pelar y te voy a meter presa!' '¿Por qué? ¿Por qué estoy vendiendo ajo?' Yo ya era grande, tenía dos niños... Y cogió y me metieron presa! Estuve poco. Decían, 'Te vamos a pelar.' [...] Y vino el otro, el que mandaba, y dijo, '¿Qué la*

vas a meter presa? Si no ha hecho nada, namás vender el ajo”.

S. (80 anys - dona)

Finalment, s'ha identificat en alguns relats una naturalització per part de les dones gitanes de determinades situacions en què han patit violència de gènere.

[Parla G.] *“Y en el médico lo mismo. Pero es que el médico no quería visitar a mi abuela, quería visitarme a mí. Que yo era jovencita, y me salían las tetillas, y no quería visitar a la abuela... Era guarrillo, era guarrillo”.* [Parla O.] *“Era un Jaimito.”* [Parla G.] *“Siempre quería... No has visto que la llevó al médico a la mama Encarna, y le dice, ‘¿Quién viene a visitarse de las dos?’ Y le dice, ‘Tú quítate la camisa si te tienes que visitar tú’. Y dice, ‘No a mi no.’ ‘Pues entonces abre usted la boca.’ [riu]. A una le quería ver las tetas y a la otra la boca”.*

G. (45 anys - dona) i O. (36 anys - dona)

> Percepció de les persones gitanes sobre la pròpia discriminació

Un altre element que apareix al llarg de les entrevistes és la percepció que les persones gitanes tenen sobre la seva pròpia discriminació. Sovint, els relats dels informants mostren una naturalització del racisme cap al seu propi col·lectiu que es pot identificar en diferents contextos, de manera que la percepció de la violència passa més desapercebuda. Alguns dels escenaris relatats giren entorn de prejudicis com el símil entre el “bon gitano” identificat com a paio, la poca participació i interès polític més enllà de la seva comunitat, o comparació intergeneracional per minimitzar la discriminació actual.

“Mira yo tenía una casita, muy guapa, como si fuera un chalet de aquellos. Tenía mucho terreno, muchos caballos, tenía de todo... Y cuando me vine aquí que tiraron aquello, pues aquí ha-

bía dos o tres casas. Dos o tres pisos habitados. Y dijo, ‘Mira se va a venir una gitana, que yo estoy de VIMUSA, pero esa gitana, vaya, es una gitana maravillosa, yo ya la he tenido de inquilina, una gitana muy limpia, y una gitana no sé qué, no sé cuántos...’ Y las payicas, ‘Ay, qué gitana se meterá, ay!’ Cuando me vieron se volvieron locas... ‘¡Ay Isabel que eres tú! Yo pensaba que era otra gitana...’ Y aquí, estoy en el bloque como si fuera una paya, la mejor de las payas. Yo aquí fuera hago cumpleaños, aquello que se piden las niñas, hacemos algo de fiesta, yo le pido a la presidenta, ‘Mira que voy a hacer esto.’ ‘Haz lo que quieras tú Isabel’, porque yo me meto con la manguera y lo dejo todo limpiísimo”.

Q (75 anys - dona)

“Luego pillaban a muchas gitanas y las metían en la cárcel, las pelaban... [...] No, no, [lo hacían] los dos bandos, sí. Los dos bandos. Que yo me acuerde que ella me contara a mí, los dos bandos.”

E. (69 anys - dona)

[Parla P.] *“Nosotros en realidad no hemos tenido... a ver, siempre ha sido algo puntual, pero discriminación no hemos tenido nunca.”* [Parla J.] *“No, nosotros nunca hemos tenido discriminación.”* [Parla P.] *“Es decir lo pasaron muy mal mis abuelos y ellos cuando iban con, por el otro lado... que eso no lo hemos vivido nosotros, nosotros no la verdad.”*

J. (74 anys - home) i P. (44 anys - home)

En relació amb el prejudici de l'escassa vinculació política per part de les persones gitanes, val a dir que, al llarg d'aquesta anàlisi, ha quedat palès que hi ha valoracions i opinions de tota mena sobre qüestions de caràcter polític. De fet, un esdeveniment clau per expressar aquesta heterogeneïtat és el naixement de l'associacionisme gitano³ del qual diverses famílies gitanes sabadellenques van ser participants.

³ Desenvolupat en profunditat a l'apartat *Univers simbòlic. Gitanos i política*.

"Los primeros movimientos, el primer 8 de abril que se vivió aquí en Sabadell, ese uaa qué pasa no? Tú mismo dices, 'Los gitanos, jolines, oye los gitanos no somos tan chungos, no somos tan malos, mira!', claro porque vives en un pozo pensando en que de ahí no puedes salir. Te lo acabas creyendo. Esto es el mismo cuento del elefante, tú lo encadenas cuando eres pequeño y ese no se va a mover nunca con la fuerza que tiene. Pues, es lo mismo, tú cumples las expectativas que esperan de ti, sinceramente. Y yo esos recuerdos los tengo muy presentes y con todo de experiencias chulísimas."

R. (48 anys - dona)

Un altre element identificat a les entrevistes és la percepció oposada d'alguns informants respecte al grau de discriminació segons el territori. Mentre que alguns informants afirmen percebre més discriminació a Catalunya, d'altres expressen el contrari, fent èmfasi en la millora percebuda quant a respecte i tracte.

"No, no. Nunca se han peleado payos con gitanos ni gitanos con payos, no. Se llevaban bien, es que por ahí toda la gente es muy abierta, no como aquí que son más cerradas."

S. (80 anys - dona)

"A ver los motivos [por los que mi familia se vino] era por trabajo, por trabajo principalmente, pero ya vuelvo a decir que se presume de que Andalucía es la autonomía con más población gitana. Pero esconden que Andalucía también ha sido la más racista con el pueblo gitano, lo esconden. [...] En Loja, aquí en Sabadell, ya te digo que hace muchos años que tenemos La Font de los Gitanos, lo reclamamos y nos lo dieron [...] Comparado con lo que han hecho por ahí pues encantado. No lo han hecho tampoco perfecto, pero qué variación. [...] A pesar de todo eso... ¡Qué se va a comparar con Andalucía!"

T. (73 anys - home)

Pel que fa a l'ús del mot gitana algunes de les entrevistades expliquen que, si bé és un terme motiu d'orgull per a elles, ja que no amaguen ni neguen la

seva gitaneïtat, al mateix temps afirmen ser conscients que, sovint, és una paraula que les persones paies utilitzen de forma despectiva i vinculada amb característiques negatives. És per aquest fet que les informants afirmen percebre un major grau de discriminació, és a dir, que allò que tant orgull els fa sentir, segons el seu ús i intenció, és a la vegada discriminatori.

"Lo que siempre me ha dado manía, porque a mí me da orgullo que me digan que soy gitana, pero cuando te lo dicen como bajándote, me sabe muy mal. Porque hay castellanas que son muy marranas y muy guarras, y cuando hay gente dicen, ¡ay llevas como un gitano a los críos! ¿Por qué le tienen que decir eso? Si el payo y el gitano es lo mismo, hay payos buenos, payos malos, gitanos buenos y gitanos malos, y ya está. Y así es la vida."

K. (73 anys - dona)

Finalment, una altra qüestió a destacar és com la percepció de la discriminació vers les persones gitanes ha anat variant al llarg del temps. La següent informant afirma sentir que actualment hi ha més actuacions antigitanes, exemplificant-ho en situacions com la retirada per part de serveis socials dels menors gitanos en situació d'exclusió i afirmant que aquest acte es produeix a causa de la seva gitaneïtat.

"Hay más racismo [ahora], más que nunca. El racismo que hay hoy es más que nunca, nena. Porque... Es que o les quitan los niños, pues si ese gitano no puede darle a sus niños, a lo mejor, un vaso de leche seguro que no le va a faltar. Si con un trozo de pan y un vaso de leche yo ya no lo he tenido. ¿Por qué le vas a quitar los niños? ¿Por qué tienen un trozo de pan? Meterlos en la escuela y darles un poquito de educación y ponerlos donde teneis que ponerlos con amabilidad y con cariño y con amor que es como se consiguen las cosas, por favor. Simplemente por el ser gitano. Porque no te fijes en la persona, fijate en el corazón, fijate en las maneras, en las formas que son, las amistades que tiene, la nobleza, esa imagen que tienen en la cara..."

E. (69 anys - dona)

Univers simbòlic

Una de les principals característiques de qualsevol grup humà és la conformació simbòlica de la realitat, és a dir, la creació, definició i ús del conjunt de concepcions com la lingüística, els valors culturals, l'estructura de poder, les xarxes de parentiu i un llarg etcètera. Aquesta simbologia és la que conforma els fonaments de qualsevol grup humà. En el cas concret de les persones gitanes, a continuació es desenvoluparan els diferents valors simbòlics referents al parentiu, l'organització i concepció política, els valors i rols de gènere, el sistema de creences, les xarxes secundàries i, finalment, es tractarà de forma breu les opinions sobre la mateixa comunitat gitana. Així doncs, a través de diverses facetes de la seva concepció es mostra la identitat gitana a través del conjunt de valors simbòlics que la conformen.

> Valors de parentiu

La conceptualització cultural sobre parentiu dins del col·lectiu gitano ha estat marcada, de la mateixa manera que la resta de grups socials, pel context sociohistòric i econòmic de cada època. A partir de les entrevistes realitzades, s'ha identificat que les qüestions més referenciades han estat les relatives als sistemes de filiació i d'aliança matrimonial, així com part de l'organització de la família extensa en relació amb el treball. Ara bé, cal aclarir que no és un tema del qual n'hagin parlat gaire.

Pel que fa als sistemes d'aliança matrimonial, un dels aspectes mencionats per gairebé tots els informants ha estat l'edat en què es van casar. Tal com s'ha exposat anteriorment, la majoria de matrimonis es van contraure quan els nuvis tenien entre 15 i 18 anys, amb les dones més joves que no pas els homes.

"Me casé yo con dieciséis años. Con mi vecina, la gitana de al lado [riu]."

M. (60 anys - home)

"Y luego ya cuando yo me casé, que yo me casé con dieciocho años."

J. (74 anys - home)

"Yo me casé con dieciséis años cumplidos"

K. (73 anys - dona)

En relació amb els sistemes de filiació, si bé tots els informants han fet referència a l'edat en què es van casar, cal destacar que han estat en major part les informants dones les que han fet referència als lligams matrimonials, oferint una informació més àmplia. Una qüestió descrita per dues informants és la situació de viudetat de la seva àvia i com, sota pressió de les concepcions socials del moment, va haver-se de tornar a casar. Segons les informants, la idea d'una mare jove sense un home al seu costat era mal vist per la resta d'homes del poble, situació que actualment ha canviat.

[Parla G.] *"Luego conoció a mi abuelo, a mi abuelo verdadero. Entonces tuvo a mis tío"* [Parla O.] *"Eso, eso, también le preguntamos por qué se casó otra vez, si ahora está supuestamente mal visto. Bueno, ahora ya se ha modernizado un poquito, pero claro por aquellos entonces... Porque decían que antiguamente lo que eran viejos, lo veían mal que una mujer se quedara viuda tan joven... Y tenía que casarse otra vez. [...] Y entonces tuvo a mi madre, a mi tío, a mi tía... y ya está ¿no?"*

G. (45 anys - dona) i O. (36 anys - dona)

Les següents informants narren com la seva àvia va conèixer el marit, fent referència a la diferència de classe social existent entre ells, i com el pare d'aquesta va negar-se a acceptar el matrimoni fins que no va ser capaç de pagar per ell mateix el dot corresponent.

[Parla G.] *"Yo me hace mucha gracia, le preguntaba: ¿Y abuela tú cómo te casaste? Y ya empezaba, mi abuela tenía una risa de ratilla, empezaba a reír y ya empezaba las cosas a hablar. Y*

yo, pues yo me casé... pues me fui con tu abuelo! [Parla O.] *"No la querían dar a ella, porque era pequeña... todo el rollo este. No, te miento, no el novio, como era de dinero, ella no era de dinero, pues era más baja... Entonces le dijo que su padre de ella, pues claro los tenía bien puestos y decía: '¡No! La voy a casar y yo voy a poner lo que tu pongas, lo tengo que poner yo.' Por aquel orgullo de decir, yo tengo que ponerlo, y dice que cogió y dice que, bueno, que lo veía, venía el novio, y lo veía por las rejas. Y total, que su padre vendió una cabra, ya ves tú, yo no sé lo qué vendería, hizo tratos de caballos... Total que cuando vino la P. ya no estaba, eso es lo que nos contó, que le dijo el marido: '¿Te vienes o te quedas?' Y a ella como lo quería decía ella, niña, yo arranqué a correr y me dejé el zapato atrás. Y digo: 'Oy abuela, fuiste la Cenicienta' [riu]. Y me dejé las alpargatas, dice, por allí me descubrió mi padre [riu]."*

G (45 anys - dona) i O. (36 anys - dona)

Un altre aspecte identificat a les entrevistes és el següent cas d'adulteri de l'avi de les informants, el qual no va comportar un trencament complet amb els vincles familiars anteriors. És a dir, arribat el moment de migrar a Espanya, l'avi va fer-ho amb la segona dona i els seus fills, i també amb el fill gran del matrimoni anterior. A més, les informants afirmen que, malgrat aquesta separació, elles van poder conèixer i desenvolupar la relació amb la seva àvia paterna.

[Parla Q.] *"Mi padre contó [que se vino] porque mi abuelo tenía otra mujer. Y se vino con la mujer y los hijos de la mujer. Y se trajo a mi padre, que era el más grande, de seis hermanos él era el más grande. Y a mi abuela la dejó en Francia".* [Parla Q.] *"Sí, sí [hemos sabido de ella]. Nosotros hemos ido allá donde mi abuela, hemos estado un tiempo con ella".* [Parla K.] *"También nos hemos conocido con todos los tíos de ahí en Francia. Son de Narbona".*

Q. (75 anys - dona) i K. (73 anys - dona)

Quant a l'existència de matrimonis mixtos, s'han identificat alguns en les famílies de les informants. L'aparició d'aquest fet es va produir de forma espontània i és interessant observar que la informant reafirma la gitaneïtat de les descendents, inclosa ella, tot i haver-se donat el matrimoni mixt.

[Parla O.] *"¡Bueno, y cuéntales de tú abuela ésta! Mi abuela, la E*, su madre era castellana, y su padre era gitano. Ella se dedicaba mucho a la venta, y también nos lo hemos pasado muy bien, ha tenido mucha unión con su familia, que es lo que más me ha gustado también de ella. En las navidades juntaba todos sus hijos, en San Juan íbamos por ahí, a los ríos, nos juntábamos todos y nos íbamos a la ermita..."* [Parla G.] *"La madre de mi abuela E* era castellana. Entonces, él era gitano. Entonces mi abuela viene un poquito de mezclaílla. Pero claro, ella ya tenía esos rasgos gitanos, y salimos todos gitanos claro. Pero que, bueno, es la única, mi tatarabuela era castellana".*

G. (45 anys - dona) i O. (36 anys - dona)

Finalment, pel que fa a l'organització de la família extensa en relació amb el treball, els següents fragments són una clara mostra que tot el nucli familiar duia a terme diferents tasques laborals, sovint interrelacionades, per tal de poder aportar a l'economia familiar.

"El papa hacía los fogones y las palas, y la mama pues los vendía. Y yo también vendía que era pequeña, yo iba a vender con mi madre, aquí a la Plaza Vieja [el Mercat Central]".

S. (80 anys - dona)

"Yo he vendido de todo, limones, ajos, farigola... [riu]. Me he pasado todo el día en la Sagrada Familia vendiendo farigola y romero. Esto en la Semana Santa. Que estaba embarazada yo de la E.."

S. (80 anys - dona)

"Como mi padre tenía aquí los caballos [a Can Puiggener], vendieron el piso y se fueron aquí en Can Puiggener. Porque mi madre lo que hacía, a parte que mi padre se iba a buscar chatarra y, bueno, a hacer lo que podía, tenía un carrito y lo llenaba de ropa y se iba por todo el Llano. Mi abuela, en vez de ir por Can Puiggener, mi abuela vendía en la Plaza, y hacía lo mismo".

M. (60 anys - home)

"Sí, mi madre vendía, y mi padre trabajaba. Trabajaba en un almacén de pollos. Un matadero. Y allí trabajamos todos, allí se metió mi padre, mi hermana... Mis dos hermanos, yo y mi madre."

Q (75 anys - dona)

> Gitanos i política

Tal com s'ha comentat en apartats anteriors, durant els períodes de guerra i postguerra, l'afiliació, identificació o qualsevol altra manifestació política per part de la població espanyola esdevenia un risc potencial a causa de les restriccions de les llibertats individuals derivades de les polítiques del règim franquista. Pel que fa a la població gitana, cal afegir-hi, a més, la repressió antigitana que patien; perseguits i coartats pel fet de ser gitanos.

Així doncs, la població en general, i la gitana en particular, es veia obligada a desenvolupar estratègies de supervivència per tal d'intentar evitar les accions repressives de la dictadura. Estratègies com la limitació de discursos i de presència als espais públics o evitar mostrar les opinions respecte al règim polític eren actuacions habituals de l'època.

Ara bé, és en aquest punt que cal mostrar les paraules d'alguns informants que expliquen com les seves famílies sí que estaven polititzades i com aquest silenci era una estratègia per resistir una etapa en la qual posicionar-se podia condicionar la seva supervivència.

"Mira, [mis padres] sí estaban politizados, pero estaban muy sometidos a ese miedo y a esa realidad, sabían perfectamente... Además, al vivir en un pueblo, no sé si conocéis a alguno de un pueblo de Andalucía, pues era bastante difícil porque, para empezar, había solo los dos bandos e identificarte con uno o con otro te podía [inintel·ligible] totalmente. Entonces, una parte de los gitanos como estrategia para mantener una situación de sobrevivencia y no tener problemas era mantenerse un poco al margen de lo que era en ese momento de lo que era la política. Y estaban muy sometidos y muy castigados y se creían personas sin derechos, o sea una persona que no tiene derechos está totalmente deshumanizada una persona que no tiende a opinar, que no puede elegir, que no puede hacer nada, no puede replicar."

R. (48 anys - dona)

Sobre les paraules d'aquesta informant, és interessant tenir en compte les diferències intergeneracionals quant a la vinculació política, diferències produïdes per aquesta repressió i ús de la por tan característiques de la dictadura franquista. Mentre que els besavis es vinculaven i posicionaven obertament a la situació política del moment, els pares procuraven no només desvincular-se'n, sinó fins i tot sotmetre's per tal de sobreviure.

"Y esa era la cultura política que acompañó a mis padres. Que no tiene nada que ver con la que vivieron mis bisabuelos, ¡para nada! Mi bisabuelo, que fue a la guerra de Cuba voluntariamente, tenía muy claro cuál era su ideología política. O sea que de esas dos generaciones el sufrimiento y todo lo que arrastraban se fueron descalonando y no se situaban ante un posicionamiento político. ¿Quién mandaba, éste señor? Pues este es el mejor del mundo. ¿Qué mandan los otros? Pues estos son los mejores del mundo. Y además veníamos también de una situación, por ejemplo, por ese razonamiento político, esa posición política que sí tu-

vieron mis abuelos, los dos fueron prisioneros de guerra. Entonces, ese miedo, ese recelar del miedo siempre se ha vivido, siempre se ha vivido. Y de una manera u otra pues, tus padres te lo han transmitido."

R. (48 anys - dona)

Així doncs, la informant explica com aquesta repressió viscuda pels avis i pares es va anar reproduint fins a arribar al punt de sumar-se a l'estereotipació del gitano. És a dir, partint de la desconexió sociohistòrica del poble gitano i dels prejudicis preexistents, la desvinculació política per part dels gitans encaixava molt bé en l'imaginari col·lectiu.

"Bueno, me recuerdo cosas de mi padre, pobrecito, que cuando hablábamos así de política, teníamos oposiciones y hemos tenido posiciones bastante distanciadas y él siempre me decía, 'Hija si a mi me gusta que tú tengas tus ideas políticas. A mí me gusta que tú las defiendas, pero eso no lo digas fuera eh'. O sea, en casa podíamos hablar de la política y de qué opinábamos, pero eso era un razonamiento... Dice 'Tu esto no lo hables con nadie fuera, nunca'. Por ese miedo a significarte con un partido, con una ideología y ser castigado porque ese es uno de los problemas que tiene la población gitana, cuando dicen 'Es que la población gitana no vota, la población gitana...' No perdona, tenéis que saber un poco primero la historia que pasaban por los gitanos y cómo han sido castigados para poder entender qué es lo que está pasando en estos momentos, en esta situación. Siempre ha habido mucho miedo y desde... Y yo creo que a quien vayáis a entrevistar, esto que yo os estoy diciendo os lo ha dicho igual, que os lo digo yo. Que había esa resistencia, ese miedo a no identificarte con un partido, ni con un color porque era peligroso para sobrevivir tú."

R. (48 anys - dona)

Tot i això, és necessari destacar que en funció del context històric aquesta estratègia de posicio-

nar-se o no canviava radicalment de generació en generació, tal com ha exposat la informant anterior en relació amb el canvi de posicionament entre besavis i pares. De manera que, com s'observa en el següent fragment, l'arribada de la transició va tornar a comportar un nou canvi vers la possibilitat de començar a parlar amb menys por de temes polítics.

"No, [con la transición] empezaron a hablar con mucho menos miedo de la política, pero te digo la política era siempre en el ámbito privado. Siempre. Siempre ha sido en el ámbito privado."

R. (48 anys - dona)

"Sí. Yo he votado muchas veces. [...] No, no me acuerdo de la primera vez. Ya no voto más, si eso es una tontería. Es un come cocos. ¿Te arreglan algo? Si tú no te ganas un trozo de pan no va a venir el presidente a dártelo. Esto es una tontería. Jóvenes votan pocos, votan los viejos y votan a lo mejor por sus pagas."

E. (69 anys - dona)

En aquest sentit, el canvi de règim també va afavorir que aparegués el moviment associatiu gitano. La següent informant explica com, amb motiu d'aquesta lenta, però progressiva recuperació de llibertat, el col·lectiu gitano va començar a reivindicar-se des de diferents perspectives.

"El despegar político con los gitanos empezó cuando se empezó el movimiento asociativo, es una historia super reciente. Muy reciente. Mientras todos esos años atrás, han vivido super sometidos, con mucho miedo y creyéndose que son personas, bueno, que es lo que sigue pasando, que somos personas que no tienen derechos. Y entonces cuando tú ya te ves excluido del todo y sin poder abrir la boca pues... Sin ningún privilegio porque también fueron perdiendo todos los privilegios."

R. (48 anys - dona)

"Sí, y tanto. De hecho, el primer local de la asociación gitana de Sabadell comarca fue la casa de mi abuela. Donde se reunían, donde hablaban, donde debatían, donde imaginaban un futuro".

R. (48 anys - dona)

"Los primeros movimientos, el primer 8 de abril que se vivió aquí en Sabadell, ese uaa qué pasa no? Tú mismo dices, 'Los gitanos, jolines, oye los gitanos no somos tan chungos, no somos tan malos, mira!', claro porque vives en un pozo pensando en que de ahí no puedes salir. Te lo acabas creyendo. Esto es el mismo cuento del elefante, tú lo encadenas cuando eres pequeño y ese no se va a mover nunca con la fuerza que tiene. Pues, es lo mismo, tú cumples las expectativas que esperan de ti, sinceramente. Y yo esos recuerdos los tengo muy presentes y con todo de experiencias chulísimas."

R. (48 anys - dona)

Ara bé, cal destacar que la participació en el moviment associatiu gitano i la il·lusió que, en el seu començament, tenien per guanyar drets i millorar la situació del poble gitano era desigual.

"No entre todos, no. Yo creo que sí que era mayoritario. Claro, la situación... No solo que sea difícil [la pregunta] porque yo te cuento la historia de muy familia y yo ya te digo que de donde vienen mis familias, toda la línea de mi familia más materna que paterna, tenían muy buena situación. O sea, no partían de lo mismo que unas personas que a lo mejor del chabolismo. Ya venían con una mentalidad diferente [inteligible] vivían en otra situación muy diferente, o sea que reivindicar cosas era como más... no quiero decir normal, pero era más habitual en ellos por toda la relación que habían tenido en el pueblo."

R. (48 anys - dona)

Finalment, és interessant destacar que avui alguns informants consideren que la gestió i vinculació política del col·lectiu gitano és quelcom que depèn únicament d'elles. Dit d'una altra manera, fent referència a l'elevat nombre de persones gitanes sabadellenques, l'informant critica la manca d'organització política dels gitanos, fet que els perjudica pel que fa a la defensa dels seus drets com a col·lectiu i, per tant, els relega a una posició de ciutadans amb menys drets o "de segones".

"Lo que hemos luchado y lo que se lucha. Lo que pasa es que los gitanos [...] no la tienen la culpa los payos, la culpa la tenemos los gitanos porque somos tontos de nacimiento, muy listos pero tontos de nacimiento. Porque mira, tenemos un poder de que tenemos gente y no utilizamos la política, las elecciones. Porque mira que te diga, hoy en día estamos muy paralelos eh, 7 regidores, 8 regidores, 10 regidores, 11 regidores... O sea, 1 regidor puede cambiar al alcalde, 300 votos es un regidor en Sabadell, 300... ¡Joder, somos 100.000! [...] Pero es lo que te vengo a decir, porque si yo cogiera ahora a todos los gitanos y les dijera, 'Señores vamos a ir a votar todos y vamos a votar a este partido'. A este partido le diría 'Mira, yo quiero ser primer teniente de alcalde o esta, o su padre o su tía o mi abuela'. Y automáticamente el ayuntamiento va estar a ahí, va entrar esta a llevar el tema gitano, va entrar el otro a no sé que al tema cuando se rompe una luz, el otro va a ir de conductor, el otro va a ir a no sé que, los mercadillos van a cambiar, la tasa municipal está muy alta y no hay tanta... Yo que sé, pero pasamos olímpicamente. Y los del culto, que dicen que es que es pecado votar, esos están ya... Pero chico, si Dios dice también que hay que defender a nuestros dirigentes para que les den buenos conocimientos y tal y tal y de aquella manera, pero qué más da tío, si ahora estamos viviendo en un país, Dios no se va a enfadar por eso. Pero tienen su religión y hay muchos gitanos en la religión evangelista que claro está, que votar es pecado, pero tener pistolas en su casa y hacer

cosas que están haciendo eso no es pecado. Y te mosqueas, llega un momento que digo... la misma que nosotros porque no nos comportamos como tendríamos que comportarnos. En un siglo como es este, el siglo XXI, un siglo donde prácticamente hay un estado de derecho, de igualdad, por suerte nosotros hemos tenido, después de toda la lucha que hemos conseguido que el antigitanismo que sea penalizado, ya está ahí porque antes el J cuando yo te he hablado su padre y yo no podíamos denunciar al payo que era racista porque no había amparo. Ahora en la Constitución está amparado y su un señor, yo vengo aquí, y por el hecho de ser gitano a mi no me quiere servir, yo puedo coger y no pegarle y decirle... Lo primero que hace el gitano es pegarle, ya has perdido..."*

T. (73 anys - home)

> Valors i rols de gènere

En relació amb els valors i rols de gènere, cal partir de la base que, de la mateixa manera que la resta de grups socials, els gitanos també compten amb un sistema propi que prescriu a allò femení i a allò masculí una sèrie de valors i de rols determinats.

Un dels casos més freqüents identificats a les entrevistes és que la majoria de les informants i avantpassades nascudes abans de la transició eren empeses a abandonar el mercat laboral formal tan aviat com es casaven.

Tal com s'observa en els relats de les següents informants, aquesta pressió era produïda i reproduïda per pares i marits, sent les figures masculines les principals inductores d'aquest canvi. També cal destacar que els tres casos recollits comparteixen la venda com a forma de subsistència característica de la figura femenina.

"Y después ya me pidió mi marido, y ya no quería que trabajara. Y nos fuimos a vender, a vender claveles. [...] Pues claro que es trabajar".

Q. (75 anys - dona)

"Porque mi papa no quería que me casara con él. Y me quitaron de trabajar, me encerraron en la casa... Es verdad. Las cosas antiguas. Mi padre no quería que me casara con mi marido. Pues eso. Es que tampoco lo conocíamos de nada. [...] Si yo no conocía a mi marido de nada. [Era de Ca n'Oriac] Nos casó la 'moza' y el Diego. La 'moza' era una tía. [...] Ella me decía cosas de él y así surgió el amor. [...] Yo me crié con ella, y es como una hermana mía. Entonces, claro, teníamos confianza de contarnos las cosas."

Q. (75 anys - dona)

"Hasta que me casé. [...] Pues bueno, tuvo que venir mi madre a firmar al juzgado. Me casé pues, no tenía los 18, con unos 17, por ahí, por ahí. [...] Tenía que venir mi madre a darme la autorización de poder casarme. Casarme bien, vaya, casarme por la iglesia y eso. [...] Me vine a vivir al río, y en el río estuvimos toda la vida, también un poquito bastante mala porque no había trabajo y la verdad tenías que depender también mi marido dependía a lo mejor con un carro y con un caballo, a lo mejor de ir a hacer el drapaire como le llaman aquí en Cataluña. De buscar cuatro cosas, pues para darle de comer a los niños. Y también tuvimos una vida bastante cruel, bastante mala. [...] [Trabajando en la fábrica] Ya no. Mi marido ya no quiso que trabajara ahí. Entonces pues ya me puse a vender. [...] Él iba con un caballito, con un burro que tenía. Iba a buscar la chatarra y yo me iba a vender."

E. (69 anys - dona)

En aquesta mateixa línia, una de les informants exposa el cas de la seva àvia, la qual després de quedar vídua va haver de tornar a casar-se, donat que en aquella època no estava ben vist que una dona que era mare i jove no es tornés a casar.

[Parla G.] *"Luego conoció a mi abuelo, a mi abuelo verdadero. Entonces tuvo a mis tíos"* [Parla

O.] *"Eso, eso, también le preguntamos por qué se casó otra vez, si ahora está supuestamente mal visto. Bueno, ahora ya se ha modernizado un poquito, pero claro por aquellos entonces... Porque decían que antiguamente los que eran viejos, lo veían mal que una mujer se quedara viuda tan joven... Y tenía que casarse otra vez. [...] Y entonces tuvo a mi madre, a mi tío, a mi tía... y ya está ¿no?"*

G. (45 anys - dona) i O. (36 anys - dona)

Un altre element identificat és la divisió sexual del treball, on s'atribueixen determinades feines a les dones i d'altres als homes. Cal destacar que, en el cas de les dones, a banda de les possibles feines remunerades com la venda o el treball a les fàbriques, les informants han exposat que també havien de dur a terme les tasques domèstiques no remunerades, fos ajudant a la mare o encarregant-se'n totes soles.

Un exemple clar d'aquesta doble tasca és la vivència que les següents informants relaten, explicant que treballaven tant a casa amb la mare com a la fàbrica de pollastres amb el pare.

[Parla K.] *"Sí [ayudábamos en casa], hombre a hacer la faena."* [Parla Q.] *"Íbamos a trabajar [al mercado con nuestro padre]."* [Parla K.] *"Íbamos siempre a trabajar con nuestro padre. Mi padre y mi madre trabajaban y mis dos hermanos. Todos en el mismo almacén de pollos."*

Q. (75 anys - dona) i K. (73 anys - dona)

Pel que fa a la següent informant, aquesta explica que mentre el seu germà sortia al carrer a pido-lar o treballar de jornalier, ella havia de quedar-se a casa tenint cura del pare que estava malalt. De fet, a causa de la malaltia del pare, ella va haver de deixar la feina que tenia i, fins i tot, deixar l'escola per més endavant.

"Porque yo con esa edad yo lo cuidaba a él mientras que mi madre y mi hermano pues se iba con mi madre a pedir o a cambiar cualquier

trapo por garbanzos, por trigo, por cebada, por cosas así para poder comer. Para poder cambiarlo por pan. Y entonces pues claro, mi madre pues siempre casi siempre estaba fuera, nos quedábamos yo y una hermana que tengo más pequeña que yo, pero yo pues siempre me encargaba de lo que era de la casa. O sea yo no fui a la escuela hasta, bueno, se murió mi padre, hasta los 9 años yo no fui al colegio. [...] El mayor era mi hermano, pero como mi hermano trabajaba en la aceituna [...]. Entonces claro, la que estaba más en la casa era yo, yo siempre estaba en la casa. Y entonces cuidaba a mi padre que estaba enfermo con un cáncer que tenía en la cara. Y pasemos lo nuestro por eso, eh, se pasó muchísima fatiga. [...] "No, no, no. Mientras trabajaba con esta señora no iba al colegio, a lo mejor iba a ratos. Porque yo a mi padre no podía dejarlo. Yo ya iba al colegio cuando ya mi padre murió."

E. (69 anys - dona)

Ara bé, cal destacar que en la major part dels casos recollits, això no implicava deixar d'aportar ingressos a casa, perquè moltes nenes, noies i dones, a banda de cuidar-se de la família i de les tasques de la llar, treballaven venent una gran diversitat de gènere al carrer o al mercat:

"Eran años de posguerra, eran años donde aquí había trabajo pero también, por ejemplo, había muchas cargas familiares, no se tenía un hijo, se tenían dos... Los hijos venían y venían... Y era muy difícil, ¿no? organizarte. Mayoritariamente solo trabajaba una persona en la familia, mayoritariamente los hombres. Y los recursos que les quedaban a las mujeres era el de auto-organizarse, si querían buscar algún trabajo por horas o algo y el soporte que se daba de, tú me cuidas a mis niños, me lo invento, el lunes y yo me quedaré con los tuyos el miércoles."

R. (48 anys - dona)

De fet, incidint una mica més en la divisió sexual del treball, cal destacar que s'han identificat una

sèrie de feines majoritàriament desenvolupades i, per tant, atribuïdes a la figura femenina, com és el cas de la venda ambulant, mentre que les feines relacionades amb les fàbriques solien vincular-se amb les figures masculines.

"Sí, mi madre vendía, y mi padre trabajaba. Trabajaba en un almacén de pollos."

Q. (75 anys - dona)

Tot i que en alguns casos les dones també van aconseguir fer-se lloc a les fàbriques, treballant de filadores a les fàbriques tèxtils o, de la mateixa manera que els homes, en les factories de pollastres o de cartó.

"Al principio... Mi padre por ejemplo enseñó a trabajar en las fábricas de textil, estuvo muchísimos años trabajando en las fábricas del textil. También era una oportunidad para mujeres, por ejemplo, que se lo podían combinar con lo de ser amas de casa, empezar a trabajar como hilanderas."

R. (48 anys - dona)

"Sí, mi madre vendía, y mi padre trabajaba. Trabajaba en un almacén de pollos. Un matadero. Y allí trabajamos todos, allí se metió mi padre, mi hermana... Mis dos hermanos, yo y mi madre."

Q. (75 anys - dona)

"Éramos tres gitanillas y ella también, éramos cuatro. Después de los pollos, ya éramos más grandes. Las cuatro íbamos a hacer las cajas de cartón."

K. (73 anys - dona)

Finalment, un altre context en què els rols de gènere estaven molt delimitats es percep durant les primeres etapes de l'associacionisme gitano. La següent informant recorda com les primeres reunions relacionades amb l'associacionisme gitano tenien lloc a casa de la seva àvia i com, malgrat

ser casa l'àvia, les dones no participaven en les reunions.

"[...] yo tengo super buenos recuerdos de las reuniones cuando... Eso sí, hombres, masculino, también lo tengo que decir. Aunque fuera la casa de mi abuela, pero eran hombres. Y sí, tengo muy buenos recuerdos de conversaciones, podían hacer... de proyectar ideas, de cómo proyectaron realmente la incorporación de los niños gitanos al colegio o aquí en Sabadell, tenían muy clara los puntos de, esto tiene que pasar por la educación y no seguir excluidos y para conseguir los mismos derecho y los mismos... que tienen el resto, nuestros niños tienen que estar ahí."

R. (48 anys - dona)

A més, la informant explica que si bé quan era petita la seva presència a les reunions a casa l'àvia li era permesa, a mesura que va créixer va ser apartada d'elles.

"Las mujeres no se, las mujeres... A parte cuando empezó eso era en el 86 me parece, o sea que realmente era un moco, pero para que se incorporaran mujeres tuvieron que pasar muchos años, muchos años."

R. (48 anys - dona)

> Sistema de creences

Un altre component clau que conforma l'univers simbòlic de qualsevol grup humà és el sistema de creences. Pel que fa al col·lectiu gitano, les dades recollides a les entrevistes mostren una àmplia varietat d'opinions vers les creences religioses i la majoria d'informants estan vinculats d'alguna forma amb la religió.

Les tres principals creences religioses identificades són la vinculada amb l'església evangèlica de Filadèlfia, coneguda com el culte, la religió catòlica-cristiana i els Testimonis de Jehovà. Partint de

la base que la identificació amb aquestes creences és heterogènia i personal de cada individu, alguns informants han afirmat que, independentment de la creença, el col·lectiu gitano sempre ha sigut religiós d'alguna forma o altra.

"Todos, todos, todos [los gitanos siempre hemos creído en Dios]. [...] Los que quieras [católicos, los jehová, lo que tú quieras llamarlo], los evangelistas, todos. Los gitanos hemos sido una raza que Dios ha sido nuestro. Además mira, qué más quieres, nuestra bandera es verde y azul. ¿Qué quiere decir? [como el cielo y como la tierra] Vaya. Pues, es lo único que tenemos, no tenemos más nada. Tenemos el cielo y la tierra. Mira tú qué caudal tenemos nosotros, pues el más grande del mundo. El más grande. El cielo y la tierra, cuántos gitanos han sufrido... Madre mía por dios. En sus carros que iban, con sus caravanas, aparcaban en cualquier campo y ahí se tiraban unas temporadas..."

E. (69 anys - dona)

Si bé el grau de vinculació amb la religió varia en funció de l'individu i la família, es pot afirmar que el sistema de creences és una part fonamental de l'univers simbòlic gitano. Un exemple clar és el cas de la següent informant, la qual puntualitza que en casar-se va fer-ho bé, relacionant el "bé" amb l'església.

"Tenía que venir mi madre a darme la autorización de poder casarme. Casarme bien, vaya, casarme por la iglesia y eso."

E. (69 anys - dona)

Les paraules de les següents informants confirmen la importància de la vinculació amb les creences religioses.

[Parla K.] *"Siempre hemos creído en la Iglesia católica. Siempre hemos creído en el Señor, pero cuando ya empezó la Iglesia está evangélica, pues hemos ido, hemos ido, hemos ido y ya pues ahí estamos instalados ya. El culto, está*

en Can Puiggener." [Parla Q.] *"Estamos bautizados y casados por la Iglesia, todo. [Parla K.] "Bueno, [los domingos a misa] a veces íbamos y a veces no [riu]". [Parla Q.] "Íbamos a la palma... Hacíamos una vida normal."*

Q. (75 anys - dona) i K. (73 anys - dona)

Ara bé, malgrat que la rellevància de les creences religioses també s'han identificat algunes contradiccions dins la mateixa comunitat gitana. El següent informant, sense negar la importància de la religió, protesta sobre la incoherència entre el dogma religiós i els actes de determinades persones i, sobretot, denuncia la ingerència religiosa en la vida sociopolítica.

"Y los del culto, que dicen que es que es pecado votar, esos están ya... Pero chico, si Dios dice también que hay que defender a nuestros dirigentes para que les den buenos conocimientos y tal y tal y de aquella manera, pero qué más da tío, si ahora estamos viviendo en un país, Dios no se va a enfadar por eso. Pero tienen su religión y hay muchos gitanos en la religión evangelista que claro está, que votar es pecado, pero tener pistolas en su casa y hacer cosas que están haciendo eso no es pecado."

T. (73 anys - home)

> Relacions gitano-paio

Les interaccions socials són un fenomen heterogeni i fluid que varia i s'adapta, entre altres qüestions, segons el context en què es produeixen. Tal com s'ha anat exposant al llarg dels diferents apartats, la interrelació existent entre les persones gitanes i paies ha anat modificant-se en funció del moment historicosocial.

Pel que fa als mots castellana i paia, s'ha identificat a les diferents entrevistes un ús diferenciat en funció de l'emissor. A l'hora de referir-se a les persones no gitanes, és interessant destacar que, mentre les informants dones empen el terme "castellana", la

major part dels informants homes utilitzen la paraula "paia". Algunes informants expliquen que el terme "castellana" és més respectuós que no pas el de "paia"; ara bé, cap dels dos té connotacions negatives.

"Hombre es más fino, ¿no? [decir castellano en vez de payo] Porque yo no te voy a decir, tu eres una paya. Tu eres castellana y yo gitana. Y hablando entre nosotros, pues la paya fulana, la paya mengana..."

Q (75 anys - dona)

En relació amb la valoració sobre les relacions entre gitanos i paies, per part de les persones gitanes, aquestes són diverses i varien segons el context. Partint d'un sentiment generalitzat de discriminació per part de les persones paies a les gitanes, ja desenvolupat en l'apartat Percepció que les persones gitanes tenen sobre la seva pròpia discriminació, a les entrevistes s'identifiquen diferents valoracions entre ambdós grups; valoracions que canvien en funció d'aspectes com el territori o la situació socioeconòmica, entre d'altres.

La següent informant recorda viure la seva infantesa, al voltant dels anys 50, marcada per interaccions conflictives entre les persones gitanes i paies; afirmant que les interrelacions que es produeixen fora de Catalunya eren millors que no pas al territori català.

"No, no. Nunca se han peleado payos con gitanos ni gitanos con payos, no. Se llevaban bien, es que por ahí toda la gente es muy abierta, no como aquí que son más cerradas".

S. (80 anys - dona)

D'altra banda, hi ha informants que recorden la seva infància als barris sabadellencs com un entorn en què les identitats grupals quedaven en un segon terme, un espai format per uns valors molt similars als familiars i que, per tant, l'única cosa que importava era convida i ajudar-se. Cal destacar, però, que l'època narrada gira entorn els anys de

postguerra, moment en què moltes famílies havien de fer front a situacions adverses derivades d'una gran precarietat economicosocial a partir d'estratègies diverses com la creació de xarxes de suport.

[Parla Q.] *"[Nos veíamos] con todos los niños del barrio. Del barrio no había ni payos ni gitanos. Éramos todos una familia. Íbamos a su casa, si venían a mi casa mi madre les daba todo lo que había. Como un niño más".* [Parla K.] *"Nos hacían bocadillos, y mi madre cuando veían también les hacía el bocadillo".* [Parla Q.] *"Pan con aceite, chocolate... Lo que le daban a sus hijos o a sus nietos, pues nos lo daban a nosotras también. Y mi madre igual."* [Parla Q.] *"Ellos eran payos, y nosotros gitanos, pero éramos todos una familia. Si a ti te faltaba una cosa y yo te la podía te la daba, y así vivíamos antes".*

Q. (75 anys - dona) i K (73 anys - dona)

La necessitat de crear, desenvolupar i cuidar aquestes xarxes secundàries, amb independència de si eren gitanes o paies, també es pot observar en el relat de la següent testimoni. Recordant les vivències dels seus pares, la informant relata com les migracions a territoris desconeguts i sense xarxes familiars, requeria fer ús d'estratègies de supervivència als llocs de destí, com és el cas de l'autoorganització veïnal de les dones.

"Y los recursos que les quedaban a las mujeres era el de auto-organizarse, si querían buscar algún trabajo por horas o algo y el soporte que se daba de, tú me cuidas a mis niños, me lo invento, el lunes y yo me quedaré con los tuyos el miércoles. Y tenían esa red construida, que se construía de una forma muy natural, super solidaria, donde yo por ejemplo, tomaba el pecho de mi vecina cuando mi madre no estaba. O sea, me daba la teta mi vecina que no tenía nada que ver con mi familia y viceversa, si se iba la otra pues mi madre le cuidaba los hijos y si tenía que darle teta pues le daba teta. O sea

que toda esa red yo creo que unió muchísimo e hizo que se pudiera afianzar y estabilizar la convivencia de mis padres y de mucha más gente que migró de Andalucía aquí. Sin esa red, yo creo que hubieran estado super perdidos, porque al principio no estaba toda la familia aquí, al principio eran matrimonios puntuales o, por ejemplo, mis padres se trajeron a la hermana de mi madre a trabajar para que pudiera ir a trabajar, el dinero se mandaba al pueblo, era la forma que tenían de sustentar un sitio y otro. Cuando consiguieron estabilizar esa situación pues sí que empezaron a llegar, pues por ejemplo mis abuelos ya se los trajeron, pero eso fue años después."

R. (48 anys - dona)

La següent informant recorda com durant l'època en què ella i les seves amigues treballaven a la fàbrica de cartó es desplaçaven, junt amb altres treballadors, en autobús. La rellevància d'aquest relat recau en el fet que la interacció entre gitanos i païos era bona.

"Madre mía, ¿Mujeres [en el autobús para ir a trabajar]? Mujeres y hombres. Allí íbamos todos a trabajar. Todo el mundo iba a trabajar, todo el mundo llevaba su trabajo. El autobús a las seis de la mañana, bueno, iba a tope. [...] De gitanos íbamos unos cuantos, más o menos de la edad nuestra. Pero luego iban muchos, muchos payos, iban muchos. (hi havia problemes?) ¡No, que va! Deseando de vernos llegar para reír. Nosotros nos reíamos de nuestra sombra, ya ves. El rato más feliz del mundo se pasaba cuando íbamos en el autobús. Ya luego nos esperaban para luego irnos por la tarde. Plegábamos... Enchegábamos a las siete y plegábamos a las siete.... del autobús, de las siete y media cuando nos traía el jefe en el coche, a lo mejor llegá-

bamos antes, pero cogíamos el mismo y pero cuando teníamos que venir de la riereta a aquí, o sea que a donde nos dejaba, que nos dejaba en la Faràndula, madre mía. Veníamos ligeras por eso. Tardábamos un poquito más. Muchas horas, allí comíamos y todo.

E. (69 anys - dona)

Ara bé, els relats recollits també mostren com, amb el pas del temps, aquestes interaccions han anat modificant-se. Les següents informants descriuen que, si bé durant la seva infantesa i joventut les relacions entre ambdós grups eren bones i respectuoses, actualment han empitjorat fins a arribar al punt de ser problemàtiques i conflictives. Canvi que vinculen directament amb una major percepció d'actituds antigitanes.

"Me gustaría salir a darles una explicación y decirles que no tienen porque mirarnos de esta manera. Porque no, no es así. Porque el castellano ahora está muy, muy mal con el gitano. Muy mal, ahora está muy mal. Más que antes que cuando yo estaba. [...] Éramos como familia. [...] Estamos muy mal. [...] Los gitanos estamos en punto de mira. [...] Como yo jamás en mi vida yo lo he visto. [...] Hay muchísimo racismo."

E. (69 anys - dona)

"Es verdad que mi padre y mi madre, si tenían que ayudar a cualquier persona los ayudaban. Lo normal, ¿no? Lo que pasa es que ahora hay mucho racismo hoy. Aquí hay racismo, pero yo he nacido aquí, en Can Puiggener, yo aquí hace treinta años que estoy. La gente que se ha criado con nosotros, que hemos ido a la escuela, que hay mucha gente del barrio."

Q. (75 anys - dona)

> Opinions sobre la comunitat gitana

En relació amb les opinions sobre la comunitat gitana per part dels mateixos membres, s'ha identificat una àmplia varietat de posicions sobre qüestions com la religió, la dona, l'estructura social interna del col·lectiu gitano, etcètera.

Pel que fa a la concepció de la gitaneïtat, la següent informant fa una mena d'al·legat sobre la pèrdua dels valors tradicionals del poble gitano quan afirma que les actituds de determinades gitanes suposaria un xoc als seus avantpassats.

"La única cosa que hay en el mundo en cosas de gitanismo no me gusta, no me gusta nena. En el gitanismo lo que hoy hay si los muertos se levantaran se volvían a morir. ¿O no es así? Pues ya está. (Saray parla de les xarxes socials, sobre que el que es penja es fa servir en la seva contra) Estamos, claro, lo utilizan en su contra. Yo ahora veo ahí cada cosa... que digo madre de mi vida. Ya te digo que los muertos se levantan, lo que llevan ya 80 años, es que se vuelven otra vez a morir. [...] Hoy es más decente una paya que una gitana."

E. (69 anys - dona)

En aquest mateix sentit, la informant percep una pèrdua dels elements simbòlics del gitanisme, com és el respecte als adults, però en concret als patriarques; ja que són els referents morals i socials del col·lectiu.

"La gente que sube hoy, voy a decirte una cosa, aquí hay una pelea de gitanos y ya no sabemos a quién vamos a llamar porque ya los patriarcas, a los niños que suben que son unos sinvergüenzas, que no tienen vergüenza, que no tienen educación, que no son capaces de hablar una buena palabra?"

E. (69 anys - dona)

Estratègies de subsistència

Fins aquí, hem vist que, sobretot durant el període que comprèn la guerra i la postguerra, la comunitat gitana ha hagut de recórrer a diverses estratègies de supervivència per sortir-se'n. Aquesta situació es percep amb més claredat en els períodes en què els oficis que tradicionalment havien ocupat començaven a no ser econòmicament viables, i també quan, arran del procés d'estigmatització que han patit, se'ls ha negat l'accés al mercat laboral convencional. Així doncs, en períodes d'extrema escassetat, moltes famílies gitanes no han pogut tenir accés a uns recursos materials que els asseguressin elements tan bàsics com un lloc per viure, menjar i medicina. És per això que una de les estratègies més recurrents ha sigut la migració. Malgrat això, un cop a destí, sovint no experimentaven una millora a curt termini de la seva qualitat de vida i havien de viure en coves o barraques i d'arreplegar els aliments que la indústria alimentària rebutjava.

Així doncs, una estratègia recurrent ha sigut diversificar les formes de subsistència. D'aquesta manera, una mateixa família generava diverses fonts d'ingressos, dedicant-se, simultàniament, a la venda al mercadillo i al carrer, al tràfic de bestiar o a la buenaventura. Una altra estratègia ha sigut fer treballar els fills de ben petits, prioritzant la feina abans que l'escolarització. Això ha comportat que en el si de la comunitat gitana hi hagi una taxa d'analfabetisme elevada i ha dificultat la incorporació al mercat laboral convencional. Ara bé, això no vol dir que no hagin après mitjançant canals alternatius a l'escola, amb la família com a principal dispositiu de transmissió de coneixements referents a les tradicions i, també, les formes de subsistència.

> Migració

El primer apartat del bloc temàtic fa referència a la migració, responent al fet que totes les famílies dels informants tenen un passat migratori més o menys recent. Bona part de les migracions que han relatat els informants van ocórrer durant la segona gran onada migratòria del segle passat, quan el creixement econòmic dels anys 60 va afavorir que moltes persones, majoritàriament provinents de zones rurals d'Andalusia, Múrcia i Extremadura, vinguessin a Catalunya.

En aquest sentit, alguns informants encara recorden familiars que havien anat a Barcelona a treballar en la construcció del metro i que, abans d'acabar establint-se a la ciutat, havien fet un recorregut molt llarg.

"Vivió en Barcelona bastante tiempo y, por ejemplo, empezó trabajando en las obras del primer metro que se hizo en Barcelona. Super jovencito y el primer trabajo que tuvo aquí en Barcelona fue ese. [...] Luego ya se casó con mi madre y llegaron. Bueno, hicieron un poco de recorrido, estuvieron en Suiza, Francia, Palma de Mallorca y acabaron residiendo ya en Sabadell y hasta estos días estamos todos en Sabadell".

R. (48 anys - dona)

La mare de la següent informant va venir de València en carro i cavall. El pare, en canvi, va venir de França cap a Barcelona i, posteriorment, a Sabadell.

"Mi madre vino muy joven aquí, vino con ocho años, con los carros. De Valencia hasta aquí. La mamá y el "abueli" vinieron con un carro y un caballo, y paraban de pueblo en pueblo hasta llegar aquí. Y mi padre pues vino de Francia, y se vino aquí a Barcelona. Mi padre era gitano francés. Y hablaba muy bien el catalán".

Q. (75 anys - dona)

Aquest altre informant va néixer al Marroc. Vivia allà amb els seus pares, que es dedicaven a la venda ambulat.

"En Marruecos. Me vine con dos años a Sabadell. Mis padres allí se dedicaban a la venta ambulante."

U. (79 anys - home)

Cal destacar que gairebé tots els motius de les migracions relatats pels informants tenen un denominador comú: la poca qualitat de vida als llocs d'origen i l'esperança de millora al lloc d'arribada. El següent testimoni parla sobre la migració dels seus pares a finals dels anys seixanta.

"Hambre, miedo. Lo podemos resumir en esas dos palabras. [...] Mi padre era de Granada y mi madre también, nacieron los dos en Granada, en dos pueblos de Granada, en Loja y en la Zubia. [...] Yo he nacido aquí en Sabadell. [...] Llegaron sobre el 67-68 [...] Básicamente después de la estampida, la situación que había... Bueno, después todo lo que pasó con la segunda guerra, la situación tan vulnerable que se quedaron todos los pueblos de España. Como se machacaba a la población gitana. Y el ver una expectativa de Cataluña y Barcelona en aquel momento era como... Bua, la isla del tesoro perdido, ¿no? Pues vamos porque era grandeza, esas oportunidades de trabajo, desarrollo, va a ser bienestar para nuestro futuro, para nuestros hijos... Y no lo pensaron. Y poco a poco fue migrando toda la familia. Ya empezaron viniendo hijos y acabaron consiguiendo traer a mis abuelos porque al estar aquí sus hijos y sus nietos, obviamente ellos también hicieron el salto."

R. (48 anys - dona)

Ara bé, de vegades, també es difonien imatges falses de la qualitat de vida i les oportunitats a destí, que amagaven les condicions de vida pèssimes que trobaven bona part de les persones que arribaven a Catalunya: les coves i el barraquisme, les dificultats per trobar bones feines, la segregació en noves barriades, etcètera.

"Vivían en barrios super pobres, pero cuando veían un Mercedes cerca, se hacían una foto como si fuera de ellos. Eso seguro que lo habéis escuchado. La mandaban al pueblo y decían: ¡Mirad! Aquí se vendía que era todo abundancia, que era todo abundancia, que era todo abundancia, y sí es cierto que si lo comparabas con lo que... era abundancia. Pero ellos aquí las pasaban de todos los colores. Las pasaban de todos los colores."

R. (48 anys - dona)

Pel que fa als gitanos que migraven en plena dictadura franquista, havien de fer front a unes fortes mesures contra els moviments poblacionals interns a través de les quals s'imposaven restriccions migratòries a les estacions de ferrocarril i al port, que sovint tenien com a objectiu l'expulsió de molts migrants als llocs d'origen. Per tant, la forma de desplaçar-se era vital a l'hora d'assegurar l'èxit de la migració. Malgrat tot, alguns informants van poder fer el trajecte en tren.

"Me acuerdo que era chiquitilla, que había mucha gente en el tren y me puso en la de eso de la maleta, en los pies de la maleta, en lo de arriba de la maleta me acostó mi padre. De eso me acuerdo. [...] Antes había muchos migrantes que venían a Catalunya de todos los sitios. Estaba la gente que no tenía sitio donde sentarse. Mi padre me trajo aquí, me cogió de mis abuelos y me trajo aquí a Barcelona. [...] [Su padre vino a] aquí, a azar a Cataluña a migrar como dicen los migrantes, claro."

S. (80 anys - dona)

D'altres optaven per viatjar en carros i, en aquest sentit, s'han detectat molts relats associats a la repressió i la por que patien les famílies que es desplaçaven així.

[Parla Q.] *"Allí [nuestra madre] no se ganaba la vida. Y claro, iban con los carros, con un carro y un caballo, iban por un pueblo, y a lo mejor*

paraban en un puente..." [Parla K.] "Se echaban a dormir donde andaba bien, un puente, en la ciudad... Dónde había más luz, más cosas, pues para estar más acompañados, porque claro, al ir con un carro y un caballo... No te podías poner en cualquier sitio, y más con nenes pequeños."

Q. (75 anys - dona) i K. (73 anys - dona)

Una altra alternativa, si es disposava dels recursos econòmics necessaris, és el cas de la següent informant, que recorda que una tieta seva els va poder finançar, a ella, les germanes i la mare, un bitllet d'autobús cap a Sabadell.

"Pues nos vinimos en una, como nosotros le llamamos por allí, un cina, como un autobús pequeño. Así nos vinimos aquí. [...] [El billete] lo pagó mi tía. Nosotros no teníamos dónde caernos muertos. Ella nos dijo venga vámonos y allí ya nos apañaremos. Ella bajó, ella ya estaba aquí. Ella y el hermano de mi madre, que era su marido, ellos ya estaban aquí. Ya llevaban tiempo aquí. Entonces pues cuando ellas ya llevaban aquí un tiempo, como ella sabía que nosotros ya estábamos con mi abuela estábamos solas, pues ella pensó: ellas trabajan, son jóvenes. Mi madre aún era joven, Las niñas ya harán lo que sea también, y aquí no pesó. Vino a buscarnos y nos vinimos con ella. [...] Nos vinimos con ellas, nos metimos en la casa de la tía R., que vivía ahí en Torre-romeu y ahí nos metimos todos que, bueno, unos por los pies, otros por arriba, otros por abajo. Y ya... pero estábamos todos."

E. (69 anys - dona)

Després d'aquest llarg trajecte, sovint els esperaven unes condicions de vida que continuaven sent molt dures. De vegades, tenien familiars que els ajudaven i els acollien a casa seva, però quan no podien comptar amb una xarxa familiar de suport propera, havien de cercar estratègies que no exigissin grans desemborsaments econòmics. Alguns informants expliquen que la seva primera

residència a Sabadell va ser una de les coves que hi havia a Sant Oleguer, de les quals encara avui es conserven algunes restes.

"Toda la vida hemos estado [en Cataluña]. Estaba con mi padre y mi madre, yo era pequeña, y me iba a vender [riu]. Vivíamos en las cuevas, ¿sabes tú dónde está el puente? Que ya tiras para arriba, que hay un barranco ahí. Hay unas cuevas allí y allí vivíamos nosotros. [...] Veníamos de los pueblos y vivíamos. [...] Había mucha miseria. Yo me acuerdo, pero muy muy lejos, que decía mi abuela, hay que coger unas cartillas para coger pan. Me acuerdo ya como si fuera un sueño. Yo me crié con mis abuelos, y decían ve a coger las cartillas para coger pan".

S. (80 anys - dona)

Així doncs, moltes d'aquestes persones migrants, tant paies com gitanes, es van allotjar en habitatges d'autoconstrucció. A més, per dificultar més i la situació, el Règim va adoptar moltes mesures per erradicar el barraquisme. D'altra banda, aquesta gran onada de migració, va afavorir una segregació espacial en barris suburbials que encara és ben present avui dia.

"[...] Por lo que surge cualquier inmigración. A uno le dan una pista de que allí hay trabajo y va... Y llamas a tu familia y dices oye que sí que aquí hay trabajo y va otro y esa cadena. [...] Bueno se fueron moviendo porque claro también estar en un país donde el idioma para ellos era una barrera, sobre todo para mi madre, el no acostumbrarse a nada pues, iban pues donde tenían sus referencias o familia en este caso, sus conocidos, la gente más próxima del pueblo. Por ejemplo, yo soy de Torre-romeu y Torre-romeu tiene la peculiaridad que son todos de Pedro Martínez o de Loja, o sea si venía alguien de esos dos pueblos, ¿dónde iba a parar? A Torre-romeu. ¿Dónde se ubicaban? En ese barrio. Y fueron llegando por si por ese tipo de agrupaciones, por ejemplo lo que es Campoa-

mor, Les Termes, la mayoría vienen de Murcia, Aragón y Murcia. Los que viven en esta parte de norte, vienen de otras migraciones, incluso más antiguas que los otros. Los gitanos que viven en toda esta zona de norte, llegaron muchos antes que la gran avalancha de gitanos de Andalucía, Murcia, Aragón que llegaron a los otros barrios".

R. (48 anys - dona)

> Formes de treball

Sobre les formes de treball de la comunitat gitana, els informants han dibuixat una clara tendència cap a la pèrdua dels oficis tradicionals. En aquest sentit, han explicat que molts gitanos nascuts abans de la Guerra Civil eren tractants de bestiar, cistellers, ferrers, etcètera. Tenien un ofici que, a molts d'ells, els va permetre aconseguir una font d'ingressos després de la migració. La irrupció de la indústria va comportar la interrupció del relleu generacional i de la cadena de transmissió de coneixement associada a aquests oficis tradicionals. Per tant, els gitanos van haver d'adoptar altres estratègies. Les dades recollides indiquen que l'ofici de venedors s'ha mantingut fins avui com una de les principals fonts d'ingressos per a un gran nombre de famílies gitanes, i que el tràfic de bestiar encara es va mantenir unes dècades durant la dictadura abans d'esdevenir residual. També que homes i dones es van començar a incorporar al mercat laboral de la indústria; encara que elles acostumaven a abandonar la feina tan aviat com es casaven mentre, en molts casos, continuaven generant una font d'ingressos rellevant a través de la venda de tota mena d'articles. En canvi, molts homes van començar a treballar de drapaire, ja fos amb sacs, carros i, més endavant, vehicles motoritzats.

El següent fragment il·lustra a la perfecció la visió d'un dels informants sobre aquest fenomen.

"Los gitanos más antiguos tenían más oficio que los gitanos más jóvenes, porque los más viejos todos eran herreros, fragueros... Y, ¿sabes que pasa? Que a través del tiempo este oficio se fue deteriorando. [...] Mis bisabuelos sí tenían oficio, mi padre ya no. Y los jóvenes, ahora menos. Porque la mejor época, era la de nuestros bisabuelos. Esto a nivel de formación"

M. (60 anys - home)

Més endavant, el mateix informant relata l'experiència de la seva pròpia família, caracteritzada per l'adopció d'un gran ventall d'estratègies de subsistència per adaptar-se a les condicions materials i socials del moment.

"También teníamos nuestros caballos, muchos gitanos. Entonces yo me iba con mi padre a hacer la chatarra, y con el tiempo mi padre ha hecho, como dice él, iba a buscar gallinas, se iba a buscar chatarra con un saco. Después se casó y la vida fue evolucionando. Después se metió de manobra, ¿por qué? Pues porque en la época aquella estaba todo destruido, entonces necesitaban mucha mano de obra. Y después se metió a hacer el drapaire, que era los residuos que quedaban de todo aquello. Después se metió al mercadillo, que era la normal, cuando ya se terminó todo, los gitanos algunos se quedaron dentro de la obra y dentro del trabajo normalizado y otros se quedaron con el mercadillo. ¿Por qué con el mercadillo? Porque los gitanos al ser un pueblo nómada, no nos gusta que nos manden, no nos gusta. Y eso es algo heredado, no nos gusta que nos manden. Entonces el único trabajo que nosotros hemos conservado, nómada, de nuestros antepasados, es nuestro mercadillo. Y el noventa y tanto por ciento de los gitanos de aquí de Sabadell son del mercadillo. Y entonces qué pasó con mi padre, fue su época esta, y después vino la mía. Él era chatarrero, tenía sus caballos, compró una furgoneta, después con la furgoneta hacía la chatarra, y después se compró un camión, y

después ya pues bueno, lo poco que podía hacer. Todos mis hermanos, chatarreros, yo chatarrero... Después la vida fue evolucionando y nosotros fuimos entendiendo que bueno que la chatarra estaba muy bien, pero que teníamos que hacer algo más”.

M. (60 anys - home)

A continuació, s'exposen totes les estratègies de subsistència identificades a les entervistes.

>> Vendre

En primer lloc, destaquem l'ofici de vendre, tant al mercat com al carrer, ja que és una activitat aparentment ininterrompuda durant el segle passat i que continua formant part, encara avui, de la vida de molts gitanos. En aquest sentit, la següent informant narra que anava a vendre des de ben petita amb la seva mare; una activitat que continuarà fent durant gairebé tota la seva vida mentre el marit es dedica a fer de manobra i de drapaire. Explica que ha venut de tot i en tot moment, fins i tot estant embarassada. De petita, anava a vendre al Mercat Central de la ciutat, un lloc on no els era permès fer-ho; per tant, que fos petita era una estratègia per introduir-s'hi sense que els vigilants la veiessin. Això, sí, sembla que l'edat no era cap impediment perquè la policia la fes fora de mala manera.

“Yo he vendido de todo, limones, ajos, farigola... [riu]. Me he pasado todo el día en la Sagrada Familia vendiendo farigola y romero. Esto en la Semana Santa. Que estaba embarazada yo de la E. [...] El papa hacía los fogones y las pallas, y la mama pues los vendía. Y yo también vendía que era pequeña, yo iba a vender con mi madre, aquí a la Plaza Vieja [Mercat Central]. No te dejaban. A mi el padre me cogía siempre de las piernas y me echaba para fuera [riu]. Ya lo he visto ya de grande, que el hombre ya era mayor [...] y decía ya me acuerdo de ti ya. [...] No dejaban vender dentro de la plaza. Porque

yo me metía dentro de la plaza y siempre en la plaza vendía yo. Mi madre vendía fuera, dentro no podía vender, vendía yo dentro. No dejaban a nadie, en la plaza no dejaban a nadie, pero yo como era pequeña me metía por dentro y vendía. El guardia me cogía del pelo, de las colas. [...] No tenía comida y el guardia muchas veces me daba... ‘¿Has comido niña?’ ‘No’, pues me daba pan con aceite, butifarra negra, dos llescas de pan... Estaba desmayada, pasaba mucha hambre.”

S. (80 anys - dona)

Tal com s'ha desenvolupat en el bloc temàtic anterior, la venda també estava associada amb la repressió policial. De fet, aquesta informant explica que, mentre venia pels carrers i de casa en casa, la policia va intervenir moltes vegades, arribant a ser empresonada i amenaçada.

[Parla S.] *“Pues cuando cogían a alguien lo metían preso. Sin hacer nada.”* [Parla M.] *“¿Por qué?”* [Parla S.] *“¡No sé! Tú ibas a vender, ¿no? Y si no les gustaba, había un guardia malo. Pues te metían preso. Yo me fui a vender el ajo y el hombre me cogió. ‘Aquí no se vende l'ajo... ¡Te voy a pelar y te voy a meter presa!’ ‘¿Por qué? ¿Por qué estoy vendiendo ajo?’ Yo ya era grande, tenía dos niños... Y cogió y me metieron presa! Estuve poco. Decían, ‘Te vamos a pelar.’ [...] Y vino el otro, el que mandaba, y dijo, ‘¿Qué la vas a meter presa? Si no ha hecho nada, namás vender el ajo’”.*

S. (80 anys - dona)

Pel que fa a la venda al carrer, és a dir, fora de qualsevol mercat o del mercadillo, les dades recollides suggereixen que eren només les dones les que practicaven aquesta activitat. Si bé és cert que, durant la infantesa, alguns homes havien acompanyat les seves mares, tot indica que aquesta era una activitat que, sobretot, duien a terme les dones. El següent informant n'és un exemple:

“Sí. Yo empecé nada más morir mi padre, con 13 años, yo con el paquete de... mi madre me preparaba un paquete y andando casa por casa vendía. Lo mismo que mi madre. Y luego ya cuando yo me casé, que yo me casé con 18 años, entonces ya al mercadillo. Ya me dediqué a comprar en las tiendas los retos, lo que había sobrado de temporada, pues yo lo compraba y lo vendía con mi mujer en los mercadillos.”

J. (74 anys - home)

A més, aquest home es va acabar dedicant a la venda durant bona part de la seva vida, però no com en el cas de la dona anterior, sinó que anava a vendre amb la seva dona i fills al mercadillo. En aquest sentit, s'observa que, si la venda s'adoptava com a forma de subsistència principal, hi acostumava a prendre part tota la família, també l'home, que en aquest cas, s'encarregava de comprar els articles per revendre'ls amb la seva dona. Aquest cas és un model alternatiu al de la informant anterior en el qual ella es dedicava a la venda i el seu marit es dedicava a fer el drapaire.

D'altra banda, vendre en el sentit exposat anteriorment –fora del mercadillo–, queda fora d'allò que els informants entenen per “treball”.

“Sí, mi madre vendía, y mi padre trabajaba. Trabajaba en un almacén de pollos. Un matadero. Y allí trabajamos todos, allí se metió mi padre, mi hermana... Mis dos hermanos, yo y mi madre. Yo tendría unos trece años. Mi madre iba por las calles vendiendo ropa, tapetes, puntillas...”

Q. (75 anys - dona)

En aquest cas, no sembla que això sigui degut al mateix motiu de l'informant que parlava de vendre al mercadillo com a forma de vida contraposada al “treball normalitzat”. Sinó que, més aviat, sembla una desvalorització d'aquesta tasca que, com s'ha exposat, sempre requeia sobre les dones. En definitiva, es podria pensar que, entenent el treball com

a categoria positiva, decideixen excloure'n aquesta activitat com si fos secundària, un complement de la font d'ingressos principal, malgrat que, com s'argumentava a l'apartat de Valors de gènere, no està tan clar que la venda que han dut a terme les dones gitanes sigui una activitat tan poc central.

En canvi, la mateixa informant categoritza com a “treball” la venda al mercadillo que, en aquest cas, es presenta com l'activitat econòmica principal de la família, complementada per la venda de bestiar del marit.

“A trabajar, al mercadillo. Íbamos al mercadillo. Mi marido tenía caballos. Tenía una casita allí, como una casa de campo. Y él tenía caballos, yeguas... Los caballos tenían potricos pequeños. Y cuándo veníamos del mercado se dedicaba a eso. Ahora ya no [hay trata de bestias], porque ya no tenemos sitio. Cada uno tiene sus coches. Y esta juventud que sube ahora ya no les gusta trabajar con los caballos.”

Q. (75 anys - dona)

Quan les dones es casaven, la prescripció social més habitual era que deixessin de treballar per cuidar-se de la família. Ara bé, com que vendre tenia implícita aquesta categoria de “no-treball”, era usual que s'hi continuessin dedicant sempre que la situació econòmica de la família ho requerís. Algunes informants expliquen que anaven a vendre fins i tot amb els fills petits.

“Trabajaba en un almacén de pollos. Un matadero. Y allí trabajamos todos, allí se metió mi padre, mi hermana... Yo tendría unos trece años. [...] Y después ya me pidió mi marido, y ya no quería que trabajara. Y nos fuimos a vender, a vender claveles.”

Q. (75 anys - dona)

Aquesta última informant, juntament amb la seva germana petita, compraven i revenien la pell de conill dels escorxadors i feien el mateix amb les ampolles de xampany. La gent ja sabia que elles

aprofitaven aquests materials que rebutjaven, per tant, els els guardaven. Així doncs, era un sistema de reutilització de materials que, altrament, no haurien sigut aprofitats.

[Parla Q.] *“La piel que le quitaban a los conejos nosotros la comprábamos y la vendíamos más barata. Como ya sabían que la comprábamos, la guardaban. Las payas, bueno, las castellanas. Y nosotras preguntábamos: si tengo una, tengo dos! La comprábamos.”* [Parla K.] *“Se ve que harían abrigos o harían zambombas.”* [Parla Q.] *“Para luego revenderlas, claro, ya estaban secas, antes se vendía todo. [...] Vosotros sabéis lo que es la cera de kempe que es una goma muy gorda, pues eso también lo compraban antes.”* [Parla K.] *“Y las botellas de champán... Para venderlas. Mi marido tenía un carro y un caballo, y nosotros íbamos: el drapaire! Y salían: tengo dos botellas de champán. Todo lo que veían pues lo compraban todo, no te lo daban tenías que pagarlo, tenías que comprarlo.”*

Q. (75 anys - dona) i K. (73 anys - dona)

I, altre cop, apareix el tema de la repressió policial. En aquest cas, la informant destaca que abans no hi havia tantes patrulles, només uns quants agents de la Guàrdia Civil que els havien perseguit amb els cavalls que usaven en aquella època.

“Si antes no había policía, namás había cuatro malditos [riu]. No era como ahora, que siempre hay un furgón. [...] La Guardia Civil iban con caballos y tricornios así. Íbamos a hacer el drapaire [...] y sentíamos a los caballos. Taca-tac-tacatac... Y corríamos para otro lado. Iban con los caballos y luego ya con las motos”.

Q. (75 anys - dona)

Per acabar, les paraules de la següent informant són una bona evidència per il·lustrar la centralitat que “vendre” ha pres per les dones i les famílies gitanes. Al llarg de la seva vida ha venut tota mena d'articles, tant al carrer com al mercadillo. De fet, ja

venia quan era petita i va continuar fent-ho un cop casada, venent amb els fills recentment nascuts i també ara que ja té seixanta-nou anys.

“Mi marido ya no quiso que trabajara ahí [en la fábrica]. Entonces pues ya me puse a vender. [...] Él iba con un caballito, con un burro que tenía. Iba a buscar la chatarra y yo me iba a vender. Lo mismo vendía una flor, que una media, un calcetín. Bueno, lo que podía según el manejo que tuviera. Hacía la palma. La palma me he tirado muchos, muchos años haciéndola. Y, bueno, pues con la palma teníamos un dinero que eso ya estaba un poquito para poder salir adelante. Que ahí fue donde yo ya me compré ropa más grande, empecé a emplear poquita cosa porque no tenía, pero luego cuando ya vendía la palma pues ya cogíamos más dinero y ya empecé luego a vender sábanas, ropa de cama. [...] Yo [vendía] por aquí por el Llano, no he salido nunca de aquí, siempre he vendido en el Llano y sigo, eh. [...] Bueno, él [mi marido] se iba más bien para el centro de Sabadell. Allí la calle Covadonga y por todas aquellas calles se iba. Y bueno y entre los dos pues traíamos algo. Traíamos alguna cosa. [...] ¿Con quién iba yo a vender? Bueno pues si tenía a mis niños me llevaba a mis niños. Bueno, ya ves. Estaba viviendo en el río, pues claro. A lo mejor llevaba uno en la barriga y otro lo llevaba en brazos y el paquete a cuestas. Así ha sido mi vida. Cuando me encontré un carretón de niño pequeño, que nos trajo mi marido que él se lo encontró, pues ahí metía al niño, metía la ropa, metía la comida. Ahí lo metía todo y al niño pues también. Y ya está. Y como cuando eres joven y eres fuerte, no te pesa nada, nada, nada. Lo haces y nunca estás cansada. Ves ahora no valgo un duro, pero bueno. Pero voy haciendo.”

E. (69 anys - dona)

Amb ironia, també recorda la presència d'uns “amics” que sempre l'han acompanyat mentre estava venent. La policia l'ha multat i li ha pres els

articles més d'una vegada. Quan se li pregunta si la deixaven vendre sense gaires problemes, diu el següent:

"No, no! ¡Qué va! ¡Siempre estaban mis amigos conmigo! [...]. En el mercado pues quitarte la ropa y echarte una multa. Encima de que se llevaban la ropa, pues te echaban una multa. A ver, si ibas allí abajo, a lo mejor [podías recuperarla]... [...] A bajo donde está la... ese de los azules, la municipal, ¿no es ese? Pues se llevaban la ropa. La última vez pagué 400 euros sin motivo."

E. (69 anys - dona)

>> Oficis "tradicionals"

Tal com exposen les paraules del M. (60 anys) a l'inici de l'apartat, els gitanos de principis del segle passat –és a dir, els pares, avis i besavis dels nostres informants– s'havien dedicat a feines tradicionals que, amb la industrialització i l'èxode cap a les grans ciutats, van anar desapareixent substituïts per noves formes de treball pròpies de la societat industrial i, en molts casos, per un augment de la pobresa. La següent informant i el seu fill expliquen que el seu pare –i avi– es dedicava a reparar tota mena de coses, a confeccionar peces de ferro i a esquilar gossos i ovelles.

[Parla S.] *"Mi padre hacía palas, palas para coger la basura. Fogones... ¿No sabéis qué son los fogones? Hacía unas cosas para hacer de comer. Como unas trebes, pero cerradas, para poner las ollas".* [Parla M.] *"Es que antiguamente, claro, no había los utensilios para hacer de comer. Con lo poco que tenían pues se arreglaban. No como ahora con los chinos, que rompemos uno y compramos otro. Antes no funcionaba así. Entonces mi abuelo, ¿a qué se dedicaba? Pues a arreglar las palas, a hacer fogones, a arreglar paraguas, a ensoldar a lo mejor alguna sartén, alguna olla..."* [Parla S.] *"No es como ahora".* [Par-

la M.] *"Esquilaba perros..."* [Parla S.] *"Hemos pasado mucha miseria."* [Parla J.R.] *"Y también ovejas. [...] Entonces lo poco que había la gente lo mantenía. Entonces mi abuelo era como un fontanero, un electricista de ahora en estos tiempos, pues lo mismo."*

S. (80 anys - dona) i M.(60 anys - home)

La següent informant explica que el seu besavi era el ferrer del poble on vivia i que destacava la gran funció que tenia, ja que era l'únic que es dedicava a aquest ofici. En canvi, els avis van abandonar l'ofici de ferrer per dedicar-se a comprar i vendre tota mena de bestiar.

"Mi tatarabuelo era herrero. Había una herrería [en el pueblo], tenían gente. Luego mis abuelos ya eran tratantes de, bueno, ellos les llamaban bestias, caballos, bueyes, mulas..."

R. (48 anys - dona)

La mare i l'àvia de la següent informant eren cistelleres, un ofici que a ella ja no li va ser transmès, i els seus tiets eren escorxadors. Això va facilitar que trobessin feina també després de la guerra.

"Lo que pasa que mi abuela sabía hacer canastas, ¿vale? Y mi madre también. Y los hermanos de mi madre también, eran matarifes. Y entonces cuando ellos ya, que ya había terminado la guerra pues entonces siempre había [trabajo], como no había matarifes."

E. (69 anys - dona)

El pare del següent testimoni era tractant de bestiar. Comprava cavalls a la Seu d'Urgell i els transportava fins aquí per revendre els animals aptes per a l'intercanvi i portar als escorxadors els que no ho eren. Els fills l'ajudaven al llarg d'aquest procés.

"Él se iba a las ferias, digamos a Lérida a Danya a la Seu d'Urgell, todos esos pueblos y compra animales, caballos, los embarcaba con el tren y nosotros, bueno, mis hermanos que eran ma-

yores, íbamos a la estación, esta de aquí de los autobuses, que era la estación del tren antes, los cogíamos y los traíamos. Los que servían [...], los utilizaba para el trato, para venderlos y cambiarlos, y los que no servían que eran animales de matar pues al matadero. [...] Siempre tenía uno [un troton] u otro, siempre tenía uno para él y los demás pues para comprarlos, para venderlos, para montarlos, siempre."

J. (74 anys - home)

Cal destacar que el tràfic de bestiar ha sigut un dels oficis que més ha sortit al llarg de les entrevistes, ja sigui per parlar de familiars directes que s'hi ha dedicat o per esmentar-lo com una forma de subsistència habitual per al poble gitano. En aquest cas, també s'observa una clara divisió del treball, després de detectar que tots els gitanos que s'hi han dedicat eren homes. S'han recollit testimonis que mencionen gent que ja s'hi dedicava a principis del segle passat, com també altres que s'hi han dedicat fins fa ben poc. Això sí, cal destacar que tot indica que durant la primera meitat del segle XX va deixar de ser una activitat econòmica rellevant per la comunitat gitana, per passar a ser una activitat secundària, dedicant-s'hi per afició o per mantenir la tradició.

[Parla J.] *"Mi trabajo ha sido salir a comprar con la furgoneta y mi mujer, en paz descanse, y yo al mercadillo a vender".* [Parla P., el fill] *"No era para ganar dinero, a ver, se compraban y se vendían para ganar, se ganaba dinero, otras veces no se ganaba..."*

J. (74 anys - home) i P. (44 anys - home)

>> La "buenaventura"

Una altra forma de subsistència que ha aparegut a les entrevistes és la buenaventura. A aquest ofici s'hi han dedicat dues dones d'edat avançada, familiars de les persones entrevistades, durant els anys de dictadura. La primera dona anava a casa de per-

sones adinerades i els llegia el futur.

"Mi abuela, en vez de ir por Can Puiggener, mi abuela vendía en la Plaza, y hacía lo mismo. Y, después de esto, pues a gente más adinerada, pues les hacía la buenaventura, pero la buenaventura para poder comer. [...]. A los paños que tenían dinero y querían saber el futuro. Normalmente iba a su casa, quedaban, y les echaba la buenaventura".

M. (60 anys - home)

La filla d'aquesta mateixa dona, entre riures, explica que alguna vegada la seva mare també havia hagut de fer una mena de remeis per convèncer les clientes que podia fer que qualsevol persona s'enamorés d'elles.

"Sí, mi madre decía: pues sí, está enamorada de fulano, quiere a fulano o mengano, y claro ella se enteraba para decirlo a más lados. Yo me echaba ahí a la calle, porque me echaba a reír. Y entonces cogía y les echaba harina con carbonato y decía, toma se lo echao en el bolsillo para que te quiera. Así se ganaba la vida".

S. (80 anys - dona)

L'altre cas identificat és el de l'àvia de la següent informant, que ens explica que es guanyava la vida llegint les cartes.

"Mi abuela leía las cartas, te echaba las cartas. Sí, sí... Se ganaba la vida con la buenaventura."

G. (45 anys - dona)

>> El drapaire

El drapaire, juntament amb la venda, ha sigut un dels oficis més recurrents al llarg de les entrevistes. Aparentment, era una activitat que duïen a terme els homes al marge de la família, en contraposició a les dones que havien de combinar la feina amb les tasques domèstiques i familiars. Això sí, quan els fills mascles ja eren prou grans acostumaven

a acompanyar els pares. Els següents informants descriuen com la manera de fer del pare, que era drapaire, va anar canviant al llarg del segle passat fins que es va jubilar.

[Parla U.] *"Yo hacía de manobra. Y la chatarra. Hacía de drapaire. [...] Por hacer el drapaire nunca se han metido."* [Parla M.] *"¿Porque tú papá, cómo hacías cuando ibas a buscar la chatarra?"* [Parla U.] *"Con un carro y un caballo. Los tenía en una cuadra."* [Parla M.] *"Entonces yo me iba con mi padre a hacer la chatarra. Él iba a buscar gallinas [y] se iba a buscar chatarra con un saco. Después se casó y la vida fue evolucionando. Después se metió de manobra [...] y después se metió a hacer el drapaire, que era los residuos que quedaban de todo aquello. [...] Él era chatarrero, tenía sus caballos, compró una furgoneta, después con la furgoneta hacía la chatarra, y después se compró un camión, y después ya pues bueno, lo poco que podía hacer".*

U. (79 anys - home) i M. (60 anys - home)

Així doncs, va començar dedicant-s'hi amb només un sac; després hi va poder introduir el carro amb tracció animal, va poder adquirir una furgoneta i, finalment, va comprar un camió. Aquí també s'observa que la seva va ser una trajectòria molt diversificada, fent de manobra, de tractant de bestiar i de drapaire. També cal destacar que l'informant afirma que, per fer de drapaire, la policia mai el va perseguir ni molestar; i que, en aquest moment, la seva dona va aclarir: "Porque él nunca ha vendido". Fet que mostra encara més la divisió sexual del treball i l'estigma que patien les dones gitanes que es dedicaven a la venda.

En aquesta mateixa línia, la següent informant explica que fer el drapaire era l'activitat econòmica principal del marit. En aquest cas, aquesta activitat, sumada als articles que ella venia, no va permetre que s'allunyessin gaire de la pobresa, tenint una vida que l'informant defineix com a dolenta i cruel.

"Mi marido dependía a lo mejor con un carro y con un caballo, a lo mejor de ir a hacer el drapaire como le llaman aquí en Cataluña. De buscar cuatro cosas, pues para darle de comer a los niños. Y también tuvimos una vida bastante cruel, bastante mala. [...] Él iba con un caballito, con un burro que tenía. Iba a buscar la chatarra y yo me iba a vender. Lo mismo vendía una flor, que una media, un calcetín."

E. (69 anys - dona)

Els fills d'alguns d'aquests homes que s'havien dedicat a recollir la ferralla van decidir canviar d'activitat laboral malgrat haver-s'hi dedicat durant la infantesa i la joventut. El següent informant explica com ell i els seus germans es van adonar que, per millorar la seva qualitat de vida, havien de canviar la seva trajectòria laboral.

"Todos mis hermanos chatarreros, yo chatarrero. Después la vida fue evolucionando y nosotros fuimos entendiendo que bueno que la chatarra estaba muy bien, pero que teníamos que hacer algo más. A partir de ahí, mi hermano es electricista, el otro es paleta, otro jardinero..."

M. (60 anys - home)

>> Inserció al mercat laboral modern

Per acabar, respecte a la inserció al mercat laboral modern, cal dir que ha sigut un procés ple de dificultats per la comunitat gitana. Des de la pèrdua dels oficis tradicionals, ja s'ha mostrat que el bagatge del poble gitano en relació amb el treball ha estat caracteritzat per la diversificació d'estratègies i la repressió d'algunes de les seves formes de subsistència. En aquest sentit, és interessant destacar el cas de les dues germanes que van treballar en la cadena de muntatge d'una fàbrica de cartó i el de les dones que treballaven a les fàbriques tèxtils abans de casar-se.

"Estuvimos mucho tiempo trabajando allí [...]."

Ay sí, si hicimos el trabajo de tres o cuatro hombres! Nos dieron un destajo, pero montañas como esa para hacer cajas de cartón. [...] Sí, las pasábamos por una máquina y les poníamos los clavos esos que tienen los... Hasta que me pedí, y cuando ya me pedí él no quiso que trabajara más."

Q. (75 anys - dona)

D'una banda, la incorporació al mercat laboral ha sigut difícil, a causa de tota mena de discriminacions racistes.

"Yo cuando entré estaba muy feliz, oye mira ¡que me han cogido para limpiar los colegios! Y cuando me da el contrato digo '¿Qué pone esta aquí? Si yo en toda mi vida no he pisado una comisaría. [...] No me pongas esta burrada.' Me puso como que estaba en esto que tienes que hacer los servicios sociales. El contrato era de algo que como si yo hubiera estado en prisión como que tu... Reinserción. Una cosa así. Y yo fui y dije, 'Pero bueno, ¿qué contrato me has hecho? Tu te crees que entonces yo puedo ir a otro sitio y cuando vean que tu me has hecho un contrato de, de... Si yo no sé ni como es la comisaría, si todavía no la he pisado.' Y se lo dije a la chica que lo que había hecho estaba muy feo, me había engañado. Porque, claro, yo en verdad no sé de papeles, no sé de estudios... Pero yo cuando leí eso... No lo leí yo, fue una chica, me dijo, '¿Pero que tu has estado presa?' '¿Yo? Si yo no me llevo ni un lápiz del cole.' Y me dijo, dice, 'Pues aquí te han hecho el contrato como si hubieras estado presa y ahora te dan la oportunidad...' Y yo, 'No me jodas que me han hecho este contrato.' Y dice, 'Pues sí.' Y la iba a matar directamente".

O. (36 anys - dona)

De l'altra, a causa de les elevades taxes d'analfabetisme i l'alt abandonament escolar, fet que els ha exclòs de tots aquells sectors en què s'exigeix certificats escolars.

"Y bueno yo fui el más grande y me quedé sin colegio. No sabía leer ni escribir. Entonces yo iba con mi padre a hacer la chatarra que tenía diez o nueve años, y veía los carteles y decía, '¿Y aquí qué pone?' No entendía lo que ponía y dije, 'Esto no puede ser.' Yo siempre era el niño ofuscado que no sabía ni leer ni escribir. Me casé yo con dieciséis años. Con mi vecina, la gitana de al lado [riu]. Y lo primero que hice fue pues irme a la escuela de adultos. Trabajaba, vale, de paleta, de pintor... En fin, todo lo que me daban. Un todoterreno. Y, bueno, fui a la escuela de adultos [...] y entonces no he terminado nunca la ESO. Nunca he podido terminar porque he ido trabajando"

M. (60 anys - home)

> Processos de transmissió i adquisició cultural

El poble gitano ha adoptat diverses estratègies per aprendre i transmetre tot allò necessari per subsistir i assegurar el procés d'enculturació. Molts d'ells sovint són considerats analfabets pels estàndards oficials, però en molts sentits, han adquirit les mateixes competències per vies alternatives.

"Tengo una tía que para decir treinta te dice veintidiez, veintidiez más cinco. Esas son las cuentas. Mi madre te dice, ¿cuántos billetes marrones, cuántos billetes colorados? ¿Sabes? Pero tú dale el cambio a ver si no te lo sabe dar. Toda la gente mayor se busca sus truquillos para poder manejar el dinero."

M. (60 anys - home)

Malgrat tot, encara avui la taxa d'analfabetisme entre la comunitat gitana és molt elevada. En aquest sentit, gairebé tots els informants han comentat que a l'escola hi van anar molt pocs anys. El següent informant va abandonar l'escola arran d'aquesta situació.

"En la escuela nos pegaba el payo Girbau con la regla. Me lo hicieron algunas veces, porque era muy malo. Cogí el tintero y se lo tiré al maestro. Y bah, pues me echaron a la calle. Y dejé la escuela".

U. (79 anys - home)

Aquestes dues germanes expliquen que a l'escola hi van anar ben poc. Recorden que, amb unes quantes nenes més, anaven a casa d'un mestre que els rebia a casa i els feia classe. No obstant això, asseguruen que han après a llegir i a escriure quan ja eren grans.

"En el colegio sí. Hemos ido poco la verdad. Yo he ido poco. Luego ya empezamos a trabajar... A ir unas cuantas niñas grandes íbamos al colegio de noche, unas cuantas horas. Y yo lo que sé leer y escribir es del Pirmi, porque teníamos que ir por las tardes, a hacer un cursillo, aquí mismo. [...] Ya mayor, con cincuenta años ya. [...] Y allí es donde aprendí a leer y a escribir lo poco que sé. Porque de pequeñas no hemos ido al colegio la verdad. Nos enseñaba el padre Julián. [...] Era de aquellos que ponía para enseñar a la gente. Un payo. Aquello del Julián era un cuartico pequeño, no era escuela ni nada. Ahí donde está el payo torero. [...] Era como un maestro que había que puso la asistencia social".

Q. (75 anys - dona)

Una generació més jove encara continuava tenint poca relació amb l'escola. Quan era petit, ell i el seu germà van abandonar l'escola arran d'aquesta experiència.

"Que antes los conserjes parecía que eran maestros en vez de conserjes, parecía que tenían esta responsabilidad, no solo de abrir las puertas, sino de hacer algo más. Bueno pues le dió una hostia a mi hermano, mi hermano tenía seis años. Y yo salí y vi a mi hermano, ¿qué te pasa, estás bien? Yo tendría siete u ocho años, nueve como mucho. Y salgo, le veo con las ma-

nos aquí y le digo, '¿Qué te ha pasado?' No me quería decir nada. Y bueno, entonces le miré y vi que tenía un guantazo. Entonces cuando vine se lo dije a mi padre, y mi padre subió y le dice [al conserje], '¿Por qué le has pegado al niño?' 'Perdone me se ha escapado la mano.' Pues claro le alzó la mano y le pegó dos puñetazos y dice, 'Perdona a mi también me se ha escapado.' Y desde entonces ya no fuimos más [riu]."

M. (60 anys - home)

Aquest informant ens explica que, quan ja era gran, va prendre consciència de la importància de saber llegir i escriure si volia trobar feina més enllà de fer de drapaire. Així, va començar a anar a l'escola d'adults.

"No sabía leer ni escribir. Entonces yo iba con mi padre a hacer la chatarra que tenía diez o nueve años, y veía los carteles y decía, '¿Y aquí qué pone?' No entendía lo que ponía y yo dije, 'Esto no puede ser'. Yo siempre era el niño ofuscado que no sabía ni leer ni escribir. Me casé yo con dieciséis años. Con mi vecina, la gitana de al lado [riu]. Y lo primero que hice fue pues irme a la escuela de adultos. Trabajaba, vale, de paleta, de pintor, en fin todo lo que me daban. Un toterreno. Y, bueno, fui a la escuela de adultos [...] y bueno entonces no he terminado nunca la ESO. Nunca he podido terminar porque he ido trabajando. [...] Entonces yo aprendí un poco a juntar las letras, pero no sabía escribir. Entonces, bueno, como yo sabía leer un poco, tenía dieciocho, me metí a sacar el carné de conducir. Y empezaba a leer pero claro, me costaba mucho. Total, que me tiré seis meses, y cuando cumplí dieciocho, fui a examinarme aquí a Terrassa, que era dónde se examinaba. Y me acuerdo que tenía que rellenar el formulario, y no sabía poner mi nombre. Y a la segunda aprobé. Yo iba leyendo, a, bé, cé, dé, pero no sabía mi nombre. Pero había una chica y le dije, 'Mira, que no sé muy bien escribir ¿me lo pones?' Y me lo puso".

M. (60 anys - home)

4.

elements clau identificats

En aquest apartat s'analitzen els elements principals que emergeixen de les dades recollides al llarg de la investigació, mirant de contrastar-los amb la literatura acadèmica de referència de cadascun dels àmbits temàtics. Per fer-ho, s'identifiquen els elements clau de les dades descrites a l'apartat de resultats a partir del doble enfocament temàtic i cronològic. Seguint l'estructura exposada a l'inici, s'ha dut a terme l'anàlisi diferenciant entre les experiències concretes i els imaginaris i narratives que circulen entre les famílies gitanes entrevistades. Per articular la discussió, s'ha respectat l'estructura corresponent a la identificació temàtica dels elements més significatius de les entrevistes.

En primer lloc, al llarg de les entrevistes s'ha detectat que la guerra, la repressió i la fam són un gran tabú al si de les famílies dels informants. En aquest sentit, tot indica que no hi ha hagut gaire transmissió familiar sobre fets concrets ocorreguts durant la guerra i la postguerra. En un context on es perseguia qualsevol opinió política dissident i en el qual els fets eren molt recents, com ha explicat més d'un informant, era difícil parlar-ne a causa del dolor i la por que el règim fomentava com a mecanisme de control social. Així doncs, cal dir que, malauradament, s'han pogut recollir poques experiències concretes sobre la Guerra Civil i la im-

mediata postguerra. En canvi, això ha començat a canviar a partir de la dècada dels cinquanta, de la qual alguns informants encara en guarden molts records. No obstant això, cal destacar que si bé els informants han afirmat conèixer casos de pobresa i fam extrema, quasi tots han assegurat que aquestes situacions extremes les patien els altres. Aquesta afirmació sovint ha contrastat amb experiències pròpies molt properes a la fam i la pobresa, que els mateixos informants han volgut detallar a mesura que la conversa s'anava allargant.

D'altra banda, també cal esmentar que moltes de les experiències sobre la postguerra fan referència als llocs d'origen –Loja, Granada, València, etc.–, responent al fet que, exceptuant el cas de dues germanes, els informants de més de seixanta anys van néixer a altres regions de la península. De fet, la migració de bona part dels informants s'emmarca en el transcurs de la segona gran onada migratòria del segle passat (1951-1975) quan, gràcies a l'arribada de població gitana i no-gitana, Catalunya passa dels 3,2 als 5,6 milions d'habitants (Cabrè, 1999). Respecte a les migracions, s'ha detectat que han sigut diverses en alguns aspectes, desplaçant-se amb transports i grups diferents i amb xarxes de suport diverses a destí, i similars en d'altres, sobretot, en el fet que a destí hi trobaven un context que

no facilitava la integració, amb una societat i un règim que reprimia sistemàticament la migració –i, en particular, els gitanos– i una segregació espacial que concentrava els gitanos als suburbis de les grans ciutats –com ara les coves de Sant Oleguer i les barraques de la llera del riu Ripoll– que, amb el pas dels anys, han esdevingut barris nous.

També cal subratllar que, malgrat el prejudici força estès segons el qual els gitanos sempre s'han mantingut al marge de la política, les dades mostren que no és ben bé així. Malgrat que sobre la guerra no s'ha pogut recollir gaire informació, són diversos els casos que mostren que els gitanos van participar activament en ambdós bàndols. A banda dels casos més reconeguts –com ara els anarquistes Helios Gómez i el Marianet⁴, també hi ha un gran nombre de personatges anònims que no han transcendit, com els gitanos de Sants, que van plantar cara a les forces de la caserna de Pedralbes⁵. Ara bé, això no s'ha de confondre amb el fet que, com exposa Martín (2018), la comunitat gitana com a grup humà no es posicionés a favor o en contra de cap dels bàndols, per tal com hi ha un sentiment apàtrida força estès i que és considerada per a molts una guerra de "païos". De fet, les declaracions de diversos informants han apuntat cap aquesta direcció.

D'altra banda, també ha quedat constatat que la població gitana, com tota la societat espanyola, va patir les conseqüències de la guerra. Com assenyalava Tur (2019), quan es produeix el cop d'estat els gitanos que vivien a la zona revoltada són expulsats dels municipis on vivien, però també ho van ser de les col·lectivitats de la zona republicana –són particularment coneguts els casos de "el Pelé" i "la Canastera"⁶. A més, diversos autors descriuen estratègies que els gitanos van adoptar per evitar ser reclutats durant la guerra o escapar-se del servei militar obligatori –van arribar a registrar els fills amb noms femenins–. Ara bé, no es pot assumir

que la resta de la població estigués tan fortament polititzada com per arriscar la posició social o, fins i tot, la vida, per prendre part de la causa d'un dels bàndols. És a dir, emfatitzant l'ús d'aquestes estratègies per part dels gitanos es corre el risc de mostrar una imatge esbiaixada i reiterar estereotips. En definitiva, durant aquests períodes tan convulsos tota la població adoptava estratègies per sobreviure, i no només els gitanos.

Un altre aspecte a destacar és l'evolució de les formes de subsistència que ha adoptat la comunitat gitana. Si bé els informants recorden com aquells gitanos que van viure durant la primera meitat del segle passat havien tingut professions tradicionals pròpies de la societat preindustrial, després de la guerra aquestes es van perdre i els gitanos no van trobar cap ofici que els reportés la mateixa estabilitat. L'abandonament dels oficis tradicionals també el va accentuar el persistent èxode del camp a la ciutat provocat per la industrialització. Davant d'aquesta situació, van haver de diversificar les estratègies de subsistència i dedicar-se simultàniament a diferents activitats. En són un exemple la venda, el tràfic de bestiar o fer el drapaire. Però no només parlem d'activitats excloses del mercat laboral convencional, ja que moltes dones i homes gitanos van cercar feina a la potent indústria tèxtil, en el cas de les dones, fins a l'edat de casament i, sobre els homes, també en la construcció.

Ara bé, aquest canvi no és només referent a les formes de subsistència, sinó que també va anar acompanyat del trànsit cap a una situació més marginal. Si abans tenien una professió que els permetia tenir un rol més important en la cadena de producció de valor social –com és el cas del besavi de la R., que era l'únic ferrer del poble–, ara passen a dedicar-se a unes activitats que, fins i tot si arribaven a reportar una font d'ingressos similar, els relegava a baix de tot d'aquesta cadena de valor social. A més, durant les últimes dècades del

⁴ Per a més informació sobre Helios Gómez, consulteu: <http://www.heliosgomez.org/biografia.htm> i sobre "el Marianet": <https://www.gitanos.org/actualidad/archivo/131752.html>

⁵ Segons assegurava en declaracions Helios Gómez a la revista Crónica de Madrid, a l'octubre del 1936, a Sants els gitanos "van ser els primers a mobilitzar-se, i amb escopetes de caça, amb vells pistolots, amb navalles, van tallar el pas, a plaça Espanya, a les forces de la caserna de Pedralbes".

⁶ Ceferino Jiménez Maya, "el Pelé", va ser executat el 9 d'agost de 1936 per soldats republicans per defensar un capellà, no voler renegar de les seves creences religioses ni entregar als milicians el rosari que duia a sobre. Fou beatificat pel papa Juan Pablo II el 1997 en una cerimònia amb més de 3.000 gitanos. Emilia Fernández Rodríguez, "La Canastera", va ser víctima dels republicans per les seves conviccions religioses, concretament, per negar-se a deletar la persona que li havia ensenyat a resar el rosari. És la primera dona gitana màrtir del món.

segle passat, fins i tot aquestes noves formes de subsistència van deixar de ser tan rendibles com ho eren abans, fet que els va obligar a cercar noves estratègies. Ara bé, els que van optar per entrar al mercat laboral convencional, sovint van trobar-se amb una indústria que els discriminava i que requeria uns nivells de qualificació cada cop més elevats, que sovint no podien acreditar per culpa d'una taxa d'analfabetisme molt elevada (Carrasco i Poblet, 2019).

Sobre la qüestió residencial, cal destacar que les declaracions dels informants donen suport al fet que la gestió que el Franquisme sobre les migracions va afavorir la desigualtat i l'estigmatització de la població migrant. A més, com assenyala Río-Ruiz (2020), les polítiques residencials durant el tardofranquisme van suposar una reassignació encara més perifèrica i marginadora dels gitanos, argumentant la desigualtat interètnica d'oportunitats. Això també s'ha observat a Sabadell per mitjà de les declaracions dels informants, que descriuen realotjaments de les coves de Sant Oleguer cap a altres barris de la ciutat i, després de la gran riuada, de les barraques del riu Ripoll cap a altres barris perifèrics de la ciutat.

Malgrat tot, els informants de l'estudi relaten una millora notable de la seva qualitat de vida al llarg de la segona meitat del segle passat, que, aparentment, coincideix amb la millora de la situació econòmica del país a partir de l'anomenat *Desarrollismo* dels anys seixanta. Aquesta conjuntura va ser una gran font de legitimació pel règim franquista i, en aquest sentit, entre els informants hi ha hagut un ventall divers de perspectives. D'una banda, n'hi ha que atribueixen aquesta millora a la figura de Franco i que, malgrat estar al corrent de la repressió del règim, s'han forjat una opinió positiva del franquisme tardà que, sovint, justifiquen afirmant que hi havia més feina i seguretat. D'altra banda, hi ha els que tenen una visió completament negativa de Franco i de la dictadura i que, sovint, atribueixen a la transició la millora de la seva qualitat de vida. No obstant això, cal dir que no s'ha de-

tectat una gran polarització sobre aquesta qüestió.

Respecte a la transició, generalment els informants han afirmat haver tingut poc entusiasme amb els canvis polítics que poguessin ocórrer després de la mort del dictador. En aquest sentit, descriuen un període marcat per la incertesa i la desconfiança que generava un canvi polític d'aquella magnitud. No obstant això, més d'un informant ha comentat que va anar a votar a les primeres eleccions amb molt d'entusiasme, per així fer efectiva una participació política que, fins llavors, els hi havia estat negada. També cal destacar que malgrat que els informants relatin una millora de la seva qualitat de vida durant el període democràtic, això no s'ha traduït necessàriament en una millora de la seva posició marginal en la societat. Més aviat, es deu a un context socioeconòmic més favorable que no és tan clar que hagi comportat una reducció de la desigualtat social.

Sobre la transició i la consolidació de l'estat del benestar, les declaracions dels informants semblen indicar que les polítiques socials i la conjuntura econòmica més favorable des de la incorporació de l'Estat espanyol a la CEE van tenir un impacte positiu en la seva qualitat de vida. Aquesta situació de bonança econòmica es va poder sostenir fins a la gran recessió econòmica del 2008, que va suposar un cop molt dur també per la comunitat gitana, agreujant l'exclusió social entre la comunitat gitana i augmentant encara més la desigualtat entre la població gitana i la resta de població espanyola (Carrasco i Poblet, 2019).

Pel que fa a les dades referents als relats i imaginaris, aquestes mostren una àmplia heterogeneïtat de discursos quant a les experiències concretes viscudes i els imaginaris col·lectius existents tant dins com fora del col·lectiu gitano. La precarietat socioeconòmica de la postguerra i el posterior autoritarisme de la dictadura van perjudicar molt als grups socials minoritaris, com és el cas del poble gitano. Autors com Martín (2018) afirmen que durant la dictadura franquista es va institucionalitzar l'ús d'una imatge molt estereotipada de la figu-

ra del gitano com un dels símbols nacionals. En aquest sentit, Rothea (2014) mostra la construcció i l'ús social de la representació dels gitanos per part del poder franquista que, a través de l'església, dels mitjans de comunicació i de les autoritats oficials, difon una essencialització racista de la "criminalitat gitana" i institucionalitza i criminalitza la diferència⁷.

En aquest procés és clau l'evolució de la posició de l'església, que passa de la més absoluta hostilitat al paternalisme i l'assimilacionisme, tot intentant integrar la comunitat gitana en la cosmovisió religiosa, cultural i social païsa. Així, l'Església fomenta la idea del gitano com a portador de les essències nacionals, sobretot, destacant la seva devoció i passió per la religió catòlica. Aquest fet pot haver afavorit que, mentre que el control social i la violència antigitana assolien nivells de persecució –tant social com institucional– cada cop més elevats, la comunitat gitana considerés aquesta estratègia del nacionalcatolicisme com un retrocés en la discriminació que patien. De fet, això s'ha observat en les entrevistes, quan alguns informants destacaven que "els gitanos van ser l'única raça que Franco va deixar viure a Espanya" i que "amb aquesta raça mai s'hi va posar".

Aquest sistema de control i càstig social s'aplicava a tots els individus que no encaixessin ni complissin els estàndards definits pel règim, amb la intenció de construir unes normes i estructures socials uniformes i representatives de l'imaginari feixista. En conseqüència, la forma de viure del poble gitano va esdevenir un clar exemple d'allò considerat pernicios per a la societat. En particular, aquest sistema de control va estar marcat per la inserció l'any 1933 –és a dir, en plena segona república espanyola– de la *Ley de Vagos y Maleantes* al Codi Penal espanyol. A la zona sublevada, es redacta el 1937 un projecte de Codi Penal l'article segon del qual estipulava "la pena de reclusió major per aquells que es casin amb individus de raça inferior", en clara referència als gitanos. La repressió contra el poble gitano s'accentuava encara més en afegir-se l'any 1943 dispo-

sicions que establien que el cos armat de la Guàrdia Civil havia de fer seguiment dels membres d'ètnia gitana. Aquesta ordre no seria derogada fins a l'any 1978 (Tur, 2019). D'aquesta manera, i coincidint amb el relat dels informants, les persones gitanes i la seva identitat col·lectiva van esdevenir un objectiu fix per als cossos de seguretat en general, i per a la Guàrdia Civil en particular.

D'altra banda, també es va instal·lar la presumpció de culpabilitat als informes de la Falange, d'alcaldes, de la Guàrdia Civil, de molts testimonis i dels mateixos tribunals (Tur, 2019). Ara bé, destaca que, malgrat la consolidació d'un marc jurídic tan estricte, discriminatori i exclouent que atemptava directament contra col·lectius com el gitano, la percepció d'alguns informants sobre el racisme envers les persones gitanes resulta més positiva durant el franquisme que no pas l'actualitat. Aquesta comparativa entre el passat i el present i l'augment de discriminació i racisme es podria atribuir a qüestions com la confusió entre l'estabilitat i la llibertat o l'atenuació de les experiències negatives a causa del pas del temps.

Amb el pas del temps, el context econòmic de l'Estat va anar canviant, acompanyat de canvis socials, però pel que fa a l'estigmatització i els estereotips relacionats amb el poble gitano, la situació no va variar substancialment. La concepció i percepció del gitano vinculada a prejudicis com "el mal viure" o la delinqüència ha provocat que, juntament amb l'elevada repressió antigitana, el col·lectiu gitano acabi integrant part d'aquesta concepció estigmatitzada a la seva identitat. N'és un exemple, el prejudici que atribueix un apoliticisme generalitzat al col·lectiu gitano, que ha afavorit que alguns gitanos l'acabin interioritzant. Segons Martín (2018), això pot explicar que un gran nombre de persones gitanes es desvinculin de la política estatal en no sentir-se'n membres de ple dret. Per tant, tant l'imaginari col·lectiu païsa com el gitano coincideixen quant a la desvinculació política de la comunitat gitana. Aquesta afirmació coincideix amb el relat dels informants quan narren la por i persecució pa-

⁷ Per a més informació consultar: Rothéa, X. (2014). Construcción y uso social de la representación de los gitanos por el poder franquista 1936-1975. *Revista Andaluza de Antropología*, 7, p.10. <https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=5351747>

tida pels seus avantpassats, herència transferida i consolidada amb el pas de les generacions, però contrasta amb el testimoni d'altres informants que han estat molt vinculats a l'associacionisme gitano. En aquest sentit, des del franquisme tardà, el sorgiment de l'associacionisme i de figures polítiques gitanes significatives ha contribuït a trencar amb aquest imaginari.

Un altre dels elements identificats és la naturalització per part del col·lectiu gitano de la pròpia subalternitat. Aquesta naturalització del racisme s'ha identificat en el relat de diversos informants que, malgrat assegurar que mai s'han sentit discriminats, han descrit diverses situacions de discriminació que ells mateixos han patit. Alguns informants, a partir de comparacions intergeneracionals, tam-

bé han contraposat la situació actual amb la violència física que els seus pares o avis van patir durant la guerra i la dictadura, identificant-ho erròniament com una millora de les relacions intergrupals. Així mateix, es pot afirmar que els efectes subsegüents d'aquest racisme han estat tan profunds i que encara perduren en l'actualitat. En aquesta mateixa línia, cal remarcar que si bé s'han anat produint una sèrie de modificacions progressives quant a les articulacions legals en matèria d'antigitanisme, la persecució de la diferència continua estant present. La presència de l'altre diferent en la societat actual encara és percebuda com quelcom amenaçador que cal combatre, és per això que s'ha interioritzat que les formes de vida alternatives a l'hegemònica cal assimilar-les.

5.

conclusions

L'objectiu principal d'aquesta recerca ha sigut fer una primera aproximació a la història de la comunitat gitana de Sabadell a partir d'experiències concretes, relats i narratives referents al període que compren la "memòria democràtica". Seguint la praxi de qualsevol exploració etnogràfica, una de les fonts principals de la recerca ha sigut la mateixa perspectiva de la població gitana referent al període plantejat, fet que cal posar en valor perquè aquesta és absent a gairebé tots els estudis sobre la Guerra Civil i la dictadura franquista. En aquest sentit, cal subratllar que el poble gitano, com la resta de la societat, va patir les conseqüències de la guerra i la dictadura; i encara més tenint en compte que ha sigut objecte d'una estigmatització que encara perdura fins a dia d'avui. A continuació, s'exposen sintèticament les principals contribucions d'aquest estudi.

A través de l'anàlisi de les dades recollides, es pot afirmar que entre les experiències concretes i els imaginaris i narratives hi ha una certa dissonància, però també una gran complementarietat. Bona part de les experiències concretes –ja siguin fets viscuts en primera persona o que han arribat als informants a través de terceres persones– es poden datar entre els anys cinquanta i seixanta, fet que ha suposat un buit d'informació rellevant referent

als períodes de la guerra i la immediata postguerra. Sobretot, això es vincula amb el dolor i el patiment que moltes persones van viure, tant per les experiències com per les implicacions de les decisions preses. No obstant això, en el moment en què mancaven parts del relat vivencial els informants s'han servit de la narrativa comunitària per omplir els buits i donar més coherència al seu discurs. De fet, sobre el període bèl·lic i els anys posteriors, els informants de més edat han descrit un major nombre de situacions i experiències que els van afectar directament a ells o als seus pares, relacionades principalment amb els bombardeigs, els desplaçaments forçats i la fam. Això sí, molts d'aquests relats van ocórrer als llocs on ells o les seves famílies residien durant aquells anys –sobretot a Granada i a Múrcia–, però ja fos a origen o a Sabadell sempre han descrit un context socioeconòmic hostil marcat per la repressió i l'escassetat.

En relació amb el període corresponent al franquisme tardà, les dades mostren un ampli ventall de percepcions quant a la qualitat de vida i la percepció del racisme. D'una banda, confrontant l'ús social de la representació dels gitanos per part del poder franquista i l'ús de la imatge del gitano com a portador de l'essència nacional, les dades recollides mostren com els informants descriuen un clar

augment del control social, a través de la discriminació, la repressió i la difusió de la por. Això es reflecteix en els relats dels informants sobre la persecució social i institucional, així com en la violència antigitana que patien. D'altra banda, la percepció d'aquestes actituds antigitanes ha estat confrontada per relats en què es va percebre una millora quant a l'economia i el benestar social i, per tant, la consolidació d'una visió positiva del franquisme. Així doncs, la percepció actual sobre la dictadura franquista també es pot vincular a la progressiva reactivació econòmica que, relacionada amb aspectes com l'atenuació de les experiències passades, ha provocat un biaix.

Un altre relat identificat en bona part dels discursos és la transformació de les formes de subsistència que ha adoptat el poble gitano. Adaptant-se a les condicions socioeconòmiques de cada moment, els gitanos van anar abandonant progressivament les professions més tradicionals per d'altres més relacionades amb la societat industrial. A aquest procés el va acompanyar la preeminència de la venda i una pèrdua de rellevància en la cadena de valor social. En aquest sentit, també s'han constatat uns marcats valors de gènere i una divisió clara del treball quant a les tasques i labors atribuïdes a dones i homes. Mentre feines com el tràfic de bestiar, la ferreria, la construcció, la indústria i la recollida s'han vinculat directament als homes, les dones han treballat principalment en la confecció de cistells, la venda ambulat i, en determinats casos, a fàbriques. A aquesta labor de les dones, cal sumar-hi, a més, el treball domèstic i de cures no remunerat, de manera que mares i filles han carregat amb una doble jornada laboral. En relació amb aquesta divisió del treball, és interessant destacar que, bona part dels informants han relatat com les dones de la família, tan bon punt es casaven, deixaven el treball de les fàbriques per passar a vendre als carrers i mercats.

Pel que fa al fenomen migratori, cal destacar que moltes de les famílies gitanes entrevistades provenen del sud de la Península, sobretot de les províncies d'Andalusia, Múrcia i València excep-

tuant algun desplaçament provinent de França. El principal motiu d'aquesta migració s'atribueix a la cerca d'una qualitat de vida millor, sobretot arran de la manca d'oportunitats laborals als pobles d'origen. Tal com mostren les dades, aquests desplaçaments poblacionals interns coincideixen amb la segona gran onada migratòria del segle XX, i van resultar en un creixement descontrolat de les ciutats. I, en relació amb l'estigmatització de les persones gitanes, cal subratllar que, malgrat que l'àmbit jurídic ha reconegut la seva ciutadania i ha deixat de ser tan discriminatori, la societat segueix estant construïda sobre uns fonaments excloents amb aquells que no entren dins de l'hegemonia establerta. És per això, que actualment no només la societat païsa continua carregada de tot un conjunt de prejudicis sobre el col·lectiu gitano –molts d'ells poc fonamentats, com ha quedat palès al llarg d'aquest estudi–, sinó que, a més, aquest fet a contribuït a una certa naturalització del racisme per part del mateix col·lectiu.

Per acabar, és important mencionar que, malgrat haver assolit els objectius marcats, la recerca s'ha hagut d'adaptar a diverses limitacions. En primer lloc, a un nombre d'informants escàs i resident a llocs molt concrets de la ciutat, fet que ha impedit accedir a una mostra prou àmplia i representativa de la població gitana de la ciutat. Respecte a la representativitat de la mostra, cal dir que tampoc s'ha pogut accedir a gaires famílies gitanes que hagin viscut a la ciutat des d'abans de la guerra, malgrat tenir constància que n'hi ha unes quantes a diverses zones de la ciutat. En segon, al fet de no haver pogut accedir a gaires informants majors de vuitanta anys, és a dir, aquelles persones que van viure i poden recordar més episodis relacionats amb la guerra i la postguerra. No obstant això, s'ha pogut comptar amb la participació de persones més joves que, a banda de explicar la pròpia experiència durant la dictadura i la transició, han proporcionat dades rellevants sobre els fets que van viure els seus familiars i coneguts més grans, així com les narratives que circulen entre la comunitat gitana amb relació al període que engloba la memòria democràtica.

6.

bibliografía

Abajo, J.E. (2017). *La asignatura pendiente: el éxito escolar de nuestro alumnado gitano*, in *Corintios XIII: Revista de teología y pastoral de la caridad*, 164, 47-83.

Abajo, J.E. and Carrasco, S. (2004). *Experiencias y trayectorias de éxito escolar de gitanas y gitanos en España*. Madrid: Instituto de la Mujer.

Bereményi, B.Á. and Carrasco, S. (2014). *Gitans espagnols et immigrés roms en Espagne: discours émancipatoire et nouvelles catégories de stratification dans la société et l'école*. *Migrations Société* 26(152), 131-145.

Bereményi, B.Á. and Carrasco, S. (2017). *Bittersweet success. The impact of academic achievement among the Spanish Roma after a decade of Roma inclusion*. In *Second International Handbook of Urban Education* (p. 1169-1198). Springer, Cham.

Cabré, A. (1999). *El sistema català de reproducció: 100 anys de singularitat demogràfica*. Barcelona: Editorial Proa (Pòrtic edicions, Grup 62). Col.lecció "La Mirada", 304 p. (ISBN: 9788482568188).

Carmen Doncel Sánchez (2018). *Cuando Franco quiso mandarnos a Fernando Poo. Miedos y esperanzas en la memoria de un hombre gitano*. *Historia y política*, núm. 40, p. 147-177.

Carrasco, S. i Poblet, G. (2019). *Overview of the integration of Roma citizens in Spain and some transferable lessons for the EU*. NESET Ad hoc report no. 4/2019.

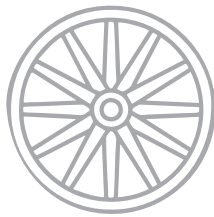
FOESSA (2014). *Exclusión en la comunidad gitana. Una brecha social que persiste y se agrava. Documento de trabajo 3.5., VII Informe sobre exclusión y desarrollo en España*. Madrid: Fundación FOESSA.

Fundación Secretariado Gitano/EDIS. (2012). *Políticas de inclusión social y población gitana en España. El modelo español de inclusión social de la población gitana*. EU Project Inclusive: http://www.gitanos.org/upload/52/31/Políticas_de_inclusión_social_y_población_gitana_en_España__ES.pdf

Fundación Secretariado Gitano (2013). *El alumnado gitano en secundaria. Un estudio comparado*. Madrid: Ministerio de Educación, Cultura y Deporte and Fundación Secretariado Gitano

Gutiérrez-Sánchez, J. D. (2019). *El Pueblo Rom y estrategias familiares de movilidad social*. Paper presented at the XIII Spanish Conference of Sociology, Universitat de València.

- Heredia Amador, Á. (2018). *La vejez gitana: estudio psico-antropológico de las diferencias culturales en los procesos de envejecimiento y sus consecuencias psicosociales*. Granada: Universidad de Granada. [<http://hdl.handle.net/10481/52378>]
- Laparra, M. (2011). *Diagnóstico social de la comunidad gitana en España Un análisis contrastado de la Encuesta del CIS a Hogares de Población Gitana 2007*.
- López Catalán, O. and Aharchi, N. (2012) *Discursos sobre la inmigración rrom (gitana) rumana en Barcelona*, *Discurso & Sociedad*, 6(2), 543-590.
- Martín Sánchez, David. (2005). *Gitanos en la guerra civil española*. A: I Tchatchipen: lil ada trin tchona rodipen romani, núm. 51, p. 27-36.
- Martín Sánchez, David. (2017). "El pueblo gitano y la guerra civil. Una historia desconocida de la contienda del 36" A: *Andalucía en la historia*, nº 55, p. 24-27.
- Martín Sánchez, David. (2017). *El pueblo gitano en Euskal Herria*. Txalaparta.
- Martín Sánchez, David. (2018). "La guerra civil española (1936-1939)." A: *Historia social del pueblo gitano en España*. (Los libros de la Catarata, 2018), cap 8, p.85.
- Martínez Martínez, Manuel (2018). "El pueblo gitano y los juicios del franquismo. Una doble represión, una doble reparación histórica." A: Grupo de Investigación SurClío. Universidad de Almería.
- Pujol, Clàudia (2010). *Sospitosos habituals: els abusos patits pel poble gitano durant el Franquisme*. SÀPIENS, núm. 87. Recuperat de: https://www.sapiens.cat/revista/la-llarga-historia-del-poble-gitano_10296_102.html
- Río Ruiz, M. A. (2020). *El tratamiento de la cuestión residencial gitana en el tardofranquismo: desigualdad, segregación y conflicto étnico*. *Sociología histórica*, (10), 115-152.
- San Román, T. (1996). *Los muros de la separación*. Barcelona, Editorial Technos.
- San Román, T. (2010). *La diferencia inquietante: viejas y nuevas estrategias culturales de los gitanos*. Siglo XXI de España Editores.
- Tapada, T. (2002). *Antropología, vivienda y realojamiento urbano: la necesidad de diseños arquitectónicos más flexibles y adaptados*. in: *Gitanos*. Pensamiento y Cultura, 16.
- Tur, Francesc. (13 de noviembre de 2019). *Los gitanos durante la guerra civil española*. Recuperat de: <https://serhistorico.net/2019/10/13/los-gitanos-durante-la-guerra-civil-espanola/>

Memòria del
Poble Gitano
de Sabadell

Memòria del Poble Gitano de Sabadell

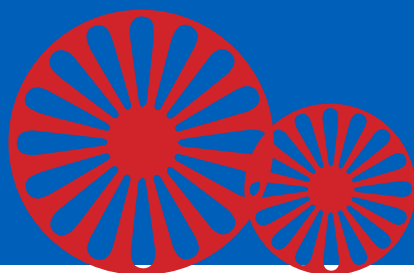
La història i la memòria del Poble Gitano ha quedat sovint relegada al silenci i la invisibilitat, ignorada per la historiografia oficial i la societat majoritària. Els processos de recuperació de la Memòria Democràtica han de tenir present diferents mirades per part dels col·lectius diversos, especialment a una ciutat com Sabadell on la presència de població gitana és molt notable.

Amb aquesta premissa, neix aquesta obra per encàrrec del Programa de Memòria Democràtica de l'Ajuntament de Sabadell, que es basa en dos estudis: el primer basat en una perspectiva històrica i el segon des d'una perspectiva antropològica del Poble Gitano de Sabadell, centrat especialment en el període de la Memòria Democràtica (Segona República, Guerra Civil, Franquisme i Transició) però sense obviar els períodes anteriors i les realitats encara vigents. L'estudi ha comptat amb la col·laboració de la Universitat Autònoma de Barcelona i de l'Associació Gitana de Sabadell, amb el suport de la Diputació de Barcelona.

"Sólo se nos admira en el tablao. Control social, repressió i discursos sobre el poble gitano durant el franquisme a Sabadell", analitza la història del poble gitano a Sabadell, per evidenciar la situació de vulneració de drets fonamentals que la població gitana va patir durant el franquisme a Sabadell. De com es van bastir discursos i mesures d'exclusió que conculcaven la dignitat de les persones gitanes.

"El poble gitano i la memòria democràtica a la ciutat de Sabadell: una exploració etnogràfica" es basa en entrevistes a persones gitanes que recullen experiències concretes, relats i narratives. Un valuós testimoni sobre la memòria del Poble Gitano a Sabadell per part dels seus protagonistes.

La història del poble gitano és la història de Sabadell, sense memòria no hi ha futur.

Edita

Ajuntament
de Sabadell

Col·laboren

UAB
Universitat Autònoma
de Barcelona

Diputació
Barcelona

